

Баба
ВАЗИРОҒЛУ

Жаддан
Чыхан
жөрүш

БАБА
ВƏЗИРОҒЛУ

ҶАДДАН
ЧЫХАН
ҲОҶУШ

Дх-18 4493

Азербайджанская
Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М. Ф. Ахундова
Баку, Азәрбајҹан 1985

Вәзироглу Б.

В 74 Жаддан чыхан көрүш. Повест вә һекајәләү.
Б., Жазычы, 1985.—151 с.

Китаба Баба Вәзироглунун сон илләр дөври мәтбуатда дәрч олун-
муш әсәрләри дахилдир. Мүасиримизин күндәлик гајгылары, арзу вә
дүшүнчәләри, әхлаги сафлыг вә мә'нәви тәмизлик Б. Вәзироглунун
һекајәләринин әсас мөвзусудур. «Сәлим мүәллим һаггында повест» дә
кәнд мүәллиминин һәјатындан бәһс едилер. Онун дәрди вә севинчи,
нифрәти вә севкиси повестдә јадгагалап бәдин деталларла, психоло-
жи мәгамларла охучуја чатдырылыр. Сәлим мүәллим өз ади һәјаты-
ны кениш вә зәнкин дүнјанын фөвгүндә көрдүју үчүн бәдбинлијә га-
пылмыр, сабаһа инамла бахыр.

В 4702060200—166
М—656—85 89—85

С(Аз)2

ӨН СӨЗ

Бир нечә ил әввәл «Азәрбајчан» журналында чаван бир јазы-
чынын силсилә һекајәләрини охудум. һекајәләр һәддиндән артыг
хошума кәлди. Имзасына бахдым: Баба Вәзироглу. Бу имзаја илк
дәфә иди ки, раст кәлирдим. Марагланыб мүәллифи тапдым вә ону
тәбрик етдим.

Бу күн даһа да пүхтәләшмиш һәмин мүәллифин һекајәләр топ-
лусуну охујурам. Бабанын һекајәләриндә мәни тутан нәдир? Би-
ринчи, чох тәбии вә чанлы дили, үтүләнмәмиш, чод дејим тәрзи. Бу
дил вә дејим тәрзинин гајнагы гәзет вә китаб дејил, халг тәфәккүрү
вә бу тәфәккүрүн чешмәси—дады, дузу өз ичиндә галан, мин рәнкә
чалан дупдуру халг дилидир. Буна көрә дә онун һекајәләрини вә-
рәгләдикчә елә бил китаб охумурсан, гәлби ачыг, сәмини бир ада-
мын үрәк сөһбәтнә гулаг асырсан. Бә'зән сөһбәт ширин јериндә
гырылыр, нағылчы дүнәнә бојланыр, башга бир әһвалаты чәкиб ба-
јаг данышдыгы әһвалата чалајыр, сөз сөзү чәкир, мәтләб мәтләби
кәтирер, сән дә бу ширин әһвалатлара һуш-кушла гулаг кәсилер,
өзүн дә билмәдән ешитдијин һадисәләрин елә бил иштиракчысына
чеврилрән.

Бах, һекајәчиликдә буна демишәм усталыг! һекајәчи сәнә өз
фикрини елә једиртмәлидир ки, нә једијини билмәјән, бир дә ајы-
ласан ки, еј дади-бидад бу киши сәнә нә демәк, гәлбинә, руһуна һан-
сы дујгулар булағындан су ичиртмәк истәјирмиш. Бу о заман мүм-
күн олур ки, јазычы сәнә бир мәтләби ашыламаг гәсдини гаршысы-
на мәгсәд гојмур о, сәнә садәчә олараг һәјатын, мәһз һәјатын бир
парчасыны көстәрмәк истәјир, һәјатын көстәрилән бу парчасындан
һансы дәрси көтрәчәјини исә сәнин өһдәнә бурахыр. Бу һалда ја-
зычы охучунун гулағындан тутуб ону өз истәдијин сәмтә јөнәлтмәк
вәзифәсини бојундан атыр, охучунун бахдыгы, амма көрә билмә-
дијин мәтләби она көстәрмәк истәјир.

«Мән дә о сәмтә кеديرәм» һекајәси «Жигулу» машынында
ики оғланла ики гызын кеф сәфәринә чыхмалары илә башлајыр.
Сөһбәт јол гырағында битән ағачларын тез гурумасындан кеدير.
Оғланларын бири—Әскәр һәтәмә е'тираз едир ки, тез гурумасы
ағачын јол гырағында битмәсиндән асылы дејил, бахымсызлыгы-
ндан, архасызлыгындан, тәклијиндәндир. Бу сөһбәтин ардынча икин-
чи сөһбәт башланыр. Гызын бири јәнә јол кәнарында дајанан бир
узјугулагы о бириләрнә көстәриб дејир: «Ааа... Ешшәјә бахын, јо-
луи гырағында дајаныб машынлара елә бахыр ки, елә бил бу саат
әл галдырыб сахладачаг, доғрудан с... Мө'чүзә баш верә, әл галды-

рыб биздән соруша, јолунуз нарадыр, елэ мән дә о сәмтә кедирәм, мәнн дә кәтүрүн».

Илк бахышда охучуја елэ кәлэ биләр ки, ағач сөһбәти һекајәјә башламағ үчүн мүғәддәм, јол ғырағында көрүнән узунгулағдан ғызын сөһбәт салмасы нсә зарафат вә шәһләмә хәтиринә дејилән елэ-белә сәздүр. Буна көрә дә бу өтәри сөһбәтләрә әһәмијјәт вермәдән кеф сәфәринин нә илэ битәчәјини көзләјирсән. Јол боју кефчил ча-ванлар бир-биринә саташыр, дејиб күлүрләр. Сөһбәтләрдән мә'лум олур ки, һәтәм, кетдикләри макистрал јолдан бурулан торпағ јо-лун башындағы учғар кәндәндир. Кәндә бурулан торпағ јола чәт-һачатда һәтәмин бурнуна јовшан ији, гулағларына сағсаған сәси чатыр. «Доғиз свин-ешијин һавасы ону вуғур».

Кәндә бурулан торпағ јолун ғырағында гурумуш бир ағач гар-шыларына чыхыр. Әскәр бајағкы мубаһисәни өз хејринә тамамла-мағ үчүн үзүнү һәтәмә тутур: «Һә, бах, бу да сәнин јол ғырағында гурујан ағачын. Сәһәрдән нә гәдәр јол кәлмишик, чәмиси бирчә гу-румуш ағач растымыза чыхыб».

Һәтәм машыны сахлатдырыб јерә дүшүр, гурумуш ағачын јаны-нәз кәлир. Бурда онун кәнд илэ шәһәр арасында илләрлө давам едән хәтирәләри дилләнир. О, шәһәрә тәһсил далынча кедән заман һәммин бу ағачын јарпағлары әл едиб ону јола салмыш, тәтилләрдә гар-шыламыш, јенә јола салмыш, о, мәктәби битирмиш, Бақыда евлә-миш, үч илдир бу ағач јол ғырағында ону көзләмиш, о, бир даһа ғајытмамышдыр. Үч илдән сонра һәтәм инди ону гурумуш һалда кө-рүр. Ағачдан бир гәдәр аралыда кәндә кетмәк үчүн бир нечә саат-дыр машын көзләјән гоча бир киши—Һәтәмин һәјат јолларында јо-рулуб әлдән дүшмүш атасы оғлуна јахынлашыр: «Хејир ола, ај оғул, бу шәр вахты?».

— Неч, елэ-белә, јол кечирдик, бизим јолун ағында адам гарал-тысы көрүб әјләдик».

Һәтәм дүзмү дејирди? Һекајәнин чаны Һәтәмин үјдурдуғу бу јаландадыр... Һәтәм кеф кедир... Бәс атасы һардан кәлиб, һара кедир?

«Сраға күн хүсуси от чалымы күнүјдү. Кечәјнән анову да, бө-јүк бачыларыву да көтүрүб чөлә кетдик... Хејли от чалдыг. Күнор-таја јахын бачывун бөјрүндән санчысы тутду. Османын машынын-да биртәһәр ирајона чатдырдыг. Јазыг ғыз ағрыдан икигәт олмуш-ду. Дохтурлар деди, мөһкәм күчә дүшүб, онданчы».

Демәк, гоча ғызыны рајон хәстәханасына гојуб, кәндә ғајыдыр-мыш...

Инди охучу оғлун сәфәри илэ атанын сәфәрини гәлбиндә ту-ғушдурур вә һәјатын тәзадлары гаршысында дүшүнмәли олур. Кеф вә эзаб! Тәк-тәһна, архасыз дајннан о гурумуш ағач һәјатын ағры-ачыларыны, эзаб вә изтирабларыны чийиндә дашыјан гочанын тым-салыдыр. Һәјатын ғајғыларындан кәнарда јашајан оғул нсә јол ғы-рағындакы, тәһна ағача—атасына арха олмалыјкән кеф вә нәш'ә далынча јоллара дүшдүјүндән атасынын суалына јаланла чаваб вер-ди. Бу тәзадда керчәклә јаланын тоғгушмасы чох тәбиндир. Чүнки тәзадын бир үзү ағ, о бири үзү гара, бир үзү керчәк, о бири үзү јаландыр.

Беләликлә, балача бир һекајәдә чох бөјүк усталыгла ики бир-би-ринә зиддә һәјат һәгигәти гаршылашдырылыр.

Бәс, јол ғырағында машындар бәјланан узунгулағ нә демәк-дир? Бу мәсәлә һекајәнин сонунда ајдынлашыр: Һәтәм атасы илэ

сөһбәт еләдији заман машындакылар кәнардан онлары сәјр едир, артыг онларә «чох хырда мәтләбләрдән данышмағ о гәдәр чылыз вә әһәмијјәтсиз көрүнүрдү ки, ағыны тәрпәтмәјә һеч кәсин һејз чәтмырды». Бу заман јол ғырағындакы һәммин ешшәк ғызын көзүнә јениндән көрүнүр, арзу олунан «мө'чүзә баш верир». «Ешшәк јахын-лашмағда олан ағ машына эәнлә бахды—дејесән, машында јер олуб-олмадығыны јәгинләшдирмәк истәјирди. Елэ ки, көрдү архә отура-чағда тәкчә бир нәфәр гадын хејлағы отуруб, бу дам камали-әдәб-лә әлиними, ајағынымы—нәјисә галдырыб машыны әјләди...»

Демәк, ешшәк Һәтәмин бош галмыш јерини тутмағ истәјир. Нә-тичә: Доғма кәндиңә, елиңә, обасына, өз атасына, атасынын дәрди-нә бикәнә галыб кеф сәфәринә чыхан бу адамын ешшәкдән нә фәрги?

Амма бу нәтичә бирбаша сөјүш шәклиндә дејил, бәдин вә дола-јысыјла дејилдијиндән тә'сири сон дәрәчә гүввәтли вә дүшүндүрү-чүдүр. Даһа доғрусу, Һәтәмә бәдин сөзүн гүдрәтилә јапшыдырылан «ешшәк» јарлығы охучуну сарсыдыр вә ону дәриндән-дәринә дүшүн-мәјә мәчбур едир.

Јазычынын «Јаддан чыхан көрүш», «Илк пајыз јарпағы», «Бир аддымлыг јол» кими һекајәләри дә ејни сәнәткарлыг гүдрә-тилә јазылмышдыр.

Б. Вәзироглунун күчү, гүдрәти ондадыр ки, о, һеч вахт үјдур-мур. Чүнки о, һәјатдан бәһрәләнир. Буна көрә дә тәсвир етдији һә-дисәләрдән һәјат гоҳусу кәлир. Онун һекајәләриндә биз һәјатын өзү-нү көрүр, сәсини ешидирик. Б. Вәзироглунун јазычы кими өзүнә-мәхсус чәһәтләриндән бири дә олур ки, о, һәјатын ағы илэ гарасы-ны, хејри илэ шәрини балача бир һекајәдә гаршылашдырмағы ба-чарыр. Бу тәзадда нсә јуморла лирика, комедија илэ фәччә јанашы кедир, бә'зән онларын сәрһәддини тапа билмирсән. Мәкәр, һәјатын өзү дә белә дејилми?

Баба ирили-хырдалы әсәрләриндә долашыг һадисәләрин тәсви-риндән, јә'ни әһвалатчылыгдан гачыр. Белә ки, онун һекајәләринин сүжетини данышмағ чәтиндир. О, ади сөһбәтләрдә вә бә'зән хәтирә-ләрдә адамларын даһили дүңјасыны—кәдәрини, севинчнин ачмаға чалышыр. Әлбәтте, бу, әсл бөјүк әдәбијјат јолудур. «Бир аддымлыг јол» һекајәсиндә 30 ил әввәл өвладларынын кәнддән шәһәрә көчүрдүјү бир гары илэ бир гочанын доғма кәндләринә ғајытмала-ры тәсвир олунур. Гочаларын узун јола көрпү салан сөһбәти онла-рын үрәјини сүфрә кими ачыр. Онлар данышдыгча кетдикләри тор-пағ јол—өмүр јолларына чеврилир. Онлар үч јердә дајаныб нәфәс-ләрини дәрпир: Нарлы дәрә, Гасым учан гаја, тәләдәки гәбиристан-лыгда (кәңчлик, гочалыг вә өлүм). Гасым учан гајанын јанында он-лар узаг өлкәләрдән Вәтәнә дөнән бир дәстә гарангуша раст кәлир. Өмүрүн ғышында јазла гаршылашмағ! Гаршылашмадакы тәзада, тә-задакы мүәллиф фикринә бах!

Сонунчу дурачаг гәбиристанлыгдыр. Гочалар бу сонунчу дура-чаға чәтһачатда һекајә битир. Һекајәнин сон аккордуна диггәт је-тирәк: «Чох јорунлушдулар». Бу јорғунлуг мүстәғим мә'нада јол јор-ғунлуғуна дејил, мәчәзи мә'нада өмүр јолунун јорғунлуғуна ишә-рәдир. Аккорд давам едир: «Гасым учан гајанын јанында бир һовур јаныны јерә гојмагла бу бојда өмүрн јорғунлуғу чандан чыхмазды. Әмәлли-башлы динчәлмәк лазым иди». Бу јердә охучунун гәлбин-дән тәбин бир суал гопа биләр: һарда вә нечә? Бу суалын чавабы сон

чүмлөдө верилир: «Кендин гэншэриндэ тэпэнин үстүндэки габирис-
танлыга бир элчим јол галырды». Ја'ни өмрүн јолу габирисанлыга
кедир, јалһыз орда динчэлэ билэрлэр.

Бу ики гочанын сөнбөтиндэ бир дэнэ дә јерсиз, ја артыг мэтлөб
јохдур. Јеришлэри дә, дурушлары да, јазын кәлишинэ, даға, дәрәјә,
гарангушлары, өвләдларына мүнәсибәтлэри дә рәмәдир, мә'надыр,
јазычы фикринэ хидмәтдир.

Мән јазычынын бу китабда топланан башга әсәрлэрини чөзә-
ләмәк истәмәдим. Ики һекајәсинин тәһлили илә охучунун китаб
боју сәјаһәтинэ ишыг тутмаг истәдим. Гој охучу бу ишығын ачды-
ғы јолла кетсин, јазычынын гәлб дүнјасынын дәринлијинэ баш вур-
сун, онда о өзү чох инчә мэтлөбләрден акаһ олачаг. Бу ишығын
изи илә кетсә, охучу Б. Вәзироглунун әсәрлэриндә кәлишкөзәл
дејилмиш мэтлөблэрин олмадығыны биләчәк вә көрәчәк ки, онун
һекајәлэриндә ади бир сөзүн, зарафатын, јахуд кичик бир деталын
да өз вәзифәси вар. Бурда барытсыз фишәнк, һавајы атылмыш күл-
лө јохдур.

Гој охучу фикрини күлләнин сәсинә дејил, һәдәфинә јөнәлтсин.

БӘХТИЈАР ВАҲАБЗАДӘ

повест

СЭЛИМ МҮЭЛЛИМ ҲАГГЫНДА ПОВЕСТ

*Унудулмаз муаллимим Күлсүм Фэрэ-
чованын эзиз хатирәсинә.*

САБАҠЫН ХЕҖИР, СЭЛИМ МҮЭЛЛИМ!

— Күн чыхды, јер-көј ојанды, ај еви јыхылмыш. Мил-
ләт дағда кол-кос гојмады, гырды-гуртарды, чајлагда
даш галмады—дашыјыб кәтирди, мәзрәдә от-әләф гал-
мады—шәлә-шәлә ахырына чыхды, сән һәлә евдәсән, ај
вирананын оғлу.

Јох, гоншулар ешитмәди. Чүнки бирчә чәпәр о јан-
дакы евдә Гарашын јухусуна һарам гатылмады, әлиндә
јаба о тајдан чәпәрин бөјүр-башыны јастылајан Салман
һеҗ башыны да галдырмады.

— Дәмдәмәки бәјин нә вечинә. Әкәндә јох, бичәндә
јох, јејәндә ортаг гардаш. Мүфтә-мүсәлләм арвадын јан-
нында хорулдамаға нә вар? Арвад да ки, машаллаһ де-
јим, көз дәјәр, бу харабаја кәлән тәки алтысыны јығыб
бөјүр-бөјүрә.

Сәһәрин алаторанында икикөзлү балача евин әһәнк-
ли диварлары јухулу-јухулу ағарырды. Нә сәс, нә сәмир.
Тәзәчә чыртдамыш күнәшин шүалары пәнчәрә шүшәлә-
риндә сојуг-сојуг гызарырды.

Бу дәмдә кәндиң лап о башында јухулу кал сәслә бир
хоруз банлады, елә буна бәндијмиш кими кәндиң бүтүн
хорузлары гејрәтә кәлиб ағыз-ағыза верди.

Јох, бу евдән һәпирти кәлмәди.

Узун туманынын этәкләри гычына долашырды, әлин-
дә дәстәчин еләјәндән сонра дәли көһлән кими о баш-бу
баша чөвлән еләди.

— Хәбәрин вармы, ахшам ала дана нахырдан гајыт-
мајыб, ај түнбәтүн олмушун әкдији!

Јер-көј титрәди. Бир чәпәр о јандакы евдә Гараш

жорган-дөшөкдөн дик атылды, бирчә аддымлыкта, чәпәри о үзүндөн жастылажан Салманын элиндөн жаба дүшдү.

Шаһназ хала тәләсик ејвана галхды, пәнчәрәләрн со-
жугдан титрәјән евә бахыб, отагына кечди, гапыны дал-
дан килдләјиб чарпајысына сәрәләнди.

...Сәлим мұәллим һәлә дүнәнки тојдајды. Башындан
дүнәнки вурчатдасынын думаны һәлә тамам чәкилиб
кетмәмишди.

Ағыр-ағыр көзләрини ачды. Көз гапагларынын һәрә-
си, јалан олмасын, бир батман ағырлығында иди. Боға-
зы гурумушду, ағзында ачы тәм варды.

Бир-ики дәфә өскүрдү, удгунанда боғазы көјнәди.

Сәсә Сәфијјә дә ојанды. Бир хејли кеј-кеј әрпнә бах-
ды. Елә бил көзләринә инанмырды ки, Сәлим мұәллим
онун бөјрүндә јатыб. Сәлим мұәллим кечә евә кеч га-
јытмышды; арвады, ушаглары ширин јухуда иди.

Сәфијјә һандан-һана өзүнә кәлди, ушагларын үстүнү
дүзәлтди. Алты ушаг бөјүр-бөјүрә ширин-ширин јаты-
шырды. Алтларына ири бир дөшөк атмышдылар, үстлө-
ринә дә бөјүк бир јорганы ениңә салмышдылар.

Беш гыз иди, лап хырдаһы да оғлан. Беш бачынын
әзиз-хәләф гардашы. Сәлим мұәллимлә Сәфијјә бу ахы-
рынчы ушағы чоһ көзләмишдиләр, нәзир-нијаз пайла-
мышдылар, јетим-јесирә пәј вермишдиләр, ахырда «көј-
дәки танры» онларын алгышыны ешитмишди, беш гыз-
дан сонра онлара бир оғлан бәхш сләмишди.

Сәлим мұәллим билди ки, бир аз да ләнк тәрпәнсә,
тәзәдән ону јуху тутачаг. Өлүм-зүлүм јериндән галхды,
өз јорган-дөшәјинн бүрмәләјиб, јүк јеринә гојду.

— Сән дә дур, бир дамчы чајдан-заддан һазырла.—
Арвадына тәрәф нәзәр салды. Сәфијјә башынын ишәрә-
силә «бу саат» деди.

Сәлим мұәллим кејиннб чөлә чыхды. Сәһәрнн сазағы
чанына вичвиңә салды. Анаһынн јатдығы отаға сары
бојланды—сәс-сәмир кәлмирди. Чибиндән бир дәнә
«Прима» чыхардыб алышдырды. Түстүнү ачкөзлүклә
чијәринә чәкдикчә олан-галан јухусу тамам чәкилди,
елә бил чаны бир аз гызды.

Әввәл инәји нахыра өтүрдү. Бу күн гоншу Салманын
нобаты иди. Ики күндән сонра јенә Сәлим мұәллим мәк-
тәб директорунун габағында илан дили чыхардачагды,
ичазә истәјәчәкди. Зәби мұәллим һәмишәки кими бир
саат гајда-ганундан, низам-интизамдан дәм вурачагды,

Сәлим мұәллимнн абырыны бүкәчәкди әтәјинә. Сонра дејә-
чәкди ки, бах, ахырынчы дәфә ичазә верирәм сәнә, бир
дә мал нобатыны дәрс күнләринә салма, гонум-гоншујнан
вә'дәләш, базар күнләринә сал. Сәнин мал нобаты мәсә-
лән рајон маариф шә'бәсинә кими кедиб чыхыб.

Сәлим мұәллим елә бил бирдән диксинди. Ахы, бу
күн дә кәрәк Зәби мұәллимнн габағында зәлил ола—ала
дана ахшам нахырдан гајытмајыб?! Күман кәлән јер-
ләри кәрәк әләк-вәләк еләјә. Ала дана, ала дана... оғлу-
на ад еләмишди ала дананы. Амма сонра анаһы деди ки,
һејифди, кәсмә, сүннәтинә сахлајарыг, тој еләјерик.
Кәнддә онун-бунун тојуна пул салмагдан јорулмушуг.
Беш гызын вар, онлар бөјүјә, көчүрдәсән, сонра оғул
евләндрәсән—о кеч олар, ким өлә, ким гала. Кәдәјә
балача тој еләмәк ләзимды. Әлимизә беш-он шаһы
пул кәләр, дәрдимизә-сәримизә верәрик.

Сәлим мұәллим бир аз нәм-нүм еләјәндән сонра ра-
зылашмышды.

Инди ала дана, аллаһ билир, һардајды, башында нә
гәзијјә варды?! Ја һардаса инди колхоз нахырына гошу-
луб, архајын-архајын отлајырды, ја һанһы дәрәнин хәл-
вәтиндәсә колларын далдасына гысылыб јатмышды. Ја
да, аллаһ еләмәсин, бојну оғру элиндә базарда мүштәри
көзләјирди, ја да ираг-ираг, һардаса сүмүкләри аға-
рырды.

Сәлим мұәллим бу бәд фикирләри өзүндән узаглаш-
дырды. Гоншу Салманла «салам-сабаһын хејир» еләди.
Салман һај-һәширлә малы бир јерә јығырды. Узагдан
төвшүјә-төвшүјә малы нахыра чатдырмаға тәләсәнләри
һајлајырды.

— Тез олун, тез олун, күн күнорта олду. Малың әсл
отламаг вахты индиди. Бир аздан башыны сохмаға көл-
кә ахтарачаг. Ајагдан гывраг олун!

Сәлим мұәллим Салмана јахынлашды.

— Ај Салман гаға,—деди,—ала дана дүнән нахырдан
гајытмајыб, ахы. Көрәсән, дүнән кимин нобаты иди?

Салман гаға башдан-ајаға кими Сәлим мұәллимнн
сүздү.

— Кимин олачаг,—деди,—Һәзи мұәллимнн. Дүнән
малы ачындан гырыб. Мәктәб чәпәриннн јанында отла-
јан малдан нә көзләјәсән? Киши мал нобатына кедир
дә... малы јатыздырыб чәпәрнн бөјрүндә, өзү гајыдыб
мәктәбә. Синифдә дәрсини дејир, пәнчәрәдән дә мала ба-

хыр. Түпүрүм елэ дэрс демәјә дэ, елэ мал отармаға да. Ушағын да башына бир шеј кирмир, мал да ачындын гырылыр. Бу мүәллим тајфасына кәрәк нахыр тапшырмајалар, мин дәфә демишәм.

Сәлим мүәллимә бу сөз јер еләди. Чүнки өзү дэ һәр-дән Зәби мүәллим ичәзә вермәјәндә мал нобатыны беләчә өтүрүрдү. Амма чох дәринә кетмәди:

— Нијә ки,—деди,—бахыр кимлијинә...

Салман сөзүнүн үстүндә дурду:

— Јох,—деди,—елә һамысы бир безин гырағыды, апар гајтар. Сизә дәвләт е'тибар еләмәк олмаз.

Сәлим мүәллим сөз сорушмағына пешман олду. Сү-ју сүзүлә-сүзүлә һәјәтә гајытды.

Анасы һәлә һәјәт-бачада көрсәнмирди. Сәфијјә еј-ванда чај гајнадырды.

Сәлим мүәллим арвадына тәрәф гышгырды:

— Ааз, ушаглары дурғузкинән, мәктәбә кечикәрләр. Сәлимәнин дэ әл-ајағыны јығ, гузулары апарсын.

Сәлимә мәктәбдә икинчи нөвбәдә охујурду. Сәһәр гу-зулары өрүшә чыхарырды, бөјүк бачысы мәктәбдән га-јыданда, Сәлимә чантаны гапыб дәрсә чумурду.

Арвады јенә башыны тәрпәтди вә отаға кечди.

Сәлим мүәллим күрәји көтүрүб, төвләјә сары кетди.

Бир аздан чај һазыр олду. Сәлим мүәллим ејвана галханда, ушаглар кејиниб сүфрә гырағына јығышмыш-дылар. Тәкчә оғлу Бәбиш һәлә ичәри отагда бамбылы бәј кими хорулдајырды.

Сәһәрләр беләчә бир јерә јығышанда һәрдән Сәлим мүәллимин күлмәји тутурду. Чүнки араларында чәми бирчә јаш фәрг олан беш гызын һамысы аналарына ох-шајырды, елә бил фырт еләјиб Сәфијјәнин бурнундан дүшмүшдүләр. Гызлар бир-бирини дүмсүкләјә-дүмсүк-ләјә јан-јана отурурдулар, ахырда Сәфијјә дэ чајданы, шору, чөрәји сүфрәјә кәтириб, өзү дэ чөмәлирди гызла-рын бөјрүндә. Бах, онда Сәлим мүәллим кич бир күл-мәк тутурду. Елә бил бир-биринин ичиндән чыхан «Мат-рјошкә» кукулалары иди,—ејни сифәт, ејни көз-гаш... ам-ма бири о бириндән хырда. Сәфијјә елә бил ана кукула иди. Оун гапағыны галдырыб, ора бөјүк гызы Сәбинәни гојмаг оларды, Сәбинәјә Сәлимә сығышырды, Сәлимә-дән хырда кукула Сәидә иди, Сәидәдән хырда Сәкинә, лап хырда Сәријјә...

Ичәри отагда хорулдајан балача Бәбиш нәдәнсә һеч

биринә охшамырды—нә атасына, нә анасына. Өзкә тум иди.

Сәлим мүәллим тәндир чөрәјинә шор јахды, ширин чајы гарышдырыб шор-чөрәклә гуртум-гуртум ичмәјә башлады. О бири гызларын һәлә вахтына варды. Она көрә тәкчә сәһәрләр чобанлыг еләјән Сәлимәни тәләс-дирди.

— Бала, бир аз чәлд ол, күн күнортадан кечиб. Һеј-ванын отлајан вахты индиди, бир аздан көлкәлик ахта-рачаглар.

Сәлимә әлиндәки лохманы тәләсик ағзына салды, ши-рин чајы ләззәтлә хортулдадыб, ајаға галхды.

Гәрибәди, Зәби мүәллим бу дәфә нә гајда-ганундан данышды, нә низам-интизамдан дәм вурду, нә дэ Сәлим мүәллимин абыны алды.

— Јохлама кәлмәлиди,—деди.—Биринчи дәрсдә һа-мы јериндә олмалыды. Кәлмәсәләр, демәли, кәлмәдиләр. Ондан сонра һара кедирсән, кет. Мән мәктәбин адыны, фаизини бир данаја гурбан верә билмәрәм. Биринчи саа-тын һансы синифдәди?

— Једдидә.

— Лап јахшы. Журналы көтүр, кир синфә. Әфәлләри ајаға галдырма, гәлиз суаллар вермә, әлачылардан со-руш. Елә олмасын ки, биабыр олаг. Дурма, кет.

„Һәлә зәнкә вахт варды. Ушаглар бир-бир кәлирди-ләр. Балача, чадар-чадар әлләри мүрәккәбә булашмыш, үзләри сәһәрин аязындан гыпгырызы гызармыш көрпә-ләр ағыр чанталарыны, аз гала, јерлә сүрүјә-сүрүјә син-фә тәләсирдиләр.

Сәлим мүәллим синиф нүмәјәндәси Новрузу гыраға чәкди.

— Ушаглардан сораг елә көрүм, ким букүнкү дәрсә јахшы һазырлашыб. Јохлама кәләчәк. Өјрән, сонра мәнә хәбәр елә.

Сонра Сәлим мүәллимин јадына нәсә дүшдү, архадан Новрузу чағырды:

— Өзүн нечә, бир шеј охујубсанмы ахшам?

Новруз дајанды, ал јанаглары бир аз да алланды:

— Валлаһ, Сәлим мүәллим,—деди,—дүнән инәјимиз нахырдан гајытмамышды. Сәһәрә кими дәдәмнән инәји ахтармышыг.

— Нолду, ахыр тапдыз?

— Тапдыг,—деди.—Сән демә, Севдималынын һәјәти-нә кириб јатыбмыш. Биз дэ даға-даша дүшмүшдүк.

— Новруз, бизим ала дана да ахшам һәјәтә җајыт-мајыб. Сән билән, һарда итиб-батмыш ола?

Новруз дурухду, һандан-һана дилләнди:

— Һә дејим, Сәлим мұәллим, биз дә бүтүн кечәни һәр тәрәфи ахтардыҗ, Севдималынын һәјәтиндә тапдыҗ. Һә дејим...

— Јахшы, јахшы, ишиндә ол...

Јохлама комиссијасы ики җалстуклу адамдан ибарәт иди. Учабој чаван оҗлан диниб-еләмирди, фағыр-фағыр кәзиб-долашырды, о бириси—төсмәрәк киши исә һеһрә кими чалхаланырды, тез-тез «көстәрин көрәк, нәјиниз вар» дејә дил боҗаза гојмурду.

— Һә, бағышлајын, адыныз нә олду? Сәлим мұәллим? Лап јахшы... Һә, көстәрин көрәк, нәјиниз вар?

Комиссија синфә кирәндә Сәлим мұәллим Һәсәни данышдырды. Һәсән, дејәсән, китабын үзүнә дә бахмамышды. Елә «Чәлил Мәммәдгулузадә», «Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә» дејә-дејә мұәллифин адыны мұхтәлиф вариантларда тәкрар едирди.

— Данабаш кәндинин әһвалатларындан бири ешшәјин итмәклијидир. Һадисә белә олур: ешшәк итир—Мәммәдһәсән әминин ешшәји. Ахтарыр ешшәји, һәр јана кедир...—Һәсән ордан-бурдан ешитдији бир-ики кәлмә сөзү сапа дүзүб, бир шеј данышмағ истәјирди, амма ахырыны сөјләмәјә горхурду. Чүнки билмирди, ахырда ешшәк тапылыр, ја јох. Бирчә ону билсәјди, дилли-дилавәр оҗланды, арасыны долдуруб өзүндән гурашдырачагды.

— Мәммәдһәсән әми һајана кедирсә, ешшәји көрдүм дејән олмур...

Елә бу вахт комиссија ичәри кирди. Төсмәрәк киши:

— Һә, бағышлајын, адыныз нә олду? Сәлим мұәллим? Лап јахшы... Һә, көстәрин көрәк, нәјиниз вар?

Сәлим мұәллим Һәсәни тез јериндә отуздуруду. Өзү башлады:

— Ушағлар, демәли, биз кечән дәфә даһи Азәрбајҗан јазычысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» силсиләсиндән «Ешшәјин итмәклији» повестини кечдик. Мұәллиф бу әсәрдә о дөвр Азәрбајҗан кәндинин ачы мәнзәрәсини әкс етдирмишдир.

Төсмәрәк комиссија үзвү јериндән сөз атды:

— Ушағлары данышдыр, мұәллим, ушағлары данышдыр. Бағышлајын, адыныз нә олду? Сәлим мұәллим? Лап јахшы... Көстәрин көрәк, нәјиниз вар?

Сәлим мұәллим бригадир Мајылын оҗлу Чәбишә ар-хажын иди. Билирди ки, чулуну судан чыхарачағ.

— Мајылов, сиз кәлин лөвһәјә.

Чәбиш газлы-газлы јериндән галхды, комиссија үзвәринә көзүнү зилләдиб дил-дил өтдү:

— Чәлил Мәммәдгулузадә даһи Азәрбајҗан јазычысыдыр. Онун «Ешшәјин итмәклији» повести... Һадисә онун үстүндә вағе олур ки, Мәммәдһәсән әминин ешшәји итир...

Төсмәрәк комиссија үзвүнүн сәбр касасы долду:

— Бағышлајын, фамилијаныз нә олду? Мајылов? Лап јахшы... Сән данышдығларыны үчүнчү кәрәди ешидирәм. Де көрүм, ахырда ешшәк тапылыр, ја јох?—Комиссија үзвү, һеч шүбһәсиз ки, әдәбијатчы дејилди, јохса ешшәјин тапылыб-тапылмадығы ону бу гәдәр марағландырмазды.

— Әлбәттә ки, тапылыр, мұәллим! Худајар бәј ешшәк тапыб, јенә җајтарыр Мәммәдһәсән әминин өзүнә.

Комиссија үзвү разылығла башыны тәрпәтди.

Сәлим мұәллим сонра Һәзи мұәллимнн ғызы Сүсәни данышдырды. Инчәвара, о да Сәлим мұәллимнн пәрт еләмәди. Һәм дә комиссија үзвү даһа суал-зад вермирди, әсәрин хошбәхт сонлуғуну—ешшәјин тапылдығыны со-дүшүб-өјрәнмишди.

Сонра Сәлим мұәллим тәзә дәрәсә башлады—Чәлил Мәммәдгулузадәнин фелјетонлары...

— Ушағлар, Чәлил Мәммәдгулузадә һәм дә өз дөврүнүн ән көркәмли журналисти вә наһири иди... «Молла Нәсрәддин» журналы...

Төсмәрәк комиссија үзвү ајаға галхды, көрүнүр, Молла Нәсрәддиннн ләтифәләриннн чох ешитмишди, јанындакы чаван оҗлан да динмәз-сөјләмәз онун далына дүшдү.

— Келәк,—дәди,—бу синиф барәдә аз-чох мәлума-тымыз вар. Көрдүк, нә вар, нә јох...

Сәлим мұәллим раһат нәфәс алды. Ағыр-ағыр стула чөкдү.

— Ушағлар, дәфтерләринннзи чыхарын, һәлә вахтымыз вар. Инша јазырыҗ. Мөвзу: «Мәним арзум». Китаб чүмләләри илә јох, һәр кәс өз сөзләри илә, өз дүшүндүкләриннн јазсын.

Ушағлар јазмаға гуршанды. Сәлим мұәллим башыны әлләринә сөјкәјиб, дәрнн дүшүнчәләрә гәрг олду. О

вахт Сәлим мұеллим једдиде охујурду, ја сәккизде—дәгиг јадында дејилди—о да белә бир инша јазмышды. Инди ону фикирләширди ки, нәјди онун арзусу о вихт, о иншада һансы сөзләри јазмышды вә үмүмијјәтлә, нијә сонралар о вихтын арзулары белә асанлыгла унудулур, јаддан чыхыб кедир?!

ИТИЈИН ТАПЫЛСЫН, СӘЛИМ МҮӘЛЛИМ!

Салманын дедијинә көрә, дүнән Һәзи мұеллим нахыры мәктәб чәпәринин о үзүндә сахламышды. Дәрсини дејә-дејә пәнчәрәдән мала көз гојмушду. Еләдисә, ала дана анчаг Шых тәпәсинә тәрәф кедә биләр. Колхоз нахыры да, кәрәк ки, дүнән ораларда отлајырды.

Мәктәбин чәпәри лап учуб-төкүлүрдү, чәпәрин ортасында адда-будда мырыг дишләр кими пајалар гаралырды. Сәлим мұеллим бу пајалардан бирини чәпәрдән чыхардыб әлине көтүрдү, үз гојду Шых тәпәсинә тәрәф.

Сәлим мұеллим елә дүз тапмышды—колхоз нахыры бу тәрәфләрде әрүш салмышды. Нахырчы Муртуз елә узагдан ону таныды.

—Сабаһын хејир, ај Сәлим мұеллим! Хејир ола?—дејә ғышгырды.

Сәлим мұеллим чаваб вермәди. Һәм она көрә ки, Муртуз чох узагдан ғышгырырды, боғазы мөһкәм иди, Сәлим мұеллим исә белә аралыдан она һај верә билмәзди, һәм дә она көрә ки, Муртузун бу «хејир ола»сында нәсә нәһс бир шеј варды. О нәһс шеј Сәлим мұеллимдин гол-ганадыны ғырды, аддымларына долашды. Чүнки Муртузун бихәбәр-бихәбәр Сәлим мұеллимдән «хејир ола?» сорушмағы о демәк иди ки, онун һеч нәдән хәбәри јохду, о демәк иди ки, нахырын ичинә јад дана гарышмајыб.

Сәлим мұеллим тамам үмидини үзмәди. Аста-аста Муртуза јахынлашды. Әл тутуб көрүшдү:

—Агибәтин хејир,—деди,—ај Муртуз. Хејир олмамыш нә оласыды. Ала дана дүнән нахырдан гајытмајыб. Дедим, бәлкә сәнин нахырына...

Муртуз аман вермәди. Сәлим мұеллим сөзүнүн далыны кәтирсин.

—Јох, ај мұеллим, мән сизин ала дананы јахшы таһыјырам. Бәбишин гурбанлығыды да. Елә шеј олсајды, ахшамдан өзүм кәтириб гатардым һәјәтинизә. Јох, јох, бу тәрәфләрә фырланмајыб ала дана.

—Јахшы бахмысанмы, Муртуз гаға? — Сәлим мұеллим елә истәјәрди ки, ала дана бу нахырын ичиндә олсун.

—Бој, ајыб сөздү ки, мұеллим. Көзләрим, машаллаһ, дары дәлир. О да өзкә малыны көрмәмиш олум... Сән бир Шых тәпәсинин күнеј тәрәфинә көз кәздир, бәлкә ораларда илишиб галыб. Бирчә гурд-гуша раст кәлмәсин, јохса чөлдә галмагнан бир шеј олмаз. Тәки саламатчылыг олсун.

—Гој бир нәфәсими дәрим,—Сәлим мұеллим дизи үстә торпаға чөкдү. Әввәлчә бир «Прима» чыхардыб алышдырды, Муртуза да тәклиф еләди, амма Муртуз көтүрмәди, мәнимки тәнбәкиди, деди, бу анасы өлмүш гоча гәлјана долдуруб сүмүрүрәм. Сонра Сәлим мұеллим Муртузу сәһбәтә тутду.

—Муртуз гаға, гурд-гуша раст кәлмәсә, дејирсән хатасы олмаз?

—Јох, ај мәллим,—Муртуз бир јаныны гачараг гојду.—Јох, јох... Мәллим, бағышла, сән аллаһ, мал дағылыр, мән гачым малын башыны бир јерә јығым.—Вә гача-гача узаглашды. Бирдән јадына нәсә дүшдү, сәсинин јоғун јеринә салыб узагдан ғышгырды:

—Итијин тапылсын, Сәлим мұеллим!

Сәлим мұеллим Шых тәпәсинин кәлләсинә сәмт јол алды. Дананын јолу анчаг о тәрәфә дүшә биләрди.

Јаз тәзәчә гәдәм гојурду. Јамјашыл от галхмышды, күл-чичәјин боллугунда арылар вызнавыз салмышды. Дик јухары галхдыгча Сәлим мұеллимдин нәфәси даралырды. Әлини атыб еңли галстукунун дүјүнүнү бошалтды, јашыл от гоҳулу илк баһарын тәртәмиз нәфәси гарышмыш һаваны чијәр долусу синәсинә чәкди.

Сәлим мұеллим бу тәпәнин әтәјиндә чох гојун-гузу отармышды, бу дики бирнәфәсә јүјүрә-јүјүрә чох галхыб-дүшмүшдү. Онда нә нәфәси даралырды, нә дә бүкүнкү кими кәдәрли олурду. Онда Сәлим мұеллим бүтүн јазы-јајы бир сәтин көјнәкдә кечирирди, ғышда, гарда-јағмурда бу сәтин көјнәјин үстүндән нәнәсинин Көјчај базарындан учуз гијмәтә алдығы көдәкчәни тахырды. Еңли, нимдаш галстук сонранын иши иди. Бу галстук

Сәлим мұәллимин жадына Бақыда кечән илләри, јатагханадакы о сәсли-күјлү сабаһкы күнә үмид долу гајғы-лы-гајғысыз күнләри салырды.

Сәлим мұәллим институтун ахшам шө'бәсиндә оху-јурду, күндүзләр тикинтидә ишләјирди, фәһләлик елә-јирди, тикинти идарәсинин јатагханасында галырды. Дөрд јолдаш идиләр. Институтда охујаны бир о иди, бир дә балакәнли Идрис нефт-кимја институтунда оху-јурду, Сәлим мұәллим исә педагожи институтда. Балаш дајы бир сүрү күлфәтинни атыб, Гарабагдан кәлмишди, гарабаг Мүршүд исә Салјандан иди.

Сәһәрләр һәрәси бир стәкан ширин чај, бир тикә пен-дир-чөрәк јејиб тәләсик дағылышырдылар, ишә тәләсир-диләр. Ахшамлар јығышырдылар. Јатагхана чана кәлир-ди, ишыгланырды, үмуми мәтбәхләрдә чајданлар буғла-нырды, хөрәк газанлары пагылдајырды. Отаглардан нәрд, домино шагғылтысы, саз, тар сәси кәлирди.

Һәрдән Сәлим мұәллим хәстәләниб отагда галырды. Јатагхананын күндүз һәјаты елә чансыхычы, јекнәсәг олурду ки... һәр јанда өлү сүкуту һөкм сүрүрдү. Јарыга-ранлыг отаглар, дәһлиزلәр адамын үрәјини сыхырды, Сәлим мұәллим сәбирсизликлә ахшамын дүшмәјини көз-ләјирди. Ишә кедәиләр гајыдырды, чајданлар буғла-нырды, таваларда картоф гызарырды... Сәлим мұәллим дә агрысыны-ачысыны унутуб, ушаг кими севинирди.

Һәрдән бир-ики манатдан јығыб, араг алырдылар. Онда адамын кефи ала булуддан да бир аз галхырды ју-хары, бала-бала сүзүб вурурдулар бәдәнә, көзәл-көзәл сағлыглар дејирдиләр, кәнди хатырлајырдылар, сонра јатаға кириб, кечәдән хејли кечәнә кими пычылты илә сөһбәтләширди.

Сәлим мұәллим Шых тәпәсинин кәлләсинә чатыб да-јанды. Көјүмтүл думана бүрүнмүш Аран елә бил овчу-нун ичиндәјди. Узагда күмүшү лент кими гыврыла-гыв-рыла Көјчај чајы ахыб кедирди. Гапгара шүшә кими парылдајан Бақы—Көјчај макистрал јолундан бәрбә-зәкли машинлар шүтүјүб кечирди.

Сәлим мұәллим сал дашын үстүндә үзү Арана тәрәф отурду. Јүнкүлчә меһ әсди, јахындакы ардыч колунун назик будагларыны титрәтди.

Сәлим мұәллим Күлшәнлә бир синифдә охујурду. Илк мәнәббәт мәктубуну да Күлшәнин чоғрафија кита-бынын арасына гојмушду. Ахшам гузулары бир јердә

өрүшә чыхарырдылар. Мәктәб чәпәринин јанындан уза-ға кетмирдиләр. Евдә тапшырмышдылар ки, олмаја-ол-маја Шых тәпәсинин кәлләсинә кедәсиниз, ораларда гурд-гуша раст кәләрсиниз.

Сәлим мұәллим Күлшәни чох истәјирди. Илк дәфә Күлшән ону мәктәб чәпәринин јанында өмүшдү. Де-мишди ки, анасы ону әмисә оғлуна вермәк истәјир, амма о, Сәлим мұәллимә кедәчәк. Буну демишди вә чәлд Сә-лим мұәллим гучаглајыб өпмүшдү. Онда Сәлим мұәл-лим әввәл өзүнү итирмишди, сонра истәмишди ки, о да Күлшәни гучаглајыб мөһкәм-мөһкәм өпсүн. Амма Күл-шән тез Сәлим мұәллимин голларыны аралајыб чых-мышды, кечи кими туллана-туллана гачмышды.

Сәлим мұәллим о кечә чох нараһат јатды, Күлшәнә узун, шанлы бир мәктүб јазды. Сәһәрис онун «Рус ди-ли» китабыны көтүрүб, мәктүбу онун арасына гојду. Китабы гајтаранда мә'налы-мә'налы Күлшәнин үзүнә бахды вә Күлшән һәмин саат баша дүшдү ки, Сәлим мұәллим өз үрәк сөзләрини «Рус дили» китабынын ара-сына «бүкүб».

О ахшам Сәлим мұәллим гузулары өрүшә чыхаранда Күлшәнә деди ки, кәл Шых тәпәсинин кәлләсинә галхаг. Инчәвара, Күлшән бир сөз демәди. Һәлә шәр гарышма-мыш гузулары һајлаја-һајлаја Шых тәпәсинин кәлләси-нә јол алдылар.

Сәлим мұәллим дики галха-галха фикирләширди ки, лап елә бу кечә Күлшәнә мәрди-мәрдән дејәчәк ки, дај сәнә мәктүб-зад јазды јохду, севирәм сәни, истәјирәм елчи көндәрәм, аилә гураг, охумаға-зада да кетмәјәк, га-лаг кәнддә. Бүтүн бунлары дејәндән сонра киши кими биринчи өзү гучаглајыб өпәчәкди Күлшәни, сачыны ох-шајачагды.

Шых тәпәсинин кәлләсинә чатдылар. Күн булудлары ган-гырмызы рәнкә бојајыб, үфүгүн архасында тәзәчә итмишди. Јанашы дајаныб, әл ичи кими көрүнән дума-на бүрүнмүш Арана бахырдылар, күмүшү лент кими гыврыла-гыврыла ахыб кедән Көјчај чајына бахырды-лар, гапгара шүшә кими парылдајан рәнкбәрәнк ма-шынларын шүтүдүјү асфалт јола бахырдылар... Гыпгыр-мызы гызаран булудлара баха-баха бөјрүнә гысылмыш Күлшәни јаддан чыхартды. Нә она ахшамдан әзбәрләди-ји көзәл-көзәл сөзләри деди, нә дә бағрына басыб киши кими гучаглады. Көјүмтүл думана бүрүнмүш узаглар

Сәлим мұәллимнн бахышларыны чәкиб апарды, о кө-
жүмтүл думанда нә сәһр, нә һикмәт вардыса, көз көрә-
көрә ону алдатды. Вә о сәһрли, о һикмәтли көжүмтүл ду-
мана бүрүнмүш узаглар ону чәкиб апарды.

Сәлим мұәллим дајаныб-дајаныб лап ахырынчы
курсада бир ғыза вурулду. Өз курс јолдашыјды, күндүз
һеч јанда ишләмирди, амма вахташыры декаилыға ара-
јыш верирди ки, һансы комбинатынса ән габагчыл ти-
кишчиләриндәндир. Нәсә, Сәлим мұәллим күнләринн бир
күнүндә Забитәјә бир көнүлдән мин көнүлә ашиг олду
вә дәрсдән сонра ону евләринн өтүрмәјә башлады. Ор-
дан-бурдан сөһбәт еләјирдиләр, севкидән-заддан һәлә
сөз салмамышдылар, онларын кәләчәк тәләји һәлә өзлә-
ри үчүн дә гаранлыг иди. Сәлим мұәллимнн бирчә о ја-
дындајды ки, ғызы евләринн өтүрәндән сонра јатагха-
наја тәләсирди вә белә вахтларда јатагхана она даһа
илыг, мөһрибан, доғма көрүнүрдү; отаг јолдашлары, лап
елә әзәзил комендант Асланов да она даһа әзиз олурду.
Отаға гајыдыб тәләм-тәләсик палтарыны дәјиширди, чај-
даны гајнамаға гојурду, һәрән тез јатмаға һазырла-
шан јолдашларыны «пушкаја көтүрүрдү».

— Ахшамдан нә довшан кими ғысылыб јатырсыз?
Дурун, дурун көрүм, бу саат әла һинд чајы дәмләјирәм.

Бирчә дәгигәнин ичиндә отаг чанланырды; Сәлим
мұәллим һәвәслә, шөвглә чај сүзүрдү, Балаш дајы илә
нәрд ојнајырды. Јатаға кириб ишығы сөндүрәндән сон-
ра да гаранлыгда бир хејли Идрислә пычһапыч еләјир-
ди.

Ахырынчы зачотдан сонра Забитәјә бир јердә чых-
дылар. Дағүстү парка кәлдиләр, хәлвәт бир јер тапыб
отурдулар. Сәлим мұәллим дүнән ахшам зачота һазыр-
лашанда, бу күн Забитәјә дејәчәји сөзләри дә көтүр-гој
еләмишди. Дејәчәкди ки, севирәм сәни, институту гур-
тарыб кәндә-зада кетмирәм, галырам бурда, кәбин кәс-
диририк, аилә гуруруг, оғул-ушағымыз олур, һәләлик
кирајә ев тутуб јашајырыг, сонра евиннн олур... Бүтүн
бунлары дејәндән сонра гучаглајыб өпәчәкди ону.

Отурмушдулар Дағүстү паркын лап ғырағында—бү-
түн шәһәр елә бил ајаглары алтында иди. Узагда Нар-
кин адасы көрүнүрдү, учсуз-бучагсыз Хәзәр мави халы
кими сәрилмишди. Лап саһилдә гагајылар учушурду,
һәрән сүр'әтлә шығыјыб суја енирдиләр, синәләрини

дәнизә тохундуруб, ејни сүр'әтлә дә көјә милләнир-
диләр.

Бирдән Сәлим мұәллим узагда илғым кими көрүнән
Наркин адасына баха-баха, һај-күјлә чығырышан гага-
јылар, мави халы кими шәһәрнн ајағына сәрилән Хәзәр
рә баха-баха бөјрүнә ғысылмыш Забитәни јаддан чы-
хартды. Нә ахшамдан һазырладығы көзәл сөзләри деди
она, нә онун еһтирасдан јарпаг кими титрәјән бәдәнини
күчлү голлары арасына алды, нә дә онун өпүлмәк үчүн
узанан додагларыны көрдү.

Сәлим мұәллим ахшамын торанлығында гаралан
Наркин адасына баха-баха бир кәнд көрдү. О кәнднн
еләчә көрүнмәсиндә нә сәһр, нә һикмәт вардыса, Сәлим
мұәллимнн бахышларыны чәкиб апарды, ону нечә ил-
ләр габаг олдуғу кими ширин-ширин алдатды.

Забитә һәлә әрә кетмәмишди. Сәлим мұәллим кәндә
гајыдандан сонра мәктублашырдылар. Забитә аспиран-
турада галмышды, бу күн-сабаһ мұдафиә еләјәсијди, һә-
ләлик лаборант ишләјирди.

Сәлим мұәллим ахырынчы мәктубунда јазмышды ки,
кәлмәк истәјир, үстүөртүлү ејһам да вурмушду ки, бәл-
кә һәмишәлик кәлди. Сәлим мұәллим бу мәктубу Сәрда-
рын тојундан кечәјарысы гајыдандан сонра јазмышды.
Гаранлыг күчә илә јолбоју фикирләшмишди, фикирләш-
мишди, сонра евә кәлиб о мәктубу јазмышды. Сәлим
мұәллим о кечә арвадынын јанына кирмәмишди...

Сәлим мұәллим елә бил бирдән ајылды. Сал дашын
сојуғу ајагларыны, омбаларыны буза дөндәрмишди, бе-
ли елә бил гурумушду.

Аста-аста ајаға галхды. Шых тәпәсинин Арана ба-
хан әтәји илә ашағы енемәјә башлады. Ашағыда, дәрә-
нин дибиндә гузғунлар фырланырды.

Сәлим мұәллим ала дананы ајағындан таныды, са-
рыглы ајағындан. Кечән һәфтә ала дананын топуғу һә-
јәт дарвазасынын арасында галыб әзилмишди. Анасы
башыловлу өзүнү јетириб, ала дананын ајағыны нөјүт-
лә јумушду, сонра бир шеј тапмајыб, Сәлим мұәллимнн
ғызы Сәлимә хошбәхтликдәнми, бәдбәхтликдәнми елә
бу вахт дарвазадан ичәри кирирди—Сәлимәнин баш јај-
лығыны ики јерә бөлүб јараны сарымышды. Доғруду,
ици күн кәлинлә гајынана арасында чаһан мұһарибәси
кетмишди. Сәфијә демишди ки, Шаһназ арвадын јун
шалы јараја куја даһа јахшы мөлһәм олармыш, кәрәк

юн шалыны чырыб сарыјајды дананын ајагына. Бир дэ ону демишди ки, гоча кафтарын нэ вечинэ, баһасына пул сајыб, јајлыг алмајыб ки...

Шаһназ арвад јун шалын јараја мөлһэм олмағын-дан бир сөз демәди, амма пул сөһбәтини ешидәндә, парт-ламышды.

— Бирчә күн мән һәјәтә чыхмасам, ијләнәрсиз,—де-мишди.—Куја сәнин бамбылы әринни алдығы беш-он шаһыјнан доланырсыз?—демишди.—Бәсләдијим тојуг-чүчәни, гојун-гузуну базара чыхармагдан Османын ма-шыныны јағыр еләмисиз,—демишди.

Ардыч колунун дибиндә ала дананын сүмүкләри аға-рырды—кәлләси, габыргалары, буд сүмүкләри... тәртә-миз иди, үстүндә нэ бир тикә әг галмышды, нэ бир тикә дәри. Тәкчә топугдан ашағы сарыглы ајагына диш дәј-мәмишди, еләчә дәрисп үстүндә бир ғырагда атылыб гал-мышды. Көрүнүр, гарнына шиш батмыш һәм тох имиш, һәм дэ нөјүт ији верән ајагдан чијрәнмишди.

Сәлим мүүллим әјилиб ала данайын ајағындан чә-тинликлә сарығы ачды,—јајлыг аз гала, дананын дәри-синә чаланыб-гарышмышды — сәлигә илә бүрмәләјиб голтуг чибинә гојду.

Сәлим мүүллим аста-аста кәндә тәрәф јол алды.

ҺӘР ВАХТЫН ХЕЈІР, СӘЛИМ МҮӘЛЛИМ!

Күн-күнорта олмушду. Ушаглар мәктәбдән гајыдыр-дылар. Оғланлар габаға дүшмүшдүләр, бир дәстә гыз исә далда хысын-хысын даныша-даныша кедирдиләр. Сәлим мүүллимни гызы Сәбинә дэ онларын арасында иди. Гызлар әдәб-әрканла мүүллимә салам вердиләр:

— Һәр вахтыныз хејир, Сәлим мүүллим!

Сәбинә гызлардан араланыб атасына гошулду. Бир јердә евә кәлдиләр.

Ај аллаһ, нэ оларды, анасы евдә олмајајды. Дананы сорущагагды, Сәлим мүүллим нэ чаваб верәчәкди? Шаһ-наз арвад әввәл-ахыр мәсәләни биләчәкди, Сәлим мүүл-лимни күнүнү көј әскијә бүкәчәкди. Амма Сәлим мүүл-лим бирчә бу күн истәмирди ки, ала дананын мүсибә-тини Шаһназ арвад билсин.

Сәлим мүүллимни бәхти кәтирди. Анасы һәјәтдә кө-рүкмүрдү, ејвана бојланды, көрдү отағынын ағзындан

да ғыфыл асылыб. Кәлининә е'тибар еләмирди, бир ја-на чыханда отағыны Нух әјжамындан галма бир ғыфыл-ла бәрк-бәрк бағлајырды.

Сәлим мүүллим ејванда гурдаланан Сәфијјә тәрәф чөндү:

— Ааз, јемәјә нэ һазырламышан? Әввәл Сәбинәни јо-ла сал, тез чөрәјини јејиб гачсын. Сәлимә дәрсә кечи-кәр, һа...

Сонра ғызыны тәләсдирди:

— Бала, бир аз чәлд ол, чөрәјини дүрмәклә, елә ке-дә-кедә јејәрсән. Сәлимәни тез кәндәр евә, о да чөрәји-ни јејиб кетсин дәрсинә. Гузулары узаға апарма һа, ити-рәрсән.

Сәбинә анасына тәрәф јүјүрдү.

Сәлим мүүллим ејваның габағында дирәјә мыхланан әлүзјүјанда әлләрини јуду, сонра ејвана галхыб дөшәк-чәни алтына чәкди.

Сәфијјә онун габағына сүфрә салды. О бири гызла-ры да, Бәбиш дэ кәлиб онун јанында чөмәлдиләр. Сә-фијјә әлиндәки таваны кәтириб әринин габағына гој-ду—нки јумуртаның гајғанағы иди.

— Ушаглар индичә јејиб,—деди,—сән сәһәрдән ачсан.

Бәбиш дэ таваја јахын отурду. Сәфијјә она көз ағартды.

— Ај гарнына шиш батсын, индичә бир газан довға һортулдатмамышан?! Ғыраға чәкил...

Сәлим мүүллим арвадынын үстүнә бозарды.

— Ишин олмасын,—деди,—сән гызларыны једирт.

Сәфијјә гызларын габағына довға гојду. Өзү дэ бир јанда отуруб балача касалакы довғаны ғашыгламаға башлады.

Сәлим мүүллим гајғанағы једи, үстүндән бир стәкан чај да ичди, сонра евә кечиб өзүнү бәдәннума күзкүнүн габағына верди. Галстукуну бајаг нечә бошалтмышды-са, еләчә дэ јаддан чыхыб галмышды—салланырды. Чә-киб бәркитди. Шалвары торбаланмышды, һәм дэ о гә-дәр үтүләнмишди ки, пар-пар парылдајырды. Көјнәји-нин јахасы ғырыш-ғырыш иди. Бу шалвар-пенчәк, бу галстук он илә јахынды она сәдагәтлә јолдашлыг елә-јирди. Дејәсән, даһа ајрылыг дәми чатмышды. Кәрәк кәлән һәфтә базара бир гојун чыхарда, әјин-башыны тә-зәләјә. Бақыдан кәндә гајытмағы нечә ил олар, көрәсән?

Азы, доггуз ил. Бөжүк гызы икинчи синифдә охујурду, сәккиз јашы варды... демәли доггуз ил. Бу костјуму, галстуку Сәлим мұәллим бир ил дә Бақыда кејинмишди, елә дүз һесаблајыб—он ил! Бир икидин өмрүдү.

Сачы да хејли узаныб, адда-будда ағ түкләр дәјир көзә. Кәлән һәфтә базара кедәндә кәрәк дәлләјә дә дәјә. Габаглар һәвәси варды, вахтлы-вахтында башыны гајдаја салырды, шалварынын үтүсүнү кечирмәзди. Јаваши-јаваш һәвәсдән дүшүр, дејәсән. Гочалыр, јәгин. Ај аллаһ, отуз дөрд јашында көз көрә-көрә гочалыр.

Сәлим мұәллим дәрдли-дәрдли күзкүдә өзүнү башдан ајағачан сүздү. Бирдән диксинди. О гәдәр фикир-хәјалата, бәдбинлијә гапылмышды ки, өзүндән асылы олмајараг белини дә әјмишди. Сәлим мұәллим тез гәддини дүзәлтди, дараг көтүрүб тез сачыны гајдаја салды, пенчәјинин ғырышларыны сығаллады, галстукуну бир дә дүзәлдиб, ејвана чыхды.

Кимкә јери мағазанын габағында иди. Мағазинчи Дадаш бураны зијарәткаһа чевирмишди. Габаглар идәрәнин һәјәтинә јығышырдылар, сонра сәдрин ачығы тутду, мәчлис дағылды. Елә ки, сәһәрис күн мағазанын габағына топлашдылар, һамы тәәччүб еләди ки, нијә индијә кими һеч кәсин ағлына кәлмәјиб бу јер. Кимкә үчүн чох әлверишлијди. Кәндин дүз ортасында, орта јолун үстүндә. Мәфтил чәпәрә алынмыш кениш һәјәти варды. Күнашыры «селпо»дан мал кәтирирдиләр. Тез-тез Көјчәј машыналары кәлирди мағазаја, кәнддә кими ахтарылардыса, бу кимкәдән сорушурдулар. Почталјон да сонралар елә бура кәлмәјә башлады. Чүнки һәр евдән, һәр мөһәлләдән бир адам олурду кимкәдә. Почталјон Гасым да, јалан олмасын, бир күчәнин гәзет-журналыны, мәктубуну, исмарычыны верирди бир адама, архајын олурду. Орасы да јахшыјды ки, елә дағылышанда мағазадан базарлыг еләјән базарлығыны еләјирди, Дадаша сөз тапшыран сөз тапшырырды. Ән әсасы о иди ки, ахшамлар чајыл-чујулун мағазга габағында вәдәләшмәсн иши асанлашдырырды, јарымлитрләри көтүрүб јолланырдылар ја тракторчу һәсәнкилә, ја Сәрдаркилә, ја һәзи мұәллимкилә... Сәлим мұәллим, дәстәни бирчә дөфә апармышды елә, онда да Шаһназ арвад бир һәфтә Сәлим мұәллими гоз габығына сохуб-чыхармышды.

— Мәчлис еләмәк, араг ичмәк сәнин һарана јарашыр, ај түнбәтүнүн оғлу? Алдығын беш-он шаһыны ајын ба-

шына кими јетимләринин гарнына чатдырмырсан, көн-лүндән кәдә-күдәләрә гонаглыг вермәк кечир. Кәл, ахшамдан шор-чөрәјини је, јыхыл арвадын бөјрүндә фысылдакинән дә. Бир дә о кәдәләрин ајағы бура дәјмәсин. Өзүн һансы чәһәннәмә кедирсән кет, гарнын јыртылынча о зәһримары төк боғазындан ашағы, амма бир дә башына дәстә јығыб елә кәтирмә.

Баш үстә! Сәлим мұәллим ондан сонра кимкәдә сөз дүшәндә ағзына су алды, уман көзләр она дикиләндә башыны ашағы салды... вә бир дә о кәдәләрин ајағы Шаһназ арвадын һәјәтинә дәјмәди. Сәлим мұәллим өзү онлара гошулуб һәр ахшам бир елә кетди. Нефть тәми верән јерли арагдан ичиб, кечәјарысы елә гајыданда дәррин дүшүнчәләрә гәрг олду. Сәһәрис күн јенә...

— Саламәләјкүм, һәр вахтыныз хејир!

— Әләјкүмәсалам, һәр вахтын хејир, Сәлим мұәллим!

Кимкә өз данми сакинләријә ону көзләјирди. Мағазга «селпо»дан мал кәтирмишдиләр. Әлдән гывраг оланлар малы бошалтмагда Дадаша көмәк еләјирдиләр. Дадаш о саат ону көрдү.

— Сәлим мұәллим, бир әл јетир. Сабундан, сигаретдән көтүр, көмәк елә.

Сәлим мұәллим сигарет јешијини галдырыб, һыггана-һыггана мағазга апарды, сонра гајыдыб сабун јешијини јанлады. Көрдү, күчү чатмајачаг, ону кәнара итәләјиб, селофана бүкүлү костјуму көтүрдү. Ора-бурасына бахды, елә бил Сәлим мұәллимин әјнинә бичилмишди. Јох, мағазинчи Дадаш бу гијмәтдә шеји она нисјә бурахмаз, јенә ики-үч күн олса көзләјәр, јаја кими дөсәм, бағры чатлајар.

Сәлим мұәллим костјуму еһмаллыча апарыб мағазанын диварындан асды.

Бир аздан кимкәјә почталјон Гасым кәлди. Чијиндә ири чантасы, ајагларыны сүртүдүә-сүртүдүә Сәлим мұәллиме јахынлашды.

— Ај Сәлим мұәллим, әввәлчә сәнинлә квит олум ки, бир балача өзүмә кәлим. Ај евини аллаһ јыхмасын, мәвачибинин һамысыны гәзет-журнала верирсән ки... она көрә дә бир араг алмаға да пул тапмырсан. Букүнкү почтун јарысы елә сәнинкиди.

Сәлим мұәллим нечә илләр иди ки, мұхтәлиф гәзет-журналлара абунә јазылырды. Илин башында бәзән мәвачибни чатмырды, кәлән ајын һесабына да борча

дүшүб, Зәби мұәллимә верирди. Һәр ај Сәлим мұәллимә бу гәлиз елми, методики, бәднн журналлар кәләндә, почталјон Гасым дејинирди. Тәрс кими, ајын башында журналлар һамасы бир јердә кәлирди—«Методиканын специфик хүсусијјәтләри», «Али мәктәб вә әдәбијјат дәрсинин методикасы», «Педагогиканын сосиоложи аспектләри», «Учителскаја газета», «Јуныј натуралист», «Гобустан»... али, орта мәктәбләр үчүн әлавә нәзәри бүлетенләр вә нә гәдәр гәзет-журнал...

Сәлим мұәллим јан-јерәсинә бахды ки, көрсүн Гасымын бу дејинмәјини һеч кәс ешитмәди ки? Көрдү, һамынын башы гарышыгды, она фикир верән јохду. Әввәл истәди Гасымын чавабыны версин, десин, балам, сәнин нә борчуна, сәнә нә верирләр кәтир динмәзчә вер јијәсинә, нә борчуна галыб, мән бунлары охујурәм, јохса јох.

Сонра фикриндән ваз кечди, учуну тутуб учузулаға кетмәди. Гасымын хасијјәтинә бәләд иди. Онун астадан дедији сөzlәрә Гасым ғышгыра-ғышгыра чаваб верәчәкди. Бүтүн кимкәдә бнабыр олачагды, һамы гулағыны шәкләјиб онларға гулаг асачагды. Хысын-хысын күлүшәчәкдиләр вә ән писи о иди ки, һамы долајы јолла да олса, ејһамла да олса, Гасыма гаһмар чыхачагды.

Сәлим мұәллим динмәзчә гәзет-журналларыны алыб голтуғуна вурду. Елә ки, көрдү Гасымын чәкилиб кетмәк фикри јохду, чантасынын балача чибини ахтарыр, үрәји атланды—мәктуб вар! Забитәдән!

Гасым үч мәктуб верди она. Верди вә јенә дилнин динч гојмады.

— Билмирәм, ким јазыа сәнә бу мәктублары. Чамаатын ишн-күчү гуртарыб, сән өләсән.

Мәктубун бири Забитәдән иди. Хәттини о саат таныды. чүнки Забитә өз үнваны јериндә анчаг имза атмышды. Һәм дә мәктубун үстүндән «Һачалы кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мұәллими Сәлим Сәлимов јолдаша» сөзүнү анчаг Забитә јазырды, даһа доғрусу, Сәлим мұәллим өз үнваныны Забитәјә белә вермишди.

Забитәнин мәктубуну охумамыш чибинә гојду. Бу мәктубу елә-белә, чамаатын ичиндә, мараг долу бахышларын алтында охумаг олмазды. Бир күнчә чәкилиб, сакит, архајынчылыгла, сөз-сөз охумаг лазым иди.

О бири мәктуб редаксиядан иди:

«Һөрмәтли С. Сәлимов јолдаш!

Редаксияја кәндәрдијиниз «Вәтән нәғмәси» вә «Мәним үрәјим» ше'рләри бәднн чәһәтдән зәиф олдуғу үчүн дәрч едә билмәдик...»

Ашағыдан да имза..

Бәли, бәднн чәһәтдән зәифдир, бәс һансы чәһәтдән гүввәтлидир, көрәсән! Сәлим мұәллим бу ахырынчы ики ше'ри кәндәрәндә, нәдәнсә, чох үмидли иди, белә чаваб көзләмирди. Билирди ки, бу ше'рләр чох јахшы чыхыб, бәднн чәһәтдән зәиф дејил. Амма мә'лум олду ки, бунлар да «бәднн чәһәтдән зәиф» имиш. Һеч ејби јохдур, јенә кәндәрәчәк, ахыр ки, безиб чап еләјәчәкләр.

О бириси мәктуб гарабағлы Балаш дајыдан иди. Ики ил иди, о да арвад-ушағыны башына јығыб касыбкарлығыны еләјирди. Мәктуба өтәри нәзәр салды—һәмишәки сөzlәр иди, салам-дуа кәндәрирди, иш-күчүндән разылыг еләјирди, Бақыда, јатағханада кечән күнләрин көзәллијиндән дәм вурурду вә ахырда јенә Сәлим мұәллим Чәмәнли кәндинә гонаг чағырды. Ики илди каһ Балаш дајы ону, каһ да Сәлим мұәллим Балаш дајыны өз кәндләринә дә'вәт еләјирди. Нә Балаш дајы бу тәрәфләрә кәлиб чыхырды, нә дә Сәлим мұәллимни јолу Гарабаға дүшүрдү.

— Ахшамын хејир, ај Сәлим мұәллим! Јенә һардан намә алмысан?

Сәлим мұәллим мәктубу тез гатлајыб чибинә гојду.

— Һеч, а Мајыл, тәләбәлик јолдашымды, мәни гонаг чағырыр.

Бригадир Мајыл, дејәсән, ешитмәди, ја ешитди—фикир вермәди. Чүнки елә-белә сөз сорушмаг хатиринә сорушмушду, Сәлим мұәллимни нә чаваб вермәји вечинә дејилди.

Сәлим мұәллим онунла саламлашан адамын бригадир Мајыл олмағыны елә бил индичә көрдү. Мағазанын гапысына тәрәф кәдән Мајылы архадан чағырды.

— А Мајыл, а Мајыл, бир ајаг сахла көрүм.

Бригадир Мајыл керн чөндү, Сәлим мұәллимни шүбһәли-шүбһәли башдан ајаға кими сүздү.

— Сәлим мұәллим, тәләсирәм, тез ол, сөзүнү де.

— Бир ғыраға чәкиләк, а Мајыл, бир-ики кәлмә сәнә хәлвәти сөзүм вар.

Бригадир Мајыл наразы-наразы башыны булајыб,

һәјәтин о бири башына тәрәф кетди. Кимкәдән бир аз араланыб дајанды.

— Һә, бујур көрүм.

Сәлим мүәллимин бир мүддәт дили сөз тутмады...

Дүнән бачысы Гәмәр башыловлу онун үстүнә јүјүр-мүшдү.

— Ај гагаш,—демишди,—адам јетим оlanda билир ки, јетимди, һеч кәси јохду. Өз абына ғысылыб отуруп, ајағыны јорғанына көрә узадыр. Амма мән јетим дәјүләм һа, сәнин кими һөрмәтли-иззәтли гардашым вар. Чамаатын ғылынчы кәсмәјән јердә сәнин сөзүн кечир.

Бачысынын бу сөзләрини сшидәндә, Сәлим мүәллимин далағы санчмышды.

— Сөзүнү ғыса елә көрүм, а Гәмәр, нолуб јенә? Нә јетим-јетим салмысан?

Гәмәр көзүнүн горасыны сыхмышды.

— Дүз дејирәм да..., дүнән кедиб мәвачиб алырам, көрүрәм көпүк-гурушду. Кассир Әзизағаја дејирәм, ај Әзизаға, јахшы бах, дејәсэн мәним пулуму сәһв салмысан. Кассир Әзизаға үзүмә бозарыр. Дејир, кет бригадир Мајылнан һагг-һесаб чәк, о нә јазыб, мән дә ону верирәм да. Бах, инди гардаш, гулағыны ач, ешит. Бригадир Мајыл мәним эмәккүнүмү кәсир. Мәндән чох багда ишләјән јохду, алдығым көпүк-гурушду. Бригадир Мајыл сәнин бир сөзүнү ики еләмәз. Дағдан ағыр адын-санын вар, бир кәнди башбилән мүәллимләриндәнсәч. Денән она, кәсмәсин эмәккүнүмдән, ушағларымы ач-ја-лавач гојмасын.

Сәлим мүәллим Гәмәри сакит еләмишди.

— Јахшы, көзүнүн јашыны ахытма,—демишди.—Дејрәм Мајыла, бир дә һелә иш көрмәз. Елә бу күн ахшам мағазинин габағында тутуб дејерәм.

Гәмәр она алгыш еләјә-еләјә кетмишди.

Сәлим мүәллим дүнән Мајылы көрмәмишди, бәлкә дә јадындан чыхмышды. Инди јахшы олду, јадына дүшдү.

— А Мајыл, биз сәнинлә чохданын достујуг,—дејә Сәлим мүәллим һандан-һана сөзә башлады.—Елә билирәм ки, бир сөзүмү ики еләмәзсән.

— Сән аллаһ, үрәјимизи үзмә, ај Сәлим мүәллим. Тәләсирәм, сәдр мәни көзләјир. Тез ол, сөзүнүн чаныны де көрүм.

— Һә, дејирәм, дејирәм,—Сәлим мүәллим тәләсик

дилләнди.—Билирсән дә, Гәмәр мәним бачымды. Дүнән кәлиб аһ-вај еләјир ки, Мајыл гардаш эмәккүнүмү кәсир. Дејирәм, ааз, Мајыл һелә иш тутмаз. Еллијик, гоһумуг, чан-чијерик. Дејир нә билим, валлаһ, пул аланда көрүрәм, аз јазыблар мәнә.

Бригадир Мајыл үз-көзүнү туршутду:

— Елә сөзүн буду, Сәлим мүәллим? Мән сәни абырлы-башлы, самбаллы бир адам билирдим. Сән лап хыр-дахурушчу имишсән ки, а киши. Елә бујду сөзүн?

— Һә дә, а Мајыл, дејирәм о ғызын пулуну кәсмәкинән. Дүл кәлинди, гој балаларыны доландырсын...

Мајыл лап бозарды:

— Бура бах, — деди, — Сәлим мүәллим, гулағыны ач, јахшы ешит. Мән һеч кәсин пулуну-задыны кәсиб-еләми-рәм. Ким нә ишләјир, ону да јазырам. Гој Гәмәрин дә чаны чыхсын, өзүнү версин ишә, эмәккүнүнү дә јазым артығламасилә. Дәдәмин пулу дәјүл һа, һаваја сәпәләјим. Бир дә, Сәлим мүәллим, мәнә белә шејдән өтрү ағыз ачма. Худаһафиз, сәдр көзләјир мәни.

Бригадир Мајыл сәрт һәрәкәтлә чөнүб мағазаја кирди. Сәлим мүәллим бир мүддәт кимкәјә гајытмады, јериндәчә гурујуб галды. Сонра мәфтил чәпәрин дибиндәки куб дашынын үстүндә отурду. Һандан-һана Забитәнин мәктубу јадына дүшдү. Бурдан сакит јер ола билмәздн. Јаваш-јаваш, архајынчылыгла охујарды, фикрә даларды. Чыхардыб мәктубу охумаға башлады.

«Һөрмәтли Сәлим!

Мәктубуну алдым, охудум. Өтән күнләри хатырлајырсан. Дүзүнә галса, дејим ки, мәнимчүн бу күнләр даһа әзиздир, аспирантураны гуртармышам, бу күнләрдә мүдафиәмдир. Мүдафиәдән сонра сөз верибләр ки, мүәллим кечиртсинләр. Бир сөзлә, карјера мәсәләсиндә ишләр гајдасындадыр. О ки галды аилә гурмаг мәсәләсинә, тәләспирәм, отуз бир јашым вар, амма елә билирәм ки, јашамаға инди-инди башлајырам. Индидән башымы евә бағласам, бәс онда һачан күн көрәчәјәм? О күн елчи кәлмишди мәнә. Академијанын аспирантыды оғлан, мән-дән беш јаш балачады. Папам, мамам чох дилә тутду, разылыг вермәдим. Һара тәләспирәм ахы, о гәдәр јахшы оғланлар һелә папаг алтындады ки...

Севинирәм ки, сәнин дә ишләрин јахшыды. Мәктәбдә јени методик үсуллар тәтбиг едирсән, сәнә директорлуғ тәклиф едирләр. Мәним мәсләһәтимә гулаг асырсанса,

тәклифи гәбул елә. Удузмазсан. О ки галды Бакыја кәлмәк мәсәләсинә, өзүн биләрсән, кәлмәк истәјирсән—кәл. Әсас, паспорт гәјдијатына дүшмәкдир, иш мәсәләси асандды. Бир ушаглыг достум вар, паспортстолда рәисдир, бәлкә о сәнә көмәк еләди. Нәсә, бу сонранын сөһбәтиди... Проблемләр чох олачаг.

Өзүн мәни гынајырсан. Һәлә евләнмәк барәдә дүшүн-мүрсән ки? Гочалырсан һа, сонра сәнә һеч кәс кәлмәз, һеч мән дә кетмәрәм (зарафат).

Һәләлик, сағ ол!

Имза: *Забитә. 16 март 1979-чу ил.*

Сәлим мүәллим бу балача мәктубу дәнә-дәнә охуду. Мәктубдан зәриф әтир ији кәлирди. Бу, тәкчә јалхы әтир ији дејилди—ишыглы јатагхана ахшамларынын, зачот севинчинин, Забитәни сәә өтүрдүјү улдузлу кечәләрин, Забитәнин сачларынын... бир сөзлә о илләрин гохусу иди.

Сәлим мүәллим јериндән дуруб, мағазанын гапысына тәрәф аддымлајанда, һәлә һеч бир шеј гәт еләмәмишди. Мағазинчи Дадашдан нисјә ики кило гәнд, бир гуту чај аланда да башында Бакыја кетмәк барәдә елә бир гәти фикир јохујду. О фикрин гәтиләшмәси үчүн һәлә араг алыб Сәрдаркилә кетмәлијдиләр, сонра Сәрдарын спиритини дә јарыбајары сујла гарышдырыб, картоф гызарт-масыјла вурмалыјдылар бәдәнә вә кечәјары гаранлыг күчәләрлә Сәлим мүәллим евинә гајыданда гәти фикир-ләшмәлијди: һөкмән Бакыја кетмәлиди!

Һәлә ки, ахшамүстү иди, шәр тәзәчә гарышырды вә мағазинин диварына сөјкәниб мәлул-мәлул Сәлим мүәллимә бахан Сәрдар билмирди ки, Сәлим мүәллим ики килс гәнд вә бир гуту чајла бәрәбәр нисјә бир дәнә дә араг алачаг.

Мағазинчи Дадаш бригадир Мајылы јола салырды.

— Сәдр деди, Дадаша чатдыр, абырлысыны версин. Сонра деди, о пәрдәлик атлаздан да ијirmi метр бүксүн. О арагдан јох, сәдр деди, жуликләрдән олсун—Орчоникидзе арағы.

Мағазинчи Дадаш анд-аман еләди:

— Мајыл, валлаһ, ондан гуртарыб. Өзүм дә ахшам тонагларыма Бакы арағы ичиртмишәм.

Мајыл ипә-сапа јатмады:

— Баа, өзүн бил, вермирсән вермә. Рајондан адам

кәлиб, јахшы, биабыр еләкинән бизи гонаг-гаранын јанында.

Мағазинчи Дадаш јумшалды. Дүканын дал тәрәфинә кечиб, ики дәнә литрлик арагла гајытды.

— Бах, олан-олмазым буду. Сабаһ селподан ревизор кәләсиди, еһтијат сахламышдым. Нолар, көтүр апар.

Бригадир Мајыл ики јекәчанта базарлыг еләјиб, гапыја јанашды.

— Пулуну киши өзү верәчәк,—деди.—О тапшырдығы шеји дә сабаһ ахшама һазыр елә.

Мағазинчи Дадаш динмәди. Үзүнү Сәлим мүәллимә чевирди ки, көрсүн нә истәјир. Сәлим мүәллим һәләлик мағазинчи Дадаша сөз демәјә еһтијат еләди. Дадашын диши бағырсағыны кәсирди. Гој бир аз көпү јатсын, сонра мәтләбинни дејәр. Елә-белә бош-бошуна дајанмаг да олмазды. Чибиндән бир аббасылыг чыхардыб пиштаханын үстүнә атды.

— О «Прима»дан бирини бәри елә көрүм, а Дадаш!

Дадаш аббасылыгы сәјмәзјана дахыла атды, «Прима»ны да елә узагдан пиштаханын үстүнә толазлады. Башлады башга мүштәриләри јола салмаға.

Сәлим мүәллим дә һавасыны дәјишмәк үчүн бир «Прима» алышдырыб бајыра чыхды. Үрәји нараһат иди, бу күн һеч мағазинчи Дадашдан көзү су ичмирди, нисјә гәнд-чај вермәји бир ғыраға, нисјә арагдан сөһбәт ола билмәзди. Гәнд-чај мүтләг алынмалыјды, чүнки анасы кечәнин бир аләми мәрәкә галдырарды, кәнди јыгарды башына. Араг да һөкмән бу күн ичилмәлијди, чүнки бу мәктубдан сонра дүшүнмәк, көтүр-гој еләмәк лазым иди—арагсыз да бу, мүмкүн олан шеј дејилди.

Бирдән Сәлим мүәллимнин јадына нәсә дүшдү, күлүм-сүндү, додаглары арасындакы «Прима», аз гала, јерә дүшәчәкди. Сәлим мүәллимнин үрәји јеринә кәлди. Хош-бәхтликдән мағазада бирчә мүштәри варды. Дадаш ону да тәләм-тәләсик јола салырды.

— Тез елә көрүм, а Суғра, тәләсэн јерим вар.

Суғра ахыр ки, Дадашын пулуну вериб чыхды. Дадаш да пиштаханын үстүнә гојдуғу ири ағыр ғыфылы көтүрүб, гапыја тәрәф кетмәк истәјирди ки, Сәлим мүәллимнә көрдү.

— Бағышла, а мүәллим, тәләсирәм,—деди.

Сәлим мүәллим үрәкли-үрәкли дилләнди:

— Бир сәбр елә көрүм, а Дадаш, сөзүм вар сәнә.

Сәлим мұеллимин бу чәсарәтли данышығы, дејәсән, мағазинчи Дадашын хошуна кәлди. Ахы һәмишә Сәлим мұеллим утана-утана, ғысыла-ғысыла нисјә мал истәмишди ондан. Бу дәфә, дејәсән, ајры сөһбәт иди.

— Ешидирәм, Сәлим мұеллим.

— Бура бах, Дадаш,—Сәлим мұеллим мағазинин гапысына тәрәф бојланыб хофлу-хофлу дилләнди,—ушағын ишијнән индидән мәшғул олмаг лазымды.

Мағазинчи Дадаш Сәлим мұеллимин еһтијатлы данышығыны көрүб, мағазинин гапысыны өртдү. Гајыдыб, о да пычылтыјла сорушду:

— Нә мәсләһәт вар ки, а мәллим?

Дадашын оғлу бу ил орта мәктәби битирирди. Дадаш, нәдәнсә, истәјирди ки, оғлу һугуг факүлтәсинә кирсин, мүстәнтиг олсун, прокурор олсун. Она көрә тарих, әдәбијат дәрсләринә хусуси фикир верирди, ријазиијат, кимја мұеллимләринә аллаһын гуруча саламыны да вермәјә әринирди. Амма Зәби мұеллимә, Сәлим мұеллимә имканы чатдыгча һөрмәти дәјирди, һәрдән нисјә мал бурахырды, Орчоникидзе арағы верирди.

Сәлим мұеллим Дадашын зәиф дамарыны тутмушду. Билирди ки, бу сөһбәти Дадаш гулагардына вура билмәз. Дадаш бир дә сорушду:

— Нә мәсләһәт вар ки, а мәллим?

— Бу күн-сабаһ бурахылыш имтаһанларыды, а киши. Фил гулағында јатмысан? Бә билмирсән, гәбулда җал чохалдан гијмәтләрдән бири дә аттестат балыдыр?

Мағазинчи Дадаш көзүнү дөјдү.

— Дејирсән, јә'ни көмәјин дәјәр?

— Бә нә? Аттестат гијмәти беш оландан сонра сәнин дә Бақыда үзүн ағ олар. Билирсән дә, о бири гијмәти дә ашағы ендирә биләрсән. Институт гијмәтини демирәм е, о бири гијмәти.—Сәлим мұеллим ики бармағыны бирбиринә сүртдү.

Мағазинчи Дадаш о саат баша дүшдү.

— Нә дејирәм,—деди,—сән әлиндән кәләни елә, билирсән ки, Дадаш борчлу галан дөјүл.

— Јахшы, сабаһда-биркүндә отуруб әмәлли-башлы сөһбәт еләјәрик, инди кедән јерим вар. Сәрдар гонаг чағырыб мәни.—Сәлим мұеллим гапыја тәрәф аддымлады, бирдән нәсә јадына дүшүб кери гајытды.

— Һә, јадыма дүшдү, әлибош кетмәк истәмирәм. Ордан бир араг бүк вер. Әши, Бакынынкы олсун, нолар

һә, сонра ики кило да гәнд чәк, бир пачка да чај гој үстүнә. Бирдәфәлик елә арвадын да ағзыны мумлајым.

Дадаш Сәлим мұеллимич сифаришләрини һазыр еләјиб гојду пиштахтанын үстүнә. Мүәммалы бахышларыны дикди Сәлим мұеллимин үзүнә.

— Үстүмдә пул көтүрмәмишәм, а Дадаш. Сабаһда-бирикүндә чатдырарам, нәјран лма.

Дадаш иришди:

— Бој, мәллим, о нә сөздү, биримчи кәрәм дөјүл ки.

Сәрдарын елә бил үрәјинә даммышды, мағазинин гапысыны кәсдириб дурмушду. Сәлим мұеллимин голтуғундакы арағы көрүб габаға кәлди.

Сәлим мұеллим ону габаглады.

— Бу һәзи мұеллим һара кетди, а Сәрдар? Көр, ону тапа билирсәнми?

— Бу саат, бу саат тапарам. Инди чә идарә тәрәфә кечди. Бу саат кедим чағырым.

Сәрдар јериндән гуш кими сычрады, һеч бешчә дәги-гә кечмәмиш һәзи мұеллимлә кери гајытды.

Динмәз-сөјләмәз јолландылар Сәрдаркилә. Сәрдарын ушағы олмурду, дамын алтында бир өзү иди, бир дә гарабаг арвады Түкәзбан. Сәлим мұеллим һәлә Түкәзин кәлмә кәсдијини көрмәмишди. Евин ичиндә кәлкә кими јеријирди—јүнкүлчә, сәссиз-сәмирсиз. Аллаһ верәндән кәтириб гојурду орталыға—шордан, чөрәкдән, дузлу кәләмдән, һәрдән оlanda, бозбашдан, говурмадан. Сонра кәлкә кими дә чәкилиб отурурду бир күнчдә. Ја көјнәк тохујурду, ја пал-палтарын јыртыг-јамағыны дүзәлтмәклә мәшғул олурду. Һагг үчүн, һәлә Түкәз күнашыры, һәфтә сәккиз, мән доггуз кәлән гонаглара пис үз кәс-тәрмәмишди. Бәлкә онун да бу дөрд дивар арасында гулаг јолдашына еһтијачы варды?!

Јарымлитрлик јоха чыхандан сонра Сәлим мұеллим билди ки, далы кәлмәсә ичдији она кар еләмәјәчәк. Сәрдар еһтијатыны үзән дејилди.

— А Сәрдар, күнчдә-бучыгда ичкин олмамыш олмаз. Бир ахтар көрүм, нејнирсән?

Дејәсән, мәчлис давам еләтдирмәк Сәрдарын да үрәјиндән иди, чәлд ајаға галхды.

— А мәллим,—деди,—оландан-олмаздан јарым шүшә спиртим вар. Тәртәмизди, јарыбајары су гатсаг, олачаг јарым литр халис араг.

Сәрдар арағы ортаја гојандан сонра, кетди бир бош-габ да дузлу кәләм кәтирди, мәчлис лап дүзәлди.

Јаваш-јаваш вурурдулар. Сәлим мұәллим бир аздан һисс еләди ки, кефи лап дурулуб.

— А һәзи мұәллим,—дејә сорушду,—јаз тәтилине нечә күн галды?

— Дүз бир һәфтәмиз галыр,—деди һәзи мұәллим.

— Јахшы, сәнин бир јанә тәрпәнмәк фикрин јохду?

Һәзи мұәллим дөјүкдү.

— Һара тәрпәнчәјәм ки, Сәлим мұәллим, һәјәт-бачаны бәркидчәм. Чәпәр учулуб-дағылыр, бәлкә бир-ники машин кол тәдарүк еләјиб, чәпәри тәзәләдим.

— Ону сорушмурам. Чәпәри һәр вахт тәзәләмәк олар. Сорушмурам, бир јана сәфәрин-задын јохду?

— Јоох... бәлкә кәлән һәфтә Көјчәј базарына чыхдым, һиндушка көзүмә насаз дәјир. О вахта кими сағал-маса, чыхардачам базара.

Сәлим мұәллим арагла долу стәканы бир хејли әлиндә сахлады, диггәтлә стәканын ичиндәки араға бахды вә сонра дилләнди:

— Бәлкә јаз тәтилиндә Бақы сәфәрим олду. Әввәлчә, бир нечә күнлүк, сонра да һәмншәлик.

Һәзи мұәллимлә Сәрдарын маты-муту гуруду.

Сәлим мұәллим гаранлыг күчә илә евә гајыдырды. Әлинә паја көтүрмүшдү. Кәримкилин ити јава иди, гәфилдән адамын үстүнә атылырды.

Инчәвара Кәримкилин гапысындан говғасыз-филянсыз кечди. Ит онун һәниртисини дујмады. Күлшәнкилин евләриндән ишыг кәлирди. Кәрәсән, кечәнин бир әләминдә нејләјирләр? Күлшәл сучу Чәфәрә әрә кетмишди, бир бөлүк күлфәти варды. Сәлим мұәллимлә чох аз-аз растлашырдылар, баш тәрпәтмәклә саламлашыб кечирдиләр.

Сәлим мұәллим кәндин гәншәриндә, тәпәнин үстүндәки гәбиристанлыга тәрәф бахды. Кечә вахты гәбиристанлыг бир аз да ваһимәли көрүнүрдү, адамын чанына хоф салырды. Сәлим мұәллим гәбиристан тәрәфә бахмағына пешман олду. Көјчәј јолу дүз гәбиристанлыгын бөјрүндән салланыб кәндә дүшүрдү... Тәпәнин о үзүндән күчлү ишыг золағы көјә милләнди. Бир аз кечмиш тәпәнин кәлләсиндә бир чүт көз алышды. Бу дәфә ишыг золағы бүтүн гәбиристанлыгы, кәндин ашағы башыны ишыгландырды.

Сәлим мұәллимнн үрәјиндән гәбиристанлыг хофу, ваһимәси чәкилдн вә о, бирдән дәрк еләди ки, һөкмән Бақыја кетмәлиди. Бир һәфтәдән сонра јаз тәтили башлајырды. Әввәлчә кедиб јерини-јурдуну бәләдләјәчәкди, Забитәни тапачагды, әһд-пейман бағлајачагдылар. Сонра кәндә гајыдачагды ки, кәндлә һәмншәлик үзүлүшүб, һәмншәлик Бақыја кетсин.

Сәлим мұәллим өзлүјүндә буну гәт еләјәндән сонра елә бил јүнкүлләшди, бәдәнинә истилик кәлди, гывраг аддымларла һәјәтә кирди.

Ев зүлмәт ичиндә иди. Јатанлары — әсас да анасыны ојатмамаг үчүн еһмал-еһмал тахта пилләкәнләри галхыб ејвана чыхды, бармагларынын учунда евә кирди. Гызлар, балача Бәбиш бир-биринә гысылыб, ширин-ширин јатышырды. Онлардан бир аз аралыда Сәфијә өзүнә јер салмышды.

Сәлим мұәллим чарпајынын үстүндәки јорған-дөшәји ачды. Сојунуб өзүнү чарпајыја јыхды. Сәфијә чеврилиб үзүнү дивара тәрәф дөндәрәндә, Сәлим мұәллим билди ки, арвады јатмајыб, ону көзләјирмиш.

Амма Сәлим мұәллим бу кечә дә тәк јатды.

БАЗАР ОЛСУН, СӘЛИМ МҰӘЛЛИМ!

Османын машины бу кәндин јухудан ән кал дуран хорузундан да еркән «банлајырды». Бәнизи азча солғунлашан гаранлыг сәмада һәлә дирикөзлү улдузлар јанырды, сәһәрнн аязында ај сојуг-сојуг ишарырды, Османын үстү тахталы «ГАЗ-53»-ү исә кәндин бу башындан сигнал верә-верә о башындан чыхырды. Кәндин лап ашағы башындакы мәктәбин габағында машин бир һовур дајанырды. Ашағы башда јашајанлар тәләм-тәләсик ајын-ојунларыны көтүрүб, машина сары гачырдылар. Галанлар орта јола чыхырдылар. Османын машины тәзәдән үз гојурду кәндин ортасына. Јолбоју ком-ком дајанан чамаат машины долушурду. Ағзына кими долу машин кәндин јухары башындан чыхыб јола дүшүрдү, кәндин гәншәриндәки тәпәнин әтәјиндә јашајан беш-он аиләнин базара кедәнләри Осман елә дикдирдә дајаныб көзләјирди. Бәзән Осман онлара чатанда машины неч сахламырды да. Тамам ағырлағимыш машин дикдири о гәдәр јаваш дырмашырды ки, адамлар машин кедә-кедә

ајын-ојунларыны атырдылар банын ичинэ, чамаат элүстү онлары јербөјер еләјирди. Өзләри дә банын тахта-сында јапшыбы минирдилер машина.

Османын машины «банлајанда» Сәлим мүәллим ајар үстә иди. Палтарыны кејичмишди, дајаныб фикирләширди ки, үзүнү гырхмаға чатар, јохса јох. Бир хејли көтүр-гој еләди, сонра ваз кечди фикриндән.

Сәфијјә ушағы кејиндирди. Сәлимә јухулу көзләрини овушдурурду, амма үзү күүлүрду.

Сәфијјә гызын ахшамдан јујуб ејвандан асдығы палтарыны кедиб кәтирди. Дон, дејасән, тамам гурумамышды.

— Балаглары тамам гурумајыб,—деди Сәфијјә,—узунбоғаз чораблары кејдирәчәм сәнә, дизләринә тохунмаз. Амма билмирәм, жакети хардан тапым, сәјуг олачаг сәнә.

Сәлим мүәллим ону тәләсдирди:

— Өзүнүкүнү кејдир дә, онсуз да күн чыртдајана кимиди. Сонра һава гызачаг.

— Өзүмүкү торба кими салланыр да. Гыз вахтымын жакетиди, инди өзүм онун ичиндә үзүрәм.

Сәлим мүәллим лап өзүндән чыхды:

— Ај арвад, бизи мәәттәл еләмә, дедим кејиндир, һеч нә олмаз, базара чатана кимиди, онсуз да ора чатанда чыхардачаг әјиндән. Сән бизә бир стәкан зәһримар веркинән.

Сәфијјә жакети кәтириб Сәлимәјә верди.

— Һә, инди өзүн кејинкинән. Сәндәлләрини дә—пәнчәрәнин ағзында, бошгабда јағ вар, бир тикә әски көтүр, батыр јаға, сил сәндәлләрини, һисин-пасын ичиндәди. Мән дә дәдәнә чај верим.

Сәлим мүәллим елә јавансыз бир стәкан чај ичди. Сәһәрин бу вәдәсиндә иштаһы јох иди ки, бир тикә пендир-чәрәк көтүрсүн. Дурду ајаға.

— Ај гыз, Сәлимә, тез ол, сән дә бир ширин чај елә, күнортаја кими ач галачагсан. Бир аз әлли тәрпән, мән дә кедим һејваны төвләдән чыхардым.

Сәлим мүәллим әбрәш гојуну ахшамдан төвләнин бир гырағына чәкиб бағламышды. Әбрәш гојун ахшамдан өз ишини билмишди, тәлеји илә разылашмышды. Инди сәһәрин бу вәдәсиндә Сәлим мүәллим төвләнин гапысынын ағзында көрүнәндә, бирчә әбрәш гојун нәрјан

олду, көзләри алачаланды. О бири гојунлар һеч јерләриндән гымылданмады да.

Әбрәш гојун ахырынчы дәфә дартынды-дартынды вә сакит олду. Сәлим мүәллим ону дирәкдән ачыб, чөлә чыхартды. Истәди евә тәрәф гышгырыб, Сәлимәни ләнкитдији үчүн Сәфијјәјә бир-ики јағлы сөз десин. Сәсини ичинә салды, чүнки анасынын јухусуну гарышдырдығы вахтлар иди, һәр дәгигә ојаңыб ејвана чыха биләрди.

Јахшы олду, елә бу вахт Сәфијјә өзү гызынын әлиндән јапшыбы ејвана чыхды, пилләкәнләри тәләсә-тәләсә дүшүб, Сәлим мүәллимин јанына кәлдиләр.

Сәфијјә ири базар чантасыны гызынын әлине өтүрдү.

— Бах, чантаны јанындан ираг гојма һа. Бу күн базара кедән чохду, басабаса дүшмәсин.

Сәлимәнин көзләри күүлүрду, үзүндә бајрам севинчи варды. Ағыр чантаны әлиндә күчлә сахлајырды, амма јерә гојмурду.

— Пендир бәрнисини Рафиг дајыкилә верирсән, дошабы әминкил үчүн гојмушам. Көзлә, гарышыг салмајасан һа. Һејваны сатандан сонра сијаһыны дәдәнә охујарсан, шејләри алдыгча—дәдәндә гәләм вар—көтүрүб бир-бир позарсан. Сүпүркәни аланда өзүн јахшы-јахшы јохла, күлү төкүләнән олмасын, сонра еви сүпүрәндә күлү төкүлүр, чөр-чөпү галыр.

Сәлим мүәллим гызыны тәләсдирди:

— А бала, тез елә көрүм, чыхаг күчәјә. Бу саат Осман гајыдасыды. Бары ахшамдан да хәбәр еләмәмишик ки, базарлығымыз вар. Хәбәри олмаз, бизи гојуб кедәр.

Сәфијјә бајагдан әлиндә тутдуғу бир парч сују онларын далынча атды.

— Базар олсун!

Сәлим мүәллимин доггазындан ики чәпәр о јанда бир нечә нәфәр комалашмышды. Сәлим мүәллим истәсәјди өз доггазынын ағзында дајаныб, Османы көзләјә биләрди, амма үзү кәлмәди. Ики аддым јолдан өтрү Османы инчитмәк истәмәди.

— Бала, кедәк гошулаг чамаата. Османы бир дә бурда мәәттәл еләмәјәк.

Әзим балача оғлујла иди, бир дә Зүлејха арвадды.

— Базар олсун, Сәлим мүәллим!

— Сағ олун, хош күнүнүз олсун!

Әввәлчә сәһәрин сакитлијиндә ири машинын нәрил-

тиси ешидилди, сонра күчлү ишыг золагы бүтүн күчәни ишыгландырды.

Машында ајаг басмаға јер јохујду. Әввәл Зүлејха арвады биртәһәр миндирдиләр. Әзим балача оғлујла өзүнү зорла машина дүртүшдүрдү. Әсас әбрәш гојунун мәсәләси иди. Јухарыда һәр кәс өз һајындады, Сәлим мүәллим тәрәфә һеч бахан да јох иди. Нә јахшы, Азајын сәккиздә охујан оғлу Сәлим мүәллимин дадына чатды.

— Сәлим мүәллим, гојуну галдыр вер мәнә.

Сәлим мүәллим гојунун ипини дартды. Әјилиб ону гучаглады, истәди галдырыб машинын банына гојсун. Синәси бәрабәринә галдырды, сонрасына күчү чатмады. Тәздән гојуну һыггана-һыггана јерә гојду.

Азајын оғлу тез атылыб јерә дүшдү.

— Сәлим мүәллим, тут габаг ајагларындан,—өзү дә әбрәшин дал ајагларындан јапышды, сонра башыны јухары говзајыб дәдәсини чағырды:

— Дәдә, гојуна јер елә орда, галдырырыг һа, тут-кинән.

Өлүм-зүлүм әбрәш гојуну машинын банына атдылар. Сонра Сәлим мүәллим өзү машина минди, әлини узадыб Сәлимәни дә јанына галдырды. Азајын оғлу пишик чәлдлији илә бирчә дәгигәјә јухары дырмашды.

Осман бирчә һовур да кәнди башында «астановка» еләди. Һүсејн киши базара бир торба фараши јаз соғаны апарыды.

Елә ки, машин кәнддән чыхыб диңкә дирәнди, чамаат јербәјер олмаға башлады. Қими чантасыны өзүнә тәрәф чәкди, кими кисәнин үстүндә отурду, Сәлим мүәллим дә әбрәш гојуну пачалары арасына алыб, машинын јан тахтасына сөјкәнди. Сәлимә Зүлејха арвадын бөјрүнә сыхылмышды. Амма Зүлејха арвад өзү күчлә ајаг үстә дајанырды, машин һәр дәфә ләнкәр вуранда, арвад јыхылмагдан өзүнү зорла сахлајырды. Она көрә дә Сәлим мүәллим гызыны өз јанына чағырды, Сәлимә зорла өзүнү атасына јетирди. Сәлим мүәллим гызы бир голујла бөјрүнә гысыб, о бири әлијлә машинын јан тахтасындан јапышды.

Машын дикин башына чатды. Индән белә јол енишә кедирди. Јарым саатлыг јолун о башында гапгара шүшә кими парылдајан асфалт јол узаныб кедирди. Сола бурулдун—һеч, дүз кедиб Бакыја чыхырсан, саға бурулсан он бешчә дәгигәдән сонра Көјчај базарындасан.

Кечәнин пәрдәси тәзәчә јыртылырды, улдузлар јаваш-јаваш сөнүрдү, ај сојуг-сојуг ишарырды. Сәһәрин боз ишыгында Аран һәлә бал јухусунда иди. Этрафда елә сакитлик иди ки, һәрдән адамы ваһимә басырды. Адама елә кәлирди ки, бу сәһәрин алаторанында јол кедән машин бирдән чин-шәјатин ипин ола, елә биләсэн ки, бир дәстә адамла, бәркдән даныша-даныша, атылыб дүшә-дүшә јол кедирсән, амма бирдән көрәсэн ки, әслиндә сәһәрин алаторанында ваһимәли, гаранлыг дәрәләрин үстүнә јеридији бу јолда тәк-тәһасан.

Елә о саат ағлына кәлән бу фикирләрдән үшәнирсән, тез этрафына бахырсан, јанындакы—чоҳдан таныдығын, отуруб-дурдугун бу адамлары диггәтлә, шүбһәјлә сүзүрсән. Бу, Һүсејн кишиди. Ај аллаһ, бу Һүсејн киши, көрәсэн, о Һүсејн кишидими? Бөј-бухуну, бығы, данышығы... Бәс көзләриндәки о сојуглуғ нәди, үзүндәки о јадлыг һарданды? Һүсејн кишијә баха-баха, бу адам көз габағындача дәјишир, сәнин танымадығын, ичи шүбһәләрлә долу бир варлыға чеврилр... Бах, инди һәр шеј, һамы јох олачаг! Јол үстүндәки тәһа гәбрин јанына чатанда көрәчәксән ки, јалғызсан, һеч кәс јохду јанында, сән демә, һамысы чин-шәјатин ипини. Этрафда инс-чинс көрүнмәјән бу вахтта, гаранлыг дәрәләрин әждаһа кими ағзыны ачыб сәнә бахдығы дәгигәдә тәһа гәбирлә үз-үзә галмысан. Бах, гәбир индиңә тәрпәнәчәк. Һүндүр торпағы бирдән ортадан јарылачаг, ағ кәфәнә бүрүнмүш өлү ајаға галхыб сәнә сары кәләчәк... горхудан багрын јарылачаг...

Сәлим мүәллим бир дә гызына тәрәф чөнүб баханда көрдү ки, гызын көзләри јашарыб, додагларыны бәрк-бәрк сыхыб, һычгыртысыны боғазында сахлајыб. Чамаат ешитмәсин дејә гызын гулағына әјилди:

— Ај гыз, нолду сәнә, сојугду?

Сојуг олмағына әмәлли-башлы сојуг иди. Банын габагдан пәнчәрәси варды, бу пәнчәрәдән Осман банын ичинн көрә билирди. Ачыг пәнчәрәдә шүшә јеринә бир парча брезент салланырды. Күләк брезенти вуруб галдырырды, сәһәрин иликдондуран сојуг јәли адамы гылынч кими кәсирди.

Сәлимә башыны атасыныч гычына сөјкәјиб сәсиз-сәмирсиз ичинн чәкирди. Сәлим мүәллим истәди пәнчәјини чыхардыб, гызын ичиннә салсын. Белә фикирләшиб ајағынын јеринн бәркитмәк үчүн ашағы бахды ки, сонра

элини тахтадан чэкэндэ јыхылмасын. Ашагы бахды вэ о саат үрэји учунду. Сэлимэнин сол ајагы ган ичиндэ иди, габагы ачыг сэндэлин лап учунда, Сэлимэнин ајаг бармагларында эбрэш гојунуч дырнаг јерлэри галмышды. Ган гызын чорабыны да вуруб бајыра чыхмышды.

Сэлим мүэллим билмэди нејлэсин. Бу басабасда ајаг сарымаг, јараны тэмизлэмэк сөһбэти ола билмээди. Күчү она чатды ки, Сэлимэјэ тэскинлик версин.

— Бир аз да сэбр елэ, бала, базара чатан кими ајагыны һәкимэ сарытдыарыг. Нэ тәһәр олуб бу чәр дэјмиш сәни ајаглајыб? Нэ десэләр верәчәјәм, гој рәдд олуб кетсин.

Сэлимэ динмирди, даһа чијинлэри дэ атылыб-дүшмүрдү, дејесән, сакитләшминшди.

Осман ахыр ки, асфалта чыхды. Елэ бил чамаатын үзүнэ күн доғду, сифәтләр нурланды, көзләр парылдады. Һамы өзүнү дүзәлтди, елэ бил банын ичи дэ хејли кенишләнди. Машын сүрәтини артырды, пәнчәрәдән ичәри күчлү күләк золагы сохулду, брезент гырыгы јаралы гуш ганады кими һирслә банын тахтасына чырпылмаға башлады. Күләк бирчә анда банын ичиндәки тоз-торпагы һаваја галдырды, һамы көзүнү јумду вэ бир аздан банын ичи тәртәмиз олду.

Гарабаггал кәндинин ичиндән кечәндэ, чинар ағачларынын арасындан күн чыртдады. Ган-гырмызы шәфәгләр асфалт јолун күзкүсүнэ дүшдү. Чинарлар тәзәчә јарпаглајырды, сәһәр меһи јамјашыл тәр јарпаглары аста-аста хышылдадырды, адамын үрәјинэ көкү билнимәз гәрибә бир илыглыг, тәмизлик долдурурду.

Сэлим мүэллим бу гәрибә илыглыгы анчаг ушаг вахты јайлагда оланды дүјмушду. Атасы фермада ишләјирди, үч ај јаы Сэлим мүэллим Бөјүк Гафгазын этәкләриндә олан Ағчабәрә јайлағында кечирирди. Онда да беләчә палыд ағачларынын јарпаглары хышылдајырды вэ бу хышылты Сэлим мүэллимин үрәјинэ гәрибә бир тәмизлик кәтирирди. ону исиндирирди, онун көзләринә һардаса мави думана бүрүнмүш ширин, узаг кәләчәк көрүнүрдү.

Сэлим мүэллимкилин кәнди аранда иди, судан гытыг чәкирдиләр. Она көрә дэ һәр гапыда үч-дөрд дәнә сусузлуға давамды чыр гызылкүл колундан, бир-ики әјри-үјрү тут ағачындан башга бир шәј битмирди. Дибиндән, сәрини адамы он верстликдән вуран архлар ахан

чинарлары Сэлим мүэллим анчаг базара кәләндән-кәләнә көрүрдү вэ аз гала, өмрүнүн о бири башында галан о узаг, исти хатирәләри јадына салырды.

Шәһәрин кирәчәјиндәки Тофигин кабабханасы тәзәчә ачыларды. Тофиг өзү «Жигули»синин јанында дајаныб кестәриш верирди, ики шүвәрәк оғлан мангалы галајырды, фургонлу «Москвич»дән әрзагы дашыјыб ичәри јығырдылар.

Көјчај ојанырды. Сәкиләрдә ора-бура, күман ки, чо-ху базара тәләсән шәһәр адамлары көрүнүрдү.

Османын машины базарын гапысы ағзында дајанды. Чамаат елэ јерә төкүлүшмәк истәјирди ки, сәһә мүвәккили Солтанов Османын башынын үстүнү кәсдирди.

— Сәһә мин дәфә демншәм ки, машины бура сохма, апар нэ зир-зибилин вар, гырагда бошалт. Инди нечәди, акты јазыб верим мүфәттинш, праваны алсынлар...

Осман сәһә мүвәккилинч гыраға чәкиб нәсә деди, Солтанов машындан араланды, базарын гапысындан ичәри кечмәк истәјән балача фургонлу мотосиклети јахалады.

Осман мәналы-мәналы машинынын үстүндәки чамаата бахды. Һамы ишнин билди—јәни ки, бу дәфә Османын һагг-һесабы артыгламасилә олмалыды.

Јенә сағ олсун Азајын оғлу. Эбрэш гојуну Сэлим мүэллимлә көмәкләшиб, машындан дүшүртдү. Сэлимэнин дэ әлиндән тутуб көмәк еләди, базар чантасыны да Сэлим мүэллимә узадыб, худаһафизләшди.

— Базар олсун, Сэлим мүэллим!

Сэлимэнин ајагыны базара чатан кими јујуб сарыјасы олмадылар. Чүнки Азај деди ки, Сэлим мүэллим, гојунун көзүмә биртәһәр дәјир, әфәл һејвана охшајыр, мүштәри көзү чыхардан дејил. Ахшам базарына галса, Османын машинында өзүnlә јол јолдашы еләјәчәксән. Она көрә сәһәр нэ сифтә вердиләр, вер кетсин. Чох чәһә-боғаз еләмә, сонра пешмәч оларсан.

Сэлим мүэллим Азајын сөзүнә гулаг асды. Эбрэш гојунун ипини дарта-дарта мал базарына тәрәф сүрүдү. Сэлимэ дэ ајагыны чәкә-чәкә, әлиндә базар чантасы онун далынча дүшдү.

Мал базарыны башчатдадан иј бүрүмүшдү. Өзү дэ бу иј Сэлим мүэллимкилин төвләсиндән кәлән ијә охшамырды. Кәнд төвләсинин ији белә үфунәтли ола билмәзди. Чүнки, узагбашы гојунун гыгы малын тәзәјинә гарышарды, о да белә өдүнү ағзына кәтирмәзди.

Сәлим мұеллим әввәл истәди өзүнү гојун-гузу олан јерә версин. Сонра фикриндән ваз кечди, әбрәши сүрүјә-сүрүјә, ики дәнә чамышын јан-јана дајаныб, мүштәри көзләдији күнчә тәрәф апарды. Сәлим мұеллимин мал алвериндән аз-маз гандығы шеј варды. Бу әфәл әбрәши тотуг-мотуг, бујнузлу гочларын, гујруғунун ағырлығындан назик ајаглары гатланан гузуларын арасына чыхармаг олмазды, әбрәш гојун онларын јанында бир аз да өлкүнлешәрдји, олан-галан гијмәтини дә итирәрдји. Чамышларын јанында исә, башга мәсәлә. Чамыш һара, гојун һара! Һәлә бир аз да көзә јахшы көрсәнәрди, хам мүштәри дүшсә, гијмәтиндән баһа да сатмаг оларды...

Чамышлары сатан гоншу кәнддән иди. Сәлим мұеллим онун адыны билмирди, амма аллаһын саламына нә олуб ки!

— Базар олсун, кәндчи!

— Сәннән белә, гоһум!—Чамыш сатан, дејәсән, әбрәш гојуну далынча сүрүјә-сүрүјә чәкән Сәлим мұеллимин кәлишинә севинди. Дејәсән, онун чамышлары да елә мүштәри көзү чыхардан чамышлардан дејилди.

Сәлим мұеллим гојунун ипини Сәлимәјә верди.

— А бала, сән бир дәгигә сахла бу чәр дәјиши, мән Мейдидән талон алыб гајыдырам.

Сәлим мұеллим елә сөзүнү демәјә мачал тапмамыш мал базарынын нәзарәтчиси Мейди өзү онлара јахынлашды. Әлиндәки дәфтәрчәјә нәсә јаза-јаза:

— Базар олсун,—деди.

Әввәл чамыш сатан бир үчлүк узатды она. Мейди башыны булады.

— А киши, ики дәнә дағ бојда чамыша үч манат? Аллаһ свини тиксин, базарын јарысыны елә сәннин чамышларын занит еләјиб. Үчлүјүн бирини дә дүш:

Чамыш сатан үчлүјү гајтарыб чибинә гојду, бешлик верди:

— Сән дә ағ еләмә, а Мейди. Һәлә һеч билмирәм базар олачаг-олмајачаг, олан-галанымы да сәнә верирәм.

Мейди бешлији алыб Сәлим мұеллим тәрәфә дөндү.

— Бир сифтә вер көрүм, халоғлу. Галстукундан-задындан мәллимә охшајырсан, сәндән артыг алмаг хатады, јанымда талонум да јохду, истәјирсән кедиб кәтирим, сонра дәббәләјәрсән.

Сәлим мұеллим пәртләшди.

— Мұеллим оландә нә олар, а Мейди, дејирсән, маната да күчүмүз чатмајачаг? Кәлә, манатыны...

Мейди манаты алыб, дәфтәрчәсинә нәсә јазды.

— Јолум бу јана дүшәндә талонуну верәрәм, мәлим. Сорүшан олса, дејин талонумуз вар. Јаландан ахтарын, дејин билмирик һара гојмушуг.

Сәлим мұеллимин бирдән јадына дүшдү ки, гызын ајағы әзилиб, ганын ичиндәди. Әввәлчә динмәзчә гызын үзүнә зәнлә бахды, ағрынын шиддәтини онун үзүндән охумаг истәди. Бахыб көрдү ки, Сәлимә ағрыјан адама охшамыр, үрәкләнди.

— А бала, ајағын инчитмир ки?

— Јох, дәдә, инди јахшыды.

— Гој әбрәши сатаг. Сонра дәлләкханаја кедәрик, мән үзүмү гырхдырарам, сәннин дә ајағыны јоднан сарытдыраыг.

Сәлимә динмәди. Бирдән Сәлим мұеллимин јадына нәсә дүшдү.

— Бура бах, Сәлимә, бәлкә сән гачыб дошабы әминкилә верәсән, сонра вахтымыз олмајачаг. Јадында галыб евләринин јери?

Сәлимәнин үзү күлдү:

— Лап јашы јадымдады, дәдә. Базарын гапысындан чыхыб сола кедирсән. Сонра ширин су сатылан будканын јанындан саға бурулурсан. Һамамла үзбәүз гапыды.

— Ај сағ ол, Сәлимә, дурма, тез ол, банканы көтүр, мум әминкилә. Мәни сорүшсалар, денән, башы гарышыгды, кәлә билмәди. Өзүн дә отурма, чај-зад ич десәләр—ичмә, күнорта чөрәјини Рафиг әмикилдә јејәчәјик. Таңыјырсан да кәндә кәлмишди, дәдәнин достуду.

Сәлимә чантадан дошаб бәрнисини чыхардыб атасына бахды.

— Дәдә, олар, бир аз Ләтифәјнән ојнајым? Онун јахшы ојунчаглары вар...

Сәлим мұеллим истәмирди ки, ушаг әмисикилдә ләнкисин. Бир ил габаг бир һадисә олмушду, ондан сонра Сәлим мұеллим о тәрәфә үз чевирмәк истәмирди вә истәмирди ки, онун ушаглары да бу аиләјнән говушуб-гарышсынлар. Дошаб бәрнисини дә анасы јолламышды бөјүк оғлу үчүн, Сәлим мұеллим дә гырыла-гырыла галмышды, анасына бир-сөз дејә билмәмишди.

Сәлим мұеллим ағзыны ачыб нәсә демәк истәјирди ки, чамыш сатан ону габаглады:

— А мәллим, ушағы бурда сәркәрдән еләйиб сахлама. Онсуз да күн-күнорта оланачан бурдайыг. Гој ојнасын өзүјчүн әмисикилдә, һејваны сатандан сонра кедиб көтүрәрсән дә.

Сәлим мүәллим динмәди. Сәлимә онун сусмағыны нә чүр јозду-јозмады, амма бәрнини көтүрүб сәссизчә ахсаја-ахсаја узаглашды.

— Билирсән, нә вар, гоһум,—дејә чамыш сатан сөһбәтә башлады.—Сөһәр-сөһәр адамын габағына кәрәк адам чыхсын, адам кими дә оннан салам-сабаһын хејир еләјесән. Онда базарын да аванд олар, далынча кетдијин иш дә дүзәләр. Јохса, мәним кими... сөһәр малы һәјәтдән чыхарданда габағыма ит чыхды. Јох, јох, о итдән јох, о итдән олсајды, нә варды, инди малымы чохдан сатмышдым, пуллары да апарыб сажмышдым арвадағанын овчуна. Ит чыхды, гоһум, ит. Өзү дә өзкәнин ити јох, бизим өз итимиз. Өз әмим оғлу—чәпәрбир гоншујуг. Саламмәлејкүмү башына дәјсин, ағзыны да бәд ачды. Деди, ушағларын рузусуну һара апарырсан, арвадын ағзыннан аз тәрәкәмә ојна да. Һирс вурду башыма, амма өзүмү сахладым. Дедим, лә'нәт шейтана, сөһәр-сөһәр она баш гошуб ағзыны ачдырмајым. Инди өз-өзүмә дејирәм, а түнбәтүнүн оғлу, әмим оғлу үчүн дејирәм һа, сәнин нә борчунады, мән ушағларымын рузусуну кәсирәм, сәнинкиләрин рузусуну кәсмирәм, һа. Мал мәнимди, арвад мәнимди, ушағлар мәнимди. Мөһүб үчүн сәнин гапыны ачсам, онда дүз дејирсән, һаггын вар мәнә јол көрсәтмәјә. Арвад мәнимди, өзүм биләрәм...

Сәлим мүәллим гајыдыб сорушду:

— А кәндчи, әмнәгълунун сәннән нә иши, ахы? Нијә гојмур касыбкарлығыны еләјесән?

Чамыш сатаны од көтүрдү:

— Бә мән дә ону дејирәм, да. Дејир, сән бизим нәслимизи дәјишмисән арвад тәрәфинә. Дејир, бирдәфәлик бизим фамилијадан чых, кеч арвадын фамилијасына. Дејирәм, сәнин борчуна дәјүл, фамилија бабамынды, сәнин дә бабан-олуб, мәним дә. Истәјирәм бу фамилијада галарам, истәјәрәм арвадын фамилијасыны көтүрәрәм. Сәнә борч дәјүл.

— А кәндчи, сорушмаг ајыб олмасын, ики ирибүјнузулу малы бирдән базара чыхармагда хејир ола? Тәки хејир олсун, дејирәм, јаны бәлкә тоја-зада һазырлашырсан?

— Јох, әшши, ушағлар һәлә хырдады. Гајнымын «Чигули» нөвбәси чатыб. Дејир бир аиләјик дә, бир аз мән өзүмү топлајым, бир аз сән мәнә көмәк елә, машыны алаг гојаг һәјәтә. Ја мәним машыным, ја сәнинки—нә тәфавүтү? Көрдүм, киши оғлу дүз дејир, да. Малы чыхартдым базара. Әмнәглу да һарданса ешидиб мәсәләни, сөһәр-сөһәр гара пишик кими чыхыб габағыма.

— Дејирләр, шәр демәсән, хејир кәлмәз, ираг-ираг, бу күн базарын олмаса, бу бојда малы тәзәдән кәндә гајтарачагсан?

Чамыш сатан тәләсик дилләнди:

— Јох, чаным, нә данышырсан? Базара елә-белә чыхартдым ки, бәлкә бир аз артығына вердим. Вермәсәм, ахшам апарыб гатырам Көјчајдакы достумун һәјәтинә, сөһәр дә тәһвил верирәм әтлијә. Јох, јох, нә данышырсан, пулсуз кәндә гајыдаммарам. Киши мәни көзлүјүр, гассаја пул көчүртмәлиди.

Сәлим мүәллим јенә нәсә сорушмаг истәјирди ки, көрдү Сәлимә тајтыја-тајтыја онлара сары кәлир.

— Нолду, а бала, вердинми бәрнини?

Сәлимә пәрт иди, кәлиб сакитчә чөмәлдн диварын дибиндә.

— Вердим, дәдә. Күлназ хала деди, сағ олсун. Амма Ләтифә евдә јох иди.

Сәлим мүәллим астадан сорушду:

— Әмин евдәјдими?

— Күлназ хала деди ки, ичәри отагда јатыб.

Елә бу вахт онлара көк, төсмәрәк, башына һәсир шлјапа гојмуш бир киши јахынлашды, јанында да гәс-саба охшајан чаван бир оғлан. Киши о гәдәр көк иди ки, күчлә нәфәс алырды. Салам верәндән сонра тез башындакы шлјапасыны көтүрүб, јайлыгла даз башынын тарини силди. Фысылдаја-фысылдаја Сәлим мүәллимдән сорушду:

— Бу да гочду, јохса гојунду? Гоч олса, һеч нә, гојун ахтарырам,—деди.

Сәлим мүәллим билди ки, инајн доғуб, өзү дә екиз. Тәләсик дилләнди:

— Әлбәттә ки, гојунду, өзү дә әсли-нәчабәтлисиндән.

— Әсли-нәчабәтијәнә ишим јохду, гојун олсун. Сәһәрдән базары фырланьрам, һамысы гочду. Амма мәнә гојун лазымды, гојун!

— Јахшы гојунду,—деди Сәлим мұәллим.—Өзүнүз жохлајын, пешман олмазсыңыз.

Көк киши икраһла әлләрчнн јелләди:

— Рәһмәтлийн оғлу, јахшы нәди? Дејирәм, гојун олсун, вәссалам! Нә верәчәјәм сәнә?

Сәлим мұәллим удгунду. Мүштәри, дејесән, сәхавәт-ли адама охшајырды. Кәрәк јухарыдан јапышајды.

— Јүз әлли!

Көк киши һыгына-һыгынч чибиндән пул чыхартды, јүз ијирми манат сајыб, Сәлим мұәллимә узатды.

— Бу кәндчиләри јахшы таныјырам,—деди,—мал сатанда дәдәсинин дә гүмәтини үстүнә гојмаса олмаз. Кәлә, јүз ијирми манатыны, шүкүр еләкинән.

Көк киши јанындакына көз еләди. Гәссаба охшајан чаван оғлан гојуну гамарлады.

Сәлим мұәллим динмәзчә пулу алыб чибинә гојду. Әбрәш гојун диварын дибиндә чөмәлән Сәлимәјә баха-баха чаван оғланын далынча сүрүндү.

— Һә, инди, бала, кедәк базарлығымызы еләјәк,—Сәлимәнин голундан јапышыб ајаға галдырды, базар чантасыны да өз әлинә көгүрдү.

Чамыш сатан дилхор олмушду. Билмәк олмурду, гоншусунун аванд базары ону ачмады, ја һәмсөһбәтинин белә тез әлдән чыхмагына јаныб төкүлүр. Сәлим мұәллим онунла әл тутуб худаһафизләшди.

— Базар олсун,—деди,—кәндчи. Күн о күн олсун ки, базара «Жигули»дә кәләсән.

Чамыш сатан динмәди. Бир хејли Сәлим мұәллимнин далынча баха-баха галды.

Сәлим мұәллим архајынчылыгла мал базарындан чыхды, раһат нәфәс алды, јүз ијирми манат пул көз кими чибиндәјди. Нә хәрчләсә дә, кәрәк јүз манаты Бақы сәфәри үчүн сахламалыјды. Көрәсән, Сәфијјәнин сјаһысында нәләр варды? Хејри јохду, Сәфијјәгә галса, үч чамышын пулу да онун исмарычыны өдәмәз. Сәлим мұәллим хырда-хуруш алачаг; Сәлимәјә баш јајлығы, Бәбиш үчүн ајаггабы, бир-ики кило јағ, вәссалам!

Дәлләкхананын јанындач кечәндә Сәлим мұәллимнин јадына дүшдү ки, башыны гајдаја салмалыды. Һәм габагда Бақы сәфәри варды, һәм дә сачы чоһалмышды, тез-тез јумаға мачал олмурду, сачы чиркләниб јағла-нырды, дарајанда кәпәк верирди.

— Сәлимә, кәл, бала, гој Сәттар әми дәдәнин башына

бир әл кәздирсин, сонра базарлығымызы еләјәрник. Јахшы олду, гој бу башдан базарнан үзүлүшәк, сонра шәһәрин ичиндәки мағазалара дәјәрик, ордан да тәрпәнәрик Рафигкилә.

Рафиг чох демишди шәһәрә кәләндә, бир бизә дәјкинән. Јахшы дејил, гој кишинин гапысыны танысын, дост тутмаг белә олур, дә. Бир күн о кәләр, бир күн сән кедәрсән, ахырда чанбир гәлбдә гајнајыб-гарышарсыз. Сонра һәлә гоһум да олмаг олар. Инчәвара, Рафиг онлара кәләндә Сәлим мұәллим ону абырлы гаршыламышды, үч тојуғун чығыртмасыны једиртмишди она, бир дәнә јарымлитрлийи икиси бошалтмышды. Машынын кабинәсинә дә бир бәрни үзлү пендир, бир бәрни дә дошаб гојмушду.

Рафиглә тәсадүфән таныш олмушдулар. Сәлим мұәллимнин һәјәт дарвазасы лахлајырды. Гонум-гоншунун чамышлары о гәдәр өзләринч дарвазаја сүртмүшдүләр ки, дарвазанын тахталары бармаг бојда бир-бириндән араланмышды. Һә, Сәлим мұәллим чәкич, мых көтүрүб, дарвазаны бәркидирди ки, күчәдән машын сәси кәлди. Башыны дарвазадан чыхартды, көрсүн кимди кәлән. Сүрүчү, Сәлим мұәллимн көрүб јерә дүшдү.

— Гоһум, чијәрим јаныр, бир стәкан сојуг су мәнә!

Сәлим мұәллим, әлбәттә ки, әлүстү ушағы чағырыб, тәзә графиндә су кәтиздирди. Әјнинә голсуз көјнәк кејмиш, тызыл дишли бу абырлы киши графини башына чәкиб сују hortулдаданда, Сәлим мұәллим фикирләшди ки, гапыја кәлән гонағы белә гаршыламазлар. Сәлим мұәллим көзләди, киши сујуну ичиб гуртаран кими, онун голундан јапышды.

— Ди сујуну ичдин, инди дүш габағыма, кедәк көрәк арвад јемәјә нә верир бизә.

Киши бир хејли үзрхаһлыг еләди, инад көстәрди—Сәлим мұәллим әл чәкмәди.

Тојуг чығыртмасындан сонра мәлум олду ки, бу кишинин ады Рафигдир, Көјчәј мәшһәт евинин јүк машыныны сүрүр, аллаһа шүкүр пис доланмыр, кәндә дә бир-ики тон тахыл алмаг үчүн кәлиб. Јолда тәкәри бурахыб, хејли әзијјәт чәкиб, сусузлугдан чијәри јанырмыш, гарасына бир дарвазаја јахынлашыб вә бәхтинә Сәлим мұәллим кими көзәл бир инсан раст кәлиб. Әлбәттә ки, биртәрәфли достлуг ола билмәз, Сәлим мұәллим дә һөк-

мән арвад-ушағыны көтүрүб, бир күн онлара гонаг кәл-мәлиди. Аиләликчә таныш оларлар, дејиб-күләрләр.

— Баа, ишин ирәли, ај уста, хош көрдүк!

Дәлләк Сәттар мүштәринин үзүнү сабунлајырды. Сәлим мүәллим көрүб башыны тәрпәтди, сонра јенә ишичә гуршанды. Сәлим мүәллим јан-јерәсинә көз кәздириб отурмаға јер ахтарды. Сәттар она бахыб әлини ојнатды, ики әлинин бармагларыны көрсәтди, сонра базары көс-тәриб, узун бармағы илә чеврә чәкди.

Сәлим мүәллим лал Сәттарын дедијиндән белә баша дүшдү ки, бир һовур базары ҫырланмалыды, он дәг-гәдән сонра Сәттар онун гуллуғунда һазырды. Онда Сәлим мүәллим гызы көс-тәриб Сәттары гандырды ки, гој ушаг бурда отурсун, мән бир сигарет јандырыб кәлирәм.

Сәттар кей-кеј бахыб һеч нә демәди. Сәлим мүәллим гызы дәлләкханада отуздуруб бајыра чыхды. Сигарет алышдырды, сәкинни гырағындакы кәрпичин үстүндә чөмәлиб отурду вә башлады гарышга јувасы кими гај-најан базара бахмаға.

Базарын ортасында узун шалбанын башына бәнд олунмуш репродукторда күнорта концерти верирдиләр. Нисә Ғасымова мәзәли бир маһны охујурду:

Дејирәм, дөзүм бир аз, дүзәләр,
Ачыды сөзүм бир аз, дүзәләр.
Дејәсән, гочалса да дүзәлмир,
Сәнинтәк дили зәһәр көзәлләр.

Сәлим мүәллим маһныја гулаг аса-аса гајнајан инсан селинә бахырды вә фикирләширди. Илаһи, бу базар би-на оландан нә гәдәр адам кечиб-кетмишди бурдан, инди һардады онлар, чохунун торпаг алтында сүмүјү дә чү-рүмүшдү. Бир күн кәләчәк, Сәлим мүәллим дә бу дүнја да олмајачаг, кәндин гәһшәринә, базар јолунун үстүн-дәки диқә — гәбиристанлыға көчәчәк. Јенә Османын ма-шынында—бәлкә онда Осман да олмајачаг, бәлкә ма-шын да ајры машын олачаг—адамлар сәс-күјлә, сәһә-рин аязында титрәјә-титрәјә базара кәләчәк, гојун-гузу сатачаг, дәлләкханада баш гырхдырачаг, күнортадан кечмиш кәндә дөнәчәкләр. Бәлкә онда һеч кәс хатырла-мајачагды да, һачанса дүнјада Сәлим мүәллим адында бир адам олуб, дәрди бујмуш, севинчи бујмуш. Вә бир вахт бу дәлләкхананын габағында отуруб, дүнјанын фа-

нилији, кәлди-кәдәрлији барәдә дүшүнүрмүш. Дүшүнүр-мүш ки...

Дәлләкхананын гапысы ачылды, Сәлимә бајыра чыхды:

— Дәдә, Сәттар әми сәни чағырыр.

— Кәлирәм, бала, кәлирәм.

Сәлим мүәллим фикир-хәјал ичиндә ајаға галхды, әлини усдуфча архасына чырпыб, шалварынын тозуну тәминзләди.

Бајаг үзү сабунланан мүштәри палтарыны кејинирди, күзкүнүн габағында дајаныб шүбһәли-шүбһәли башдан-ајаға өзүнү сүзүрдү. Сәттар онун бахышындан бир шеј анламајыб нараһат олду, баш бармағыны көјә галды-рыб мүштәрини архајын салды ки, «ә'лады!» Мүштәри башыны булаја-булаја дәлләкханадан чыхды.

Сәлим мүәллим стула чөкдү. Сәттар гајчы, дараг кө-түрүб онун башына киришди. Сәлим мүәллим фикирли иди, бир дә онда ајылды ки, Сәттар үзүнү сабунлајыр. Күзкүдә Сәттара тәрс-тәрс бахды ки, бу нә олан шејди, үз гырхмағы демәмишдим ахы сәнә. Сәттар овчунун ичи-лә Сәлим мүәллимин түклү сифәтини сүртдү, чод түкләр дәлләјин овчуну далады—Сәттарын әмәлиндән белә чых-ды ки, бу үзлә адам арасына чыхмаг олмаз. Сәлим мү-әллим динмәди, онсуз да иш ишдән кечмишди, Сәттарын әлиндә үлкүч парылдајырды.

Сәлим мүәллим һәмишәки кими манат һазырламыш-ды Сәттар үчүн, амма бу дәфә үз сөһбәти дә варды, она көрә дә манат азлыг еләјирди. Сәлим мүәллим үчлүк чы-харыб верди Сәттара ки, өз инсафына нә чыхыр-чых-сын. Сәттарда инсаф һарда иди, үчлүјү халатынын дөш-чибинә басыб, башыны бир-ики дәфә тәрпәтди, јә'ни ки, сағ ол!

Сәлим мүәллим гырыла-гырыла галды. Бир әлине чантасыны алыб, бир әлилә дә Сәлимәнин голундан ја-пышыб, дәлләкханадан чыхды.

— Бала, инди анавын о сијаһысыны чыхарт көрүм, нә-вар орда?

Сәлимә жакетинин чибиндән сәлигә илә дөрдкүнч бү-күлмүш қағызы чыхартды.

— Оху көрүм! Дајан, бәри кәл, ағачын алтына чә-киләк, бура ајаг алтыды.

Сәлимә сијаһыны охумаға башлады. Сәбинә, Сәидә, Сәкинә, Сәријјә, Сәлимә үчүн палтар, Бәбиш үчүн сәндәл он алты размер, күлү төкүлмәјән сүпүркә, ики гәлиб палтар сабуну (бизим дүканда јохду), анон үчүн гәлош—отуз једди размер (дүнән өзү тапшырды), кәрә јағы нә гәдәр олса, ики јорғая үзү үчүн чит, мәнә узунбоғаз чораб (размерини көзәјары биләрсән)...

Сәлим мұәллим көрдү, бу хамыр һәлә чох су апарачаг, Сәлимәни дајандырды.

— Бәсди, ај гыз, бәсди, анан базар сијаһысы јазмајыб һа, кәлинлик чәһизни дүзәлдир. Кәл, бала, әввәл сүпүркәни алаг, нә гәдәр ки, базардајыг, сонрасына бахарыг.

Сәлим мұәллим бир нечә сүпүркәни көтүрүб бахды, бир шеј анламады. Һәр сүпүркәни бир-ики дәфә һавада о үз-бу үзә чырпды, көрсүн күлү төкүлүр-төкүлмүр. Тәбии ки, јаш сүпүркәләрин неч биринин күлү төкүлмәди вә онда Сәлим мұәллим гызыны көмәјә чағырды.

— Анан сүпүркәни сәнә тапшырыб, сеч көрүм. Чавабыны да анана сән верәчәксән.

Сәлимә при бир сүпүркә сечиб көтүрдү.

— Бу јахшыды, дәдә!

— Мән билмирәм, дејирсән јахшыды, көтүрәк, амма бәбәлы сәнин бојнуна.

Сүпүркәсатана ики манат вериб араландылар. Сәлим мұәллим сүпүркәни гызына верди, базар чантасыны өзү көтүрдү:

— А бала, ајагдан гывраг ол бир аз, јетирә билмәрик.

— Тез-тез јеријә билмирәм, дәдә, ајағым инчидир.

Сәлим мұәллим архаја лөндү:

— Бә сәнин ајағын јахшы олмадымы, јенә ағрыјыр?

— Бајаг јахшы олмушду, јенә ағрыјыр инди.

Сәлим мұәллим билмәди нә десин.

— Бир аз да дөз, бала, бир-ики дүкана дәјәк, бәлкә јагдан-заддан тапдыг. Сонра Рафиг әмикилә чөрәк јемәјә кедәрик, орда кәлинбачы ајағыны јујуб сарыјар.

— Кәлинбачы кимди, дәдә?

— Кәлинбачы—Рафиг әминин арвады, сәнин халан. Сәни чох истәјир, һәр дәфә мәни данлајыр ки, Сәлимә баланы нијә кәтирмирсән. Инди кедәчәјик онлара, дејәчәјәм Сәлимә-Сәлимә дејирдин, бу да Сәлимә! Ај севи-нәчәк һа...

Сәлимәнин үзү күлдү:

— Дәдә, онларын ушаглары да вар?

— Бә нә, әлбәттә ки, вар, ушагсыз ев олар?—Сәлим мұәллим бир анлыг тутулду.—Олмағына вар, көрәк евдә олсалар да... Инди, бала, кәл кедәк Бәбиш фағыр үчүн көрәк сәндәлдән-заддан нә тапырыг.

Инчәвара, ајаггабы мағазасында ушаг үчүн нә чүр десән ајаггабы варды.

— Бунлар неч, габагдан јәј кәлир. Еләсини алаг ки, ајағы истидән бишмәсин. Бах, бу басанушкалар нә тәһәрди?

— Дәдә, анам сәндәл дејиб, ахы.

— Ај гыз, сәндәли јазда, пајызда кејәрләр, бу күн-сабаһ јәј гапыны кәсдирәчәк. Онда да анан сәндәли бәјәнмәјиб, дејәчәк басанушка ал, ушағын ајағы јаныр. Сән бу басанушкалары бүк, гој сумкаја, гој мән апарым кишинин пулуну верим.

— Ај дајы, хырда веркинән.

— Јохумду, гардаш, олсајды верәрдим дә.

— Илишдик дә. Бир манат сәксән көпүклүк ајаггабы алырсан, өзүн дә мәнә ијирмибешлик хырдалатдырысан. Варам да белә алверә. Кәлә, көрүм издачыны.

Сәлим мұәллим гызын голундан јапышыб, архајын-архајын мағазадан чыхды.

— Һә, Бәбишин дә иши белә дүзәлди. Инди де көрүм, дәдә сәнә нә алсын? Јох, јох, бачыларынчүн һәлә неч нә алмајачам, Бакыја кедәндә кәтирәчәјәм. Сән бу күн дә-дәјлә јолдашлыг еләмисән, она көрә дә сәнә көрәк јахшы бир шеј алам.

Сәлимә сүпүркәни о голтуғундан бу голтуғуна кечирә-кечирә бир хејли дурухду. Һандан-һана бич-бич күлүмсәјиб атасына бахды.

— Батирсән, дәдә, нә ал мәнә? Күлнарын мәктәб формасы вар һа, гәшәнк—гара дону, ағ дөшлүјү, бах, ондан истәјирәм.

— А бала, ондан кәнддә неч кәс кејмир, ахы? Аларам е, алмағына, сонра дејәчәкләр ки, Сәлим мұәллим өзү мұәллим ола-ола ушагларын арасына икитирәлик салыр. Бәлкә биринин күчү чатмыр о формадан алмаға. Она көрә дә, сән мұәллим ушағысан, бала, сәнә дә олмаз! Гырагдан бахан дејәр ки, Сәлим мұәллим өзүнү дартыр, ушағына шәһәр формасы алыб...

— Мән, ондан истәјирәм, ахы...

— Бала, саглыг олсун, кэлэн ил мектебэ кеденде аларам—икинчи синфэ кеченде. Чунки һэзи мүеллими дэ, бир-ики нефэр башга мүеллими дэ товлайыб, өз ушагларына бу формадан алдырарам ки, сэн онларын ичинде ала дана кими көрүнмәсән. Кәл, сәнә бир баш јайлыгы алым.

Сәлимә динмәди. Сәлим мүеллим гызыны чәкә-чәкә «Сәнаје маллары» мағазасына дартды.

— Бах, инди сечкинән, бу јайлыглардан һансыны бәјнирсән, сәнинчүн алым. Мәнә галса, бах, бу күллү јайлыг јахшыды, гырмызы-гырмызы күлләри дэ вар. Елә назик олмағы да јахшыды, габагдан јай кәлир. Көтүрүрүкмү? Лап јахшы... Бујур, гардаш, пулун чыхкинән. Дајан, дајан, хырдам вар, үчлүк версәм, хырда тапарсан? Лап јахшы... бу да сәнин үчлүјүн. Ај сағ ол, бу манат да мәнимки. Худаһафиз!

Сәлим мүеллим кағыза бүкүлү јайлыгы Сәлимәнин голтуғуна сохду:

— Мүбарәкди, саглыгла кејәсән. Һә, инди, бала, күн-күнорта олду, ачыннан гарнымыз гурулдајыр. Јаваш-јаваш тәрпәнәк Рафиг әмикилә. Орда да чох ләнкимәрик, чөрәјимизи јејиб тез гајыдарыг һаҗадиш чинарын алтына. Горхурам Османын јадындан чыха, бизи гојуб кедә. Вахтындан габаг кәләрик һаҗадиш чинарын алтына.

Сәлим мүеллим габагда, әлиндә базар чантасы, гызы Сәлимә бир голтуғунда сүпүркә, о бири голтуғунда кағыза бүкүлү јайлыгы, ајағыны чәкә-чәкә Ширван күчәсинә тәрәф јол алдылар. Сәлим мүеллим Ширван күчәсини јахшы таныјырды,—әсас күчәди, күчәјә кедиб чыхандан сонра он үч нөмрәли еви тапмаға нә варды ки. Өзү дә Рафигин дедијинә көрә, үстүндә «әл вурма, өлдүрә!» јазылмыш електрик трансформаторунун јанындакы гапы олмалыды.

Бу да Ширван күчәси! Трансформатор көрүнмүр, анчаг... Әшши, трансформатору күнләрин бириндә сөкә дә биләрдәр, әсас он үч нөмрәли тапмаг лазымдыр. Јох, чох габаға кетмәк лазым кәләчәк. Буралар јүз нечәди, нә дејирәм, кедәк дә.

— Бала, ајағын инчитмир ки?

— Аз инчидир, дәдә.

— Бир азча да сәбрини бас, гызым. Бу саат чатырыг, ајағыны гәшәнкчә сарыјарлар.

Ахы, он үч нөмрә јерли-дибли јохду, дејәсән. Јох, габагда көрпү вар, јәгин көрпүнүн о үзү дә Ширван күчәсинин үстүндә кедир.

— Чагдыг, бала. Пуш јохду һа мәнә, јүз дәфә кеҗә кетдијим јери күндүз кәлиб тапаммырам һа. Будеј, бу да трансформатор, бу да Рафиг әмикилин гапысы. Ај ев јијәси!

Сәлим мүеллим гапыны бир-ики дәфә јумруғујла таг-гылдатды. Һәјәтдән сәс-сәмир кәлмәди.

— Јатыблар, јохса нәди?

Голуна бир аз да күч верди, һај чыхмады. Гапынын ағзына даш төкмүшдүләр ки, јағынты оланда палчыг еләмәсин. Дашларын бир ирисини сечиб, көј рәнкли дәм-мир гапыны дејәчләди. Бирчә дәгигә кеҗмәмиш гапы зәрблә ачылды, габағы дүјмәли халатда көк, әтли-чанлы бир ханым гапынын ағзында көрсәнди. Ханымын јели Сәлим мүеллими узагдан вурду.

— Ај гардаш, бу гәдәр хәрч гојуб, гапыја зәнк чәк-дирмишик, о бојда дүјмәни көрмүрсүз, күнүн күнорта чағы чамаатын гапысыны дашлајырсыныз!

Сәлим мүеллим даш әлиндә гурујуб галмышды. Дејәсән, Сәлимәнин халасы бу арвад иди. Һандан-һана өзүнү топлады, дашы гыраға атыб күлүмсүндү.

— Бачы, севиндијимиздән лап чашмышыг, валлаһ! Јадыма саланда ки, Рафиг мүеллими көрәчәјәм, сәһәр-дән севиндијимдән неч билмирәм нејләјим. Ахыр ки, Сәлимәни дә кәтирмишәм. Гызым, кәл халајла таныш ол.

Арвад бәдөв атлар кими дөјүкүб галмышды.

— Кими истәјирсиз, ај гардаш? Дејәсән, еви чашдыр-мысыз?

— Чашдырыб-зад еләмәмишик. Ширван күчәси, он үч нөмрәли ев, трансформаторун бөјрүндәки гапы. Үстәлик, гардашлығым Рафиг мүеллимин еви, сән дә мәним кәлинбачым.

Арвад јенә бир шеј ганмадыса да, Рафигин адыны ешидәндә дилләнди:

— Рафиг јатыб,—деди,—дүнән тојдан кеҗ гајыдыб, һәлә јатыр.

— Денән һаҗалыдан гардашлығын кәлиб—Сәлим мүеллим. Сән елә-белә денән, далысыјнан ишин јохду.

— Көзләјин, инди дејәрәм.

Арвад алагапыны јарыачыг гојуб һәјәтә гајытды. Икимәртәбәли, сәлигә-саһманлы евин һүндүр ејванында

бир оғлан ушағы велосипед сүрүрдү. Анасы елэ һәјәтдән она ғышгырды:

— Илгар, кет папана денән, кәнддән гонаглары кәлиб. Дурсун көрәк, нә истәјирләр.

Ушаг ичәридә бир он дәгигәјә гәдәр ләнкиди. Һан-дан-һана ејвана чыхыб, анасына тәрәф ғышгырды:

— Мама, папа дејир кәлсинләр ичәри.

Арвад бу сөздән сонра кәлиб, алагапыны ахыра кими ачды, башынын ишарәсилә гонаглары һәјәтә дә'вәт еләди.

Сәлим мұәллим ғызыны габаға верди.

— А бала, кеч, о гәдәр дејирдин Рафиг әмикилә апар мәни, бу да Рафиг әми.

Ејвана чыхдылар. Илгар велосипед сүрмәјини сахлајыб, диггәтлә Сәлимәјә бахмаға башлады. Сәлим мұәллим бу бахышы өзү билдији кими јозду:

— Илгар, әмигызынды да, Сәлимәди. Ојнамаг истәјирсән онунла? Бала, Сәлимә, кет ојна Илгар әмоғ-лунла.

Сәлимә утаныб башынч ашағы салды, чијинләрнин сипләләди.

Илгар ејни һејрәтлә Сәлимәјә бахмағында иди. Ана-сы ејвана галхыб, ичәри отаға кечди. Илгар онун арха-сынча чығырды:

— Мама, о ғыза денән, велосипедимә әл вурмасын!

Анасы ичәри отагдан башыны чыхардыб Сәлимәјә бахды, ғызын бүзүшүб отурдуғуну көрүб, Илгары сакитләшдирди:

— Онун сәннән нә иши вар? Сән велосипедини сүр, фикир вермә онлара.—Тәзәдән башыны ичәри салды.

Бир һовур кечди. Рафиг кәрнәшә-кәрнәшә идман шалварында во мајкада ејвана чыхды—ғыллы дөшү гап-гара гараларды.

Сәлим мұәллим тез ајаға дурду, Сәлимә отурдуғу јердә бир аз да бүзүшүб, стула ғысылды.

— Баа, хош кәлмисән, Сәлим мұәллим, сән һара, бу-ра һара?

Сәлим мұәллим габаға кәлиб Рафиглә әл тутушду, сонра мәһәббәтин шиддәтиндән чүшә кәлиб достуну ғу-чағлады.

— Хош күнүн олсун, ај Рафиг! Кәлдим, сәнни дә бир гапыны таныјым, гардашлыг нә тәһәр олар дај? Базара кәлим, гардашыма дәјмәмиң кедим—елә шејми олар?!

Рафиг стулун сөјкәнәчәјиндән көјнәји көтүрүб әјни-нә тахды:

— Јахшы еләмисән, Сәлим мұәллим,—деди.—Сонра үзүнү ичәри отаға тутду:—Миниш, гонагларына чајдан-заддан вермисән?

Миниш ичәри отагдан тамам башга гијәфәдә чых-ды—тәзә палтар ону бир аз да јарашыға миндирмишди, көк ајаглары капрон чорабын ичиндә даһа дүрүст көр-сәнирди. Әринә чәпәки нәзәр фырлатды:

— Бәс...

— Дејирсән, кечикирик јә'ни? Бәс Сәлим мұәллим чајсыз-чәрәксиз јола салаг? Киши биринчи дәфәди бизим гапымызы ачыр, сонра кәндә кедиб биздән нә дејәр?

— Өзүн бил! Мүдир сәзинки, кеф дә сәнинки, кедир-сән кет, кетмирсән, һеч кетмә! Мәнә нә вар, мәни тоја чағырмајыблар ки. Сән онунла бир јердә ишләјирсән дә, мәним нә вечимә.

Рафиг көк голуну галдырыб бојнунун далыны га-шыды.

— Нејнәјәк дејирсән, Миниш, елә нидидән јығышаг кедәк? Бары гонаглара бир стәкан чај верәјдин дә.

Миниш динмәди, пилләкәнләрн тагғылдада-тагғыл-дада һәјәтә дүшдү. Сәлим мұәллим билмәди ки, арвад чај далынча кедир, јохса әринә ачыг еләди. Сәлим мұәллим еһмалча ғызынын голуна тохунду.

— Рафиг, валлаһ, јаман тәләсирик, горхурам Осма-нын машынына кечикәк. Тәрпәнсәк јахшыды.

— Сәлим мұәллим, һеч јахшы олмады. Ајда-илдә бир кәрә гапымы ач, онда да белә. Бу тојлар да бизи гонаг-гара јанында, валлаһ, үзүгара еләјиб. Әшши, нә гәдәр тој олар? Нә дејирәм е... тәки тој олсун олмағына, амма белә дә јох дә. Сәлим мұәллим, сән аллаһ, бағышла, отурмағымыз галсын бир ајры вахта. Гапыны таныдын дај, бизи јаддан чыхартма.

— Әлбәт, о нә сөздү, Рафиг. Кәлиб дәјәрәм сәнә, ал-лаһын саламына нә олуб ки...—Сәлим мұәллим бу сөзлә-ри дә, Сәлимәнин әлиндән тутуб, пилләкәнләрн дүшүрдә-дүшүрдә деди.

Базарлығы пилләкәнин ајағында гојмушдулар. — Ғызым, Рафиг әминин пајыны чыхарт ордан. Ај сағ ол...

— Нә зәһмәт чәкирдин, ај Сәлим мұәллим. Чох сағ ол, гој галсын елә орда, арвад кәлиб көтүрәр.

Женә Сәлимә сүпүркәни, Сәлим мүәллим өзү дә базар чантасыны элине көтүрүб, алагапыја сары кетдиләр.

— Рафиг, сағ ол, гардаш, кәлинбачы, саламат гал. Гызым, сән дә Рафиг әмијә, халаја, Илгара сағ ол елә, кедәк.

Сәлимә утандығындан тез өзүнү гапыдан күчәјә салды.

— Һә, инди бала, кедәк Мөвламын питиханасында адама бир пити јејәк, гарнымызын гурдуну өлдүрәк. Рафиг әми тоја кедирди дә, она көрә дэдән ону сахламады. Шәһәр јериди, гызым, күндә нечә јерә тоја чағырырлар. Рафиг әми һөрмәтли адамды. Һөрмәти дә елә-белә газанмајыб һа. Белә тојлара кедә-кедә газаныб да.

Мөвлам, аллаһ билир, нечә илди һаһаг дүнјадан һагг дүнјаја көчмүшдү, амма ады һәлә питихананын үстүндән көтүрүлмәмишди. О бојда Мөвламын јериндә инди ики нәфәр чыртгоз оғлан ишләјирди бурда. Питихананын ичиндә елә јеријирдиләр ки, елә бил нә гәдәр миннәт-сүннәтлә онлары бурда ишләмәјә вадар еләмишдин, онлар да үздән кечмәјиб разылашмышдылар.

Чыртгозлардан бири һеч нә сорушмамыш ики дәнә пити кәтириб гојду Сәлим мүәллимкилин габағына. Бир габ долу чөрәк, бир-ики тикә дә турш памидор-хијар.

— Дајан, дајан, әввәлчә сујуну төкүм бошгаба сәнинчүн, ону јејиб гуртарандан сонра, әтини, нохудуну төкәрсән. Әввәл, сән сујуна чөрәји доғра, јејәндән сонра мәнә дејәрсән.

Сәлим мүәллим өзү дә питисини бошгаба төкүб, иштаһла ичинә чөрәк доғрамаға башлады.

— Ај аллаһ, һәмишә сәј јетир, биз јејиб дојдуг, чәми ачлары дојдуркинән, ја аллаһ! Һә, тәрпәнәк, бала, сонра Осман бизи көзләмәз, авара галарыг. Кедәк һачадиш чинарын алтына.

Һачадиш чинарын алтында һәлә чәми бир нечә адам јығышмышды. Османын машины көрүнмүрдү. Сәлим мүәллим ушағы ғыраға чәкди.

— Һәлә тезди, кәл отураг бу дашын үстүндә. Оххај, јорғунлуғум чанымдан чыхыр. Сән дә јорулмусан? Бура бах, ајағын инчитмир дај?

— Аз инчидир, дэдә.

— Дајан, дајан, јахшы олду, һәлә вахтымыз вар, гој ајағыны сарыјым. Бу саат бир әски тапарыг, бир һовур дајан. Јох, јох, әски кәрәк олмады. Гој чибимә бахым...

Сәлим мүәллим голтуг чибини ешәләди. Доғрудан да, ала дананын ајағындан ачдығы әски—Сәлимәнин јайлығынын парасы чибиндәјди.

— Дајан, бала, гој чорабыны чыхардым. Әскини сарыјым, сонра кәјдирәрәм чорабы.

— Инчидир, дэдә, чораб јапышыб ајағыма. Чорабы чыхардырсан, ајағымын дәриси дә гопур.

— Ајағынын дәриси гопмур, бала, ганды, лахталаныб, она көрә чорабын јапышыб ајағына. Бирчә һовур дөз, бу саат әскини сарыјым, дај ағрымасын.

Сәлимә дишләрини ғычады, көзләриндән од чыхды.

— Чох инчидир, дэдә! Еләмә, гој галсын!

— Бирчә дәгигә, гызым, бирчә дәгигә дөз! Һә, гуртарды-кетди. Инди чорабыны да кәјин. Сәндәлин кирмир ајағына? Һеч лазым да дејил. Будеј, ип тапдым, гој сәндәли ајағына бағлајым, гој еләчә галсын. Бу саат Осман кәләчәк, кедәчәјик кәндә, евдә јахшы-јахшы ајағыны сарыјарыг.

Осман доғрудан да бир аздан кәлди. Чамаат бир-бирини итәләјә-итәләјә, һај-күјлә машинын башына долушду. Женә сағ олсун Азајын сәккиздә охујан оғлу. Сәлимә јазыг ағрыдан икигәт олмушду, ајағыны јерә баса билмирди. Азајын оғлу гызын голундан јапышыб машинына галдырды, сонра Сәлим мүәллимә көмәк еләди—чантасыны, сүпүркәсини галдырыб, банын бир күнчүндә јерләшдирди.

Јарым саатдан сонра Османын машины һачалыја чатды.

УҒУР ОЛСУН, СӘЛИМ МҮӘЛЛИМ!

— Аааз, сән гајыт евә, јығ ушагларыны башына, гајыт евә. Мән бурдајам.

Шаһназ хала Сәфијјәни зорла гова-гова дала гајтарды. Сәфијјә јазыг Сәлим мүәллимлә һеч сағоллаша да билмәди. Сәлимәдән башга галан ушаглар һамысы анасынын бөјрүнә ғысылыб, Сәлим мүәллимин далынча бахырдылар.

Сәлимә о күндән ајағыны јерә баса билмирди, јарасы әмәлли-башлы керчәкләмишди. Шаһназ хала јараја күл басыб јандырмышды, јун әскијлә бәрк-бәрк сарымышды—хејри олмамышды. Јара гајсагланмырды. Сәлим

мүеллим чамаданы көтүрүб жола чыханда, Сәлимдә тајтаја-тајтаја онун далынча чыхмышды. Амма Шаһназ хала ону ејвандан ашағы дүшмәјә гојмамышды. Сәлимдә долухсунмушду, атасына тапшырмышды ки, она мәктәб палтары алсын. Сәлим мүеллим дә мөһкәм-мөһкәм сөз вермишди.

Сәфијәннин чарәси кәсилди, ушаглары да башына жығыб, дарвазанын ағзындан дала гајытды.

Шаһназ хала әјилиб өзү онун чамаданыны көтүрдү. Арвад јахшы галмышды, күчү-зору һәлә голундајды. Чамаданы гов кими апарырды. Базар јолуна чыханда чамаданы јерә гојду.

— Индиләрдә жола чыхып машин чох олачаг,—деди.

Шаһназ халанын ағзы фал иди. Бирчә һовур кечәндән сонра гоншу кәнддән олан Ағарзанын «Жигули»си дүз Сәлим мүеллимни габағында дајанды. Ағарза јан гапыны ачыб һырылдады.

— Уғур олсун, Сәлим мәллим! Шаһназ хала, оғлуну, иншаллаһ, һара белә өтүрүрсән?

— Бакыја, ај Ағарза, Бакыја!

— Асфалта чыхардарам.

— Нејнәк, ордан о јана һәфтобуса минәр.

Ағарза Сәлим мүеллимни ири чамаданыны көрүб, јерә дүшәси олду. Јүк јеринин гапысыны галдырды, Шаһназ хала чамаданы галдырыб гојду.

— Һә, бала, сәнә јахшы јол, дедикләрни гулағындан чыхартма. Халаоғлуна дәјмәмиш олма. Забитәјә мәним алхышымы чатдыр, гој әлиндән кәләни әсиркәмәсин, сәнә көмәк еләсин. Нә гәдәр күлләниб галачагсан бурда, арвадын јанында иј верә-верә хорулдајачагсан? Чамаатын ушағынын сорағы Мәскодан кәлир. Өзләри кедиб адам олур, сонра да бүтүн гоһум-әграбаны жығырлар јанына. Салатынын оғлу...

— Гуртар көрүм, ај Шаһназ хала, кечикирәм. Көј-чајда мәни көзләјирләр.

— Һә, ди кет, јахшы јол! Кәлир, дәрдин алым, кәлир.

«Жигули» тәрпәнди. Сәлим мүеллимни бу кен дүнјаја сәфәри беләчә башлады...

Ағарза машинын радиосуну гурдалады. Һа ора-бура чевирди, бир шеј тапа бичмәди. Радиодан әлини үзүб, ону сөндүрдү, чөндү Сәлим мүеллимә тәрәф.

— Јахшы еләјирсән,—деди,—Сәлим мүеллим. Валлаһ доғрусуну сән еләјирсән. Мәндән олса, бир күн дә гал-

марам кәнддә. Кәнддә кәндлик галмајыб, а киши. Јағ үчүн, әт үчүн Көјчаја чумурсан, илләр боју јумурта үзүнә һәсрәт галырсан. Дај бунун һарасы кәндчилик олду? Һајыф дөјүл шәһәрдә јашамаг! Әл-ајағын тәмиз, ајын башында чағбачаг маашыны алыб гојурсан башынын алтына, киносуну, театры да өз јериндә. Алтмыш, јетмиш јашлы гочалар көрүрәм, елә билирсән отуз јашын ичиндәди. Чүнки нәдәнди? Күнү јахшы кечир, вахтлы-вахтында истираһәтини еләјир, јемәјини јејир... Валлаһ, јахшысыны сән еләјирсән...

Сәлим мүеллим ону чавабсыз гојмады.

— Дүз дејирсән, ај Ағарза, елә олмағына еләди. Кәнд савадлы адамы да савадсыз еләјир, инкишафын габағыны алыр. Инди көрүрәм ки, мән дә он ил габагкы Сәлим мүеллим дејиләм. Она көрә ки, мәтбуаты изләјә билмирәм, мал нобатына, гојун-гузуја башым гарышыб, чатдыраммырам. Инди шәһәрдә галсајдым, чохдан доктор наук идим.

— Зијанын јарысындан гајытмаг да хејирди, Сәлим мүеллим. Һәлә кеч дөјүл.—Ағарза бир аңлыг көзүнү јолдан чәкиб Сәлим мүеллимни артыг дән дүшмүш чод сачларына нәзәр салды.—Һәлә кеч дөјүл, Сәлим мүеллим...

— Ај чох сағ ол, Ағарза, сахла елә бурда. Сән аллаһ, зәһмәтини чәк, дүш о багажы да ач, чамаданымы да көтүрүм.

— Бу саат, бу саат, Сәлим мүеллим!

— Бу манаты да көтүр, базарда бир чај ичәрсән. Бағышла, әзијјәт вердим сәнә.

— Әшши, сән аллаһ, лазым дөјүл. Һә? Јахшы, чох сағ ол... Уғур олсун, Сәлим мүеллим!

Ағарза кетди, Сәлим мүеллим гапгара шүшә кими парылдајан асфалт јолун ғырағында тәк галды. Сәлим мүеллим дүз он ил иди ки, бу асфалтын ғырағында јөнү бу тәрәфә дајанмамышды. Һәмишә јолун о үзүндә даяныб, Көјчаја кедән машиг кезләјирди. Инди јолу ајры сәмтәјди, Бакыја кедирди, үччә саатдан сонра автовағзалда дүшәчәкди. Дүшән кими дә Бақынын нефт гоҳусу, сәјсыз-һесабысз машиныларын бурахдығы түстү гарышыг, дәнизин нәми, күләји долу илыг, мәһрәм һавасы ону вурачагды. Елә вағзалданча Забитәјә зәнк еләјәчәкди. Дејәчәкди ки, кәлиб чыхмышам ахыр ки, севиннәчәкди, «елә бу саат дур кәл бизә» дејәчәкди. Сәлим мү-

эллим эввэлчә өзүнү наза гојачагды, дејечәкди әлибош
јахшы дејил, башга вахта сахлајаг. Забитә онун абры-
ны алачагды, инчијечәкди. Сәлим мұәллим биртәһәр ра-
зылашыб, кедәчәкди онлара. Анасынын јанында абыр-
һәја илә онунла көрүшәчәкди, елә ки, анасы базар бә-
һанәсијлә онлары тәк гојачагды, Забитә ону гучаглајыб
бағрына басачагды, дуз кими јалајачагды ону.

Илләр боју сәни кәздим,
Ај кечикән мәһәббәтим!
Мән тәләсдим, сән јубандын—
Кетди кәнчлик тәрәвәтим—

дејечәкди. Јох, һәлә кеч дејил, нә Забитәнин кәнчлик
тәрәвәти кечиб-кедиб, нә дә Сәлим мұәллимин. Өмүр
јашла өлчүлмүр, һа... Һәлә онлар јашамаға һеч башла-
мајыблар да. Кимин күнаһы олуб, нијә олуб—бу кеч-
миш сөһбәтди. Әсас буду ки, онлар тәзәдән говушурлар
вә тәзә һәјата башлајырлар...

— Бакы! Бакы!

Сүрүчүнүн јанында отурмуш бир оғлан јан гапыны
ачыб бағырды, Сәлим мұәллими диксиндирди.

— Һә, Бакыја кедирәм.

— Онда чәлд ол, итә-гүрә илишмәјәк.

Балача худмани микроавтобус иди. Сүрүчүнүн әјин-
башына бахыб һеч демәздин сүрүчүдү. Үтүлү костјуму,
ағаппаг көјнәјин үстүндән түнд јашыл галстуку. Шлја-
пасыны чыхардыб бөјрүндәки һүндүр јерә гојмушду.
Бирчә сағ әлинин чечәлә бармағындакы чох ири гашлы
үзүк ишләри корлајырды. Бу бојда үзүјү Сәлим мұәл-
лим анчаг мағазә мүдирләринин, Бақыда көј сатанла-
рын, бир дә... бә'зи мүғәнниләрин бармағында көр-
мүшдү.

Асфалт јол узандыгча узанырды, машин чох раһат
иди, адам хумарланырды. Сәлим мұәллим һәлә нә гәдәр
ки, фикри өзүндәјди, көтүр-гој еләмәлијди. Демәли, ба-
лача машин Көјчајдан Бакыја адамын бирини он беш
маната апарыр, автобус—бешә. Бу миндији нә балача
машынды, нә дә автобус, бир сөзлә, нә бешликди, нә он
бешлик. Бәс нә версин? Он манат чох олмаз ки... бәлкә
сәккиз? Бирдән дара-бара салды? Јох, дејәсән, пулкир
адама ошамыр. Бу бојда микроавтобусда јеканә сәрни-
шин Сәлим мұәллимдир. Сүрүчүнүн јанындакы оғлан,
дејәсән, достудур, ја иш јолдашыдыр, нәсә мәһрәм адам-

дыр, сәрниншин дејил. Сәлим мұәллим гәти гәрара кәлди.
Сәккиз! Бир гәпик дә артыгына сөз ола билмәз!

Јол гырағындакы телефон дирәкләри машиннын пән-
чәрәси өнүндә сүр'әтлә бир-бирини әвәз едирди. Сәлим
мұәллим бекарчылыгдан дирәкләри сәјмаға башлады.
Бир, ики... он... әлли доғуз...

Сәлим мұәллимин башы габаг сөјкәнәчәјә тәрәф әјил-
ди, көз гапагларынын һәрәси, јалан олмасын, бир бат-
ман ағырлығында јүкләниб гапанды...

— Халаоғлу, һарда дүшәчәксән?

Биләчәријә чатмышдылар. Бөјүк шәһәр уча бинала-
ры, сәјсыз-һесабыз машин карваны, гарышыг сәс-күјү
илә онларын үстүнә ахырды.

Сәлим мұәллим көзләрини овушдурду, ора-бура бој-
ланыб фикрини бир јерә топламаға башлады. Әввәлчә
һара кетсин? Фикриндә автовағзалы тутмушду, инди
мә'лум олурду ки, ондан дәғи јер сорушурлар.

— Университет тәрәфләрдә дүшәчәјәм. — Јатағхана
университетин јахынлығында иди.

— Јох, халаоғлу, биз бешмәртәбә тәрәфдән дүшәчә-
јик шәһәрә. Сәни автовағзал тәрәфдә гојарыг, ордан ја-
хынды университетә.

— Һә олар,—деди Сәлим мұәллим,—автовағзалда дү-
шәрәм.

Ахыр ки, јенә автовағзал! Кәндчи дүнјаны кәзиб-до-
ланса да, јенә автовағзалдан кен дүшә билмир.

Сәлим мұәллим сәккиз манаты узатды сүрүчүјә, ам-
ма пулу јанындакы чаван оғлан алды. Инчәвара, бир
сөз демәди. Дүздү, Сәлим мұәллимин «сағ ол»на һеч
башыны да тәрпәтмәди, амма ону сәккиз маната көрә
биабыр да еләмәди.

Еј көзәл Бакы! Өлмәјиб јенә сәнинлә көрүшмәк олар-
мыш?! Бу он илдә нә гәдәр көзәлләшмисән, танымаг ол-
мур сәни. Гојнундан нә гәдәр Сәлим мұәллимләр кәлиб-
кедиб, унутмусан һамыны. Амма сәни унутмаг олмур,
доғма шәһәр!

Сәлим мұәллим чамаданыны автомат-телефон көш-
күнүн гапысына сөјкәјиб, чибиндәки ики гәпикликләри
ахтармаға башлады. Һесабла, чибиндә бир нечә дәнә
олмалыјды, һәлә кәнддә оlanda тәдарүкүнү көрмүшдү.
билрди ки, Бақыда ики гәпик мәсәләси мүшкүл ишдир.

Гәрибәди, Забитәкилин телефону чаваб вермәди. Сә-
лим мұәллим бир дә јығды, хејли көзләди, дестәји галды-

ран олмады. Базар күнүдү, Забитә ишләмир, анасы өмрү боју ишләмәйиб. Бәс һара кетмиш оларлар, көрәсән? Сәлим мұәллимин өз сөзүнә күлмәйи тутду. Шәһәр јериди, кетмәјә аз јер вар бәјәм?! Гонаглыға, киноја, театра, кәзмәјә...

Һеч ејби јохду, һара кетсәләр, ахшам гајыдачаглар. Сәлим мұәллим белә фикирләшиб телефон көшкүндән чыхды, чамаданы көтүрүб троллејбус дајаначағына кетди.

8 №-ли троллејбус, дејәсән, јенә һәмишәки маршруту илә кедиб-кәлир. Дүз јатагхананын габағында дајаначағы вар. Јахшы олду, тез кәлди. Дүздү, бир аз баса-басы, амма Сәлим мұәллим биринчи дәфә белә баса-баса дүшмүр ки... Чамаданы биртәһәр дал гапыдан ичәри сохушдурду, далынча да өзү минди. Амма гапылар бағланмырды. Гапылар фысылты илә тәзәдән ачылырды, тәзәдән бағланмаг истәјирди, јарысында илишиб галырды, чамаат јербәјер ола билмирди. Ахыр ки, сүрүчүнүн өзү дүшүб кәлди. Јердә дајаныб, чамааты ичәри басмаға башлады. Шүкүр, гапылар шагылты илә бағланды. Елә бағланды ки, фәләк өзү дә ача билмәзди.

Троллејбус тәрпәнди. Мә'лум олду ки, троллејбусда јер чох имиш. Онча аддым кетмәмиш һамы јербәјер олду, һәтта гапынын ағзында бир балача архајын јер дә әмәлә кәлди. Сәлим мұәллим чамаданы ајаглары арасына алыб, башынын үстүндәки тутачагдан јапышды.

Базар күнләри јатагханада бајрам олур. Отаглар ашыб-дашыр, кәлән ким, кедән ким. Үмуми мәтбәхләрдә чајданлар буғланыр, хәрәк газанлары паггылдајыр, јатагхана сакинләри голтугларында кағыза бүкүлү ички шүшәләри сучлу-сучлу, адама гәрибә бир нәзәр сала-сала дәһлизләрдән кечиб отаглара кириләр. Кимсә магнитофона сәс верир, радиода учадан ојун һавасы чалырлар.

Баа, хош көрдүк сәни, комендант Асланов! Көр, һачанды көрүшмүрүк, мәни јаддан чыхартмамысан, ај лоту. О гәдәр сәнинлә отуруб вурмушуг ки, һеч јаддан чыхар о күнләр?! Вахт варды, һа... Әшши, инди һаны о адамлар? Валлаһ, хејир-бәрәкәт дә сизинлә кетди. Јадындады, гарабағлы Балаш дајы? Елә, Сәлим мұәллим, сәнин өзүнү көтүрәк. Инди һаны сәнин кими үрәјначыг, кениш адамлар? Әшши, бу нә сөздү, көзүм үстә јерин вар. Бу саат дејәрәм, гонаг отағыны сәнинчүн дөшәсин-

ләр. Баа, ајыб дөјүлмү, Сәлим мұәллим, о нә сөздү, сән дејирсән? Көһнә достуму бир кечә гонаг сахламаға мә'-рифәтим олмајачагса, ондан бир шеј умачағамса, дај нијә отурмушам бурда?! Чанымчүн инчијәрәм сәндән, данышдырмарам сәни бир дә о сөзү ағзына алсан...

— Ај јолдаш, кимин јанына кедирсиз белә? Паспорту гојун ашағыда, сонра галхын јухары!

Өзүдү ки, вар—комендант Асланов! Һеч дәјишиб-еләмәјиб, он ил габагкы Аслановду ки, дуруб!

— Һеч кәсин јанына кетмирәм, елә сәни ахтарырам, ај көһнә дост!

Асланов дөјүкдү. Бир хејли чәп-чәп Сәлим мұәллимин үзүнә бахды, бир шеј анламады.

— Нә достбазлыгды? Һеч јадыма кәлмирсән...

Сәлим мұәллим пәрт олду.

— Нечә јә'ни јадына дүшмүрәм, Асланов, једди ил бурда тәпик дөјмүшәм, нә тез јадындан чыхды? Он үч нөмрәли отаг... јадына дүшдү? Гарабағлы Балаш дајы, сәлјанлы Мәлик, бир дә мән... Мәнәм дә, Сәлим мұәллим... Институту гуртарыб кетдим. Ахырынчы кечә мәчлис дә дүзәлтдик, сәһәрә кими вурдуг.

Комендант Аслановун гырышығы ачылды, һандан-һана дилләнди.

— Мән дә дејирәм, көрәсән, кимди бу көһнә дост! Јенә һансы рајондан танымадығым гоһумум кәлиб... Нә гојуб, нә ахтарырсан, ај рәһмәтлијин оғлу? Бу саат јатагханада үч јүзә јахын адам јашајыр. Вахташыры да бу үч јүз адам дәјишир, башгалары кәлир. Сән дә мәнә көһнә достлугдан дәм вурурсан. Атам бир илди өлүб, сифәтинин рәнки јадымдан чыхыб. Сән дә он илдән сонра пејда олмусан ки, сәниннә белә вурдуг, елә мәчлис гурдуг. Интересни адамлар вармыш дүңјада...

Комендант Асланов бу сөзләри дејә-дејә гапысы аралы отағына тәрәф јөнәлди, Сәлим мұәллим дә онун далынча.

— Онда бирчә кечәлијә јер истәјирәм. Сабаһдан евә кечәчәјәм.

— Бош јерим јохду, гонаг отағы да занитди.

Асланов гырмызы мүшәмбәли столунун архасына кечди. Столун үстүндә ири бир чәдвәл варды. Әјилиб бир хејли чәдвәлә бахды, сонра башыны галдырыб, ајаг үстә көзүнү дөјән Сәлим мұәллимә бахды.

— Ијирми алтынчы отагда бир грават бошду. Бир ке-

чэлик өзүнү вер ора. Гонаг отагына аформит елэжечэм сэни, амма өзүн ийрми алтыда галачагсан. Гонаг отагы занитди. Ики манат алтмыш гэпик дүш көрүм.

Сэлим мүэллим үчлүү комендантын габагына гојду. Асланов пулу көтүрүб сажмазјана столунун дахылына атды.

— Кет, отагда адам вар, гапы ачыгды.

Сэлим мүэллим једди ил бу јатагханада јашамышды, анчаг 26-чы отагдан, сэн демэ, хэбэрн јох имиш. Јатагхана отагы јох, эскэр казармасы иди 26-чы отаг. Сэккизинчи адам Сэлим мүэллим олурду. Једди адам ајагы гырыг столун этрафында һарда кэлди; кими стулун, кими балача долабын, кими дә чарпајысыны стола јахын чэкиб, картда «дурака» ојнајырдылар, даһа доғрусу, дөрдү ојнајырды, үчү дә ғырагдан онлары ғызышдырыды. Дејасэн, тэзэчэ таныш олмушдулар, бир!бирини адыјла јох, «гоншу», «гоһум», «кэндчим» дејэ чағырыдылар. Күман ки, Сэлим мүэллим кими «кечэгондулар»дан идилэр.

Сэлим мүэллим аллаһын саламыны вериб, она нишан верилэн чарпајынын үстүндэ отурду. Чарпајынын үстүндэ чиркли бир дөшэк, сүзүлмүш бир адјал варды, дөшэкагындан сөһбэт ола билмэзди, чүнки бу дөшэк үз көрсэјди, чирклэниб бу күнэ дүшмэзди.

Сэлим мүэллим чарпајыда отурду вэ бирдэн-бирэ нечэ јорулдугуну, сусталыдыгыны дэрк еләди. Пенчэјини чыхардыб, чарпајынын ајаг тэрэфиндэн асды. Елә шалварлы-көјнэкли өзүнү чарпајыја јыхды. Көзүнү тавана зилләјиб хејли дүшүндү, бејнини эләк-вэлэк еләди. Сэлимэ јадына дүшдү. Ғызын ајагы нэ күндэди, көрөсән, јарасы сағалдымы?! Сэфијэнин, дејасән, она сөзү варды. Анасы гојмады бу бэдбөхт ғызы исмарычыны десин.

Сонра ағаппаг таван Сэлим мүэллимин көзлэриндэн араландыгча араланды, башынын үстүндэ бошлуг јаранды вэ Сэлим мүэллими јуху апарды.

Бир дә ахшам алты радэлэриндэ зэнк еләди. Забитэнин телефону јенэ сусурду.

Сэлим мүэллимин јатагханаја гајытмаға бир зэррэ һэвэси галмамышды.

Бирдэн јадына дүшдү ки, Бәһрузкилә кетмэлиди. Шаһназ халанын вердији үнван дөш чибиндэјди: Јени

Әһмәдли гәсәбәси, филан кечид, филан ев, мәнзил, нәмрә филан...

Бәһруз Сәлим мүәллимин халасы оғлуду, о да илләр боју јатагханаларда галмышды, бир гарны ач, бир гарны тох охумушду, ишләмишди, үч ил оларды ки, Әһмәдлидә ев алмышды. Елә ев аландан бирчә һәфтә сонра тој сләмишди, өзүлә бир јердә ахшам шө'бәсиндә охујан Һәлимәни һалал-һүммәт арвад еләмишди. Инди дә бир дамын алтында јашајырдылар, ики ушағлары олмушду—бөјүјү ғыз, балачасы оғлан. Кәнддә Бәһрузун өз доғма анасы, оғлунун евләнмәјиндән ғыз доғуландан сонра хәбәр тутмушду.

Шаһназ хала бәрк-бәрк тапшырмышды ки, Бәһруза дәјмәмиш олма. Бәһрузун өз анасы Сәлтәнәт хала Сәлим мүәллимә нәсә бүкүлү бир бағлама вермишди ки, чатдырсын оғлуна. Шаһназ хала да бачысы оғлунун ев көрдүсүнә, кәлин көрдүсүнә, ушағ олдусуна—һамысына бир јердә бир бәрни дошабла көзәјдынлығы верирди. Инди Сәлим мүәллим тәзәдән јатагханаја гајыдыб, о шејләри чамадандан чыхармалыјды, тор чантаја гојуб үз тутмалыјды тәзә Әһмәдли гәсәбәсинә тәрәф.

«Нефтчиләр» стансијасында метродан чыхды, өзүнү биртәһәр Әһмәдлијә тәрәф кедән автобуса дүртүшдүрдү. Бир-биринә охшајан кечидләр, бир-биринә охшајан, јанјана дүзүлмүш биналар. Кәл инди, Сәлим мүәллим, тап көрүм Бәһрузкилин кечидини, сонра да бинаны, блоку, мәртәбәни, мәнзили...

Арадан бир саат кечди, ја ики саат—Сәлим мүәллим ону билмәди, сааты јох иди—ахыр ки, Сәлим мүәллим һәлә дә әһәнк ији верән блокун үчүнчү мәртәбәсиндә дајаныб, зәнкин дүјмәсини басды.

Гапыны аһыл бир арвад ачды. Сәлим мүәллим әввәл елә билди, гапыны чашдырыб. Истәјирди ки, дил-ағыз еләсин, арвад өзү дилләнди:

— Бәһруз евдә јохду.

Сәлим мүәллим севинди. Дүз кәлмишди, бу бојда шөһәрдә, һәр тәрәфдә јад адамларын гајнашдыгы Әһмәдли гәсәбәсиндә доғмача бир евин кандарында дајанмышды. Бу евин саһиби онун доғмача халасы оғлу иди, бир евдә бөјүмүшдүләр, туманчаг кәзмишдиләр, далашыб-вурушмушдулар. Һәр икисинин дамарларында ејни нәслин гаһы ахырды. Сәлим мүәллимин Бәһруза нә танышлығы вермәси, билијини, дүнјакөрүшүнү, һөрмәт-иззәтини ни-

шан вериб өзүнө рәгбәт газандырмасына сһтијач галмырды. Бәһруз Сәлим мұәллим и јахшы таныјырды, онун габилијјәтиндән, дүшүнчәсиндән, ләјәгәтиндән хәбәрдар иди, ағрысыны-ачысыны, гәмини, севинчини, хошбәхтлијини билирди. Бу евдә Сәлим мұәллим өзүнү чох рәһат һисс едәчәкди. Габағындакы адамлара өзүнү танытмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхмалы олмајачагды. Сакитчә отуруб чајыны ичәчәкди, истираһәтһини еләјәчәкди. Һәрдән бир-ики кәлмә дејиб, ағзынын бузуну сындырачагды. Һамы јахшы биләчәкди ки, әслиндә бу лал-гарадинмәз, садә, нимдаш палтар кејмиш, гијәфәсиндән, отуруб-дурушундан халис кәндлијә охшајан бу адам Сәлим мұәллимдир. О Сәлим мұәллим ки...

— Хала, ахшамыңыз хејир, мән Бәһлулун халасы оғлујам—Сәлим мұәллим.

Аһыл арвад үзүнү мәтбәх сәмтә тутуб кимисә сәсләди:

— Әзизә, гапыја чых көрүм, Бәһрузун гоһумлары кәлиб кәнддән.

Мәтбәхдән, јаға булашыг әлләрини өнлүјүнә силәсилә чаван, гарабуғдајы бир кәлин чыхды.

— Бачы, ахшамыңыз хејир, мән Бәһрузун халасы оғлујам—Сәлим мұәллим.

— Ааа... лап јахшы. Бәһруз евдә јохду, икинчи нөвбәдәди. Ахшам саат он үчүн кәлмәлиди.

Сәлим мұәллим әлиндәки зәнбили сағ әлиндән сол әлине кечиртди.

— Кечин ичәри, бир стәхан чај ичин, Бәһруз да бир һовурдан кәләр.

— Валлаһ, һеч јахшы дүшмүр...

— Нә ејби вар, кечин, кечин, сиз анамла сәһбәтләшәрсиз, мән дә Бәһруз кәләнә кими јемәјимни бишириб гуртарарам.

Сәлим мұәллим ичәри кечиб, гапыны архасынча бағлады. Әлиндәки чантаны палтарасыланын јанында дивар сәјкәди.

— Зәһмәт олмаса, чантаны бошалдарсыз, Бәһрузун анасыјла халасы бир аз ајын-ојун кәндәриб.

— Чох сағ олун, нә зәһмәт чәкирдиз.

Қасыбјана ики отаг иди. Һәлә отаглардан рәнк гоһусу тамам чәкилиб кетмәмишди. Бәһруз үч илди көчмүшдү бура. Сәлим мұәллим баша дүшдү ки, отагларын рәнкини, әһәнк гоһусуну илләр јујуб апармыр, әһәнк гоһусуну мәһв етмәк үчүн кәрәк даһа түнд, хош гоһусу

өлан башга шејләр долдурасан мәнзилә; лак, јапышган гоһусу верән баһалы мебел аласан, диварлардан јун гоһусу верән хал-халча асасан, кәрәк о күнчдә бир аз мәфтил јаныгы гоһусу верән рәнкли телевизор гојасан...

Нуһ әјјамындан галма телевизорун хырдача экраны ағарырды. Телевизор о гәдәр пис кәстәрирди ки, ири планда верилән адамын гадын, ја киши олдугуну ајырды еләмәк олмурду. Амма сәси јахшы кәлирди. Бәлкә елә она кәрә дә сәхавәтлә сәсини галдырмышдылар, кур киши сәси рус дилиндә дүнјанын сипаси һәјатыны ачыб төкүрдү телевизија тамашачыларынын габағына.

Бәһрузун гајынанасы Сәлим мұәллимә јер тәклиф еләди, өзү дә гапынын ағзындакы јумшаг күрсүдә отуруб, көзүнү зилләди телевизора.

Сәлим мұәллимин бирдән јадына дүшдү ки, Бәһрузун ушаглары да вар ахы, өзү дә онларын јанына әлибош кәлиб. Севинди ки, нә јахшы, ушаглар онун габағына гачмајыблар, јохса лап пәрт оларды.

— Нәвәләрин һаны, ај хала?

Арвад көзүнү телевизордан чәкмәјиб:

— Тездән бағчаја кедирләр, она кәрә ахшамдан јыхылыб јатырлар. О бирн отагда јатыблар,—деди.

Арада Әзизә кәлиб онлара баш чәкди. Сәлим мұәллимин габағына армуду стәкәнда чај гојду, кетди сервантын үст көзүндән конфет габыны да көтүрүб гојду столун үстүнә. Сонра дөндү анасына тәрәф:

— Мама, сәнә дә чај кәтиримми?

— Јох, гызым, инди чә ичмишәм. Сән ишиндә ол, истәсәм өзүм кәтирәрәм.

Әзизә дил-ағыз еләди:

— Онда бир балача да сәбринизи басын, телевизоразада бахын, бу саат јемәк һазыр олар, оначан Бәһруз да кәләр.

Ири кәфкирли көһнә дивар сааты он бирә сн беш дәгигә ишләдијини кәстәрәндә, гапынын зәнки чалынды. Гајынана аста-аста јериндән галхыб, күрәкәни үчүн гапыны ачмаға кетди.

Сәссиз-сәмирсиз гучаглашдылар. Сәлим мұәллим илләр боју көрмәдијини халасы оғлунун нечә дәјишдијини, јаша долдугуну көрдү. Бәдәни јахшы иди, мөһкәм иди, амма үзү гоһалмышды, гырыш басмышды, ичинин бүтүн ағры-ачысы, јүз мин гајғысы сифәтинә чыхмышды. Өзү дә, дејәсән, «һазыр» кәлмишди, дили топуг вурурду.

— Һә, халаоғлу, даныш көрүм, нә вар, нә јох? Кәндә-кәсәкдә нејнирләр бизимкиләр, анам, халам нечәди? Чохданды, кедиб-еләјә билмирәм.

Бәһруз кәләндән сонра Сәлим мүәллимнн гирышығы ачылды, өзүнү раһат һисс еләди. Һәтта тәшәххүслә Бәһрузун гајынанасынын да үзүнә бахды, јәни бајагдан инанмырдыз мәнә, көрүрсүз дә. Кишијәнә дост-доғма халаоғлујуг, гардашдан да артыг.

— Сағ ол, халаоғлу,—өзү дә тез-тез «халаоғлу» сөзүнү хусуси вурғу илә тәкрат едирди,—һамысы јахшыды, халам, машаллаһ, танк кимиди, сәнин дә халан сағ-саламатды...

Бәһрузун сәси мәтбәхдән кәлирди:

— Арвад, јемәји бир аз тез елә көрүм. Халаоғлу јол кәлиб, јәгин сәһәрдән ачды.

Сәлим мүәллим әввәл истәди өзүнү ешитмәмәзлијә гојсун, сонра көрдү ки, Бәһрузун гајынанасы күрәкәнин бу сөзләриндән сонра Сәлим мүәллимнн үзүнә бахды, онда Сәлим мүәллим билди ки, Бәһрузун сөзләрини гулагардына вурмаг олмаз.

— Јох, ај Бәһруз, ач-зад дејиләм, бачыја әзијјәт вермә, тохам.

Бәһруз отаға гајытды.

— Сән дә ағ еләмә, ај рәһмәтлиннн оғлу. Өзүм ачын-дан биртәһәр олурам, евдә гонаг олмаса бизимкиләр мәнә чәрәк верән дејүлләр һа...—Бәһруз зарафат еләди.

Бир һовурдан кәлин сүфрәни ачды. Вермишеллә әт говурмушду. Бир бошгаб шор хијар гојду, бир баш соған әзди, чәрәк доғрады. Сүфрә дүзәләндән сонра Бәһруз өзү дуруб, сервантын көзүндән ики бадә кәтирди. Әзи-зәјә башынын ишарәсилә нәсә гандырды. Әзизә тәрс-тәрс она бахды.

— Онсуз, дејәсән, боғазындан чәрәк кетмир.

— Өзүмчүн демирәм һа! Халаоғлу дүнјанын тәкәри фырланандан биринчи дәфәди гапымы ачыр. Кәтир, көрүм о чан дәрманыны.

— Дур, өзүн тап. Билмирәм, һара гојмусан.

Әзизәнин анасы јериндән дурду. Гашгабагы һалда балкона сары јолланды.

— Мән кизләтмишәм. Гој кедиб кәтирим.

Үстүндән јүзчә грам ичилмиш араг шүшәсини кәти-риб наразылыгла столун үстүнә гојандан сонра гызына тәрәф дөндү:

— Мән дә кетдим јатмаға, өзүмү јахшы һисс еләми-рәм, башым ағрајыр.

Әзизәдән габаг Бәһруз дилләнди:

— Чох сағ ол, һумај хала. Кет, истираһәтини елә, биз дә халаоғлујнан дәрдләшәк бир аз.

Әзизә дә габлары јумаг адыјла мәтбәхә кечди.

Бәһруз бадәләри долдурду.

— Халаоғлу, сән бизим касыб комамыза хош кәлми-сән. Бағышла ки, бу күн бир аз вурмушам. Ишин ахы-рында ушагларла јығышыб ики-үч араг алдыг, сонра да ајагүстү пивәләдик. Бә көрмүрсән, Әзизәјәнә анасы си-фәтиннн туршудуб? Әшшн, чох истәјирләр мәни, ондан-ды. Дејирләр, аз ич. Инди дә сәнә көрә шүшәни кәтир-диләр ортаја, бир ајды галыб бу јарымлитр. Кизләтмиш-диләр. Һә, нәсә.. халаоғлу, сағ ол, һәмишә сән кәләсән.

Вурдулар. Үстүндән бир дилнм шор хијар дишләди-ләр. Елә ки, Бәһруз кедиб ара гапыны да бағлады, даһа мәтбәхдән Әзизәнин бир-биринә вурдуғу габ-гачағын сә-си кәлмәди, гоншу отагдан Бәһрузун гајынанасынын јат-дығы чарпајынын чырылтысы кәсилди—онда Сәлим мү-әллим лап архајынлашды. Пенчәјини чыхардыб стулун сөјкәнәчәјинә салды, һапыр кими стула јайханды.

Икинчи јүз грамлыгдан сонра Сәлим мүәллим һисс еләди ки, дүнјанын бүтүн дәрди-сәри, гајғылары бирчә дәфә әзиз халаоғлусу илә үзбәүз отуруб үрәк ачмағына дәјмәз. Сәлим мүәллим о гәдәр ачылышды ки, һәтта ду-руб отагда вар-кәл сләмәјә башлады.

Бәһруз да ајаға дурду.

— Халаоғлу, чыхаг балкона, адама бир сигарет түс-түләдәк. Сонра мәчлис давам етдирәрик.

— Арағымыз гуртарды, Бәһруз, дај нә мәчлис?

Бәһруз хофлу-хофлу гајынанасынын јатдығы отаға сәмт бојланды:

— Арағнан ишин јохду,—деди,—дүзәләр.

Ејвана чыхдылар, Бәһруз чибиндән сигарет чыхарт-ды, һәрәси бир «Космос» алышдырды.

Јемәкдән, арагдан сонра филтрли сигарет сүмүрмәк јағ кими адамын чанына јайылырды. Бәһрузкилин бина-сы һүндүр тәләнин үстүндә иди. Бир аз аралыда, аша-ғыда гапгара сулары кәмиләрин, нефт буругларынын зәиф ишығында парылдајан дәниз шәһәрин ајаглары алтына дөшәнмишди. Узагда ишыға гәрг олунмуш шәһәр

көрүнүрдү, шөһөрүн о башындагы төпөнүн үстүндө телевизия гүллөсүнүн ишыгылары гызарырды.

Салим мўаллим хошбөхт иди. Салим мўаллим артыг талейини бу эфсанэви шөһөрлө баглайырды. Узагда көрүнөн миллионларла ишыгын бири бачанса онун евиндө алышмалыды. Нэр сөһөр бу шөһөрүн тэмиз, жашыл күчөлөри илэ ишэ тэлэсөчөкди, ахшам исэ хош жоргунлугла исти мөнзилинэ, чилчырагын кур ишыгына исинэн, севдији гадынын бачарыглы эллэрижлэ тэмизликдөн парпар парылдажан евинэ гаыдачагды. Нэрдөн халаоглу Бөһруз арвад-ушагыны да көтүрүб онун гапысыны ачагды, ортажа дадлы жемэк көлөчөкди, Салим мўаллим ушага пул вериб араг далынча гачырдачагды. Отуруб бала-бала вура-вура чох-чих узагларда олан кэнддөн, догмалардан сөһбөт едөчөкдилэр. Забитэ фырфыра кими онларын башына доланагды. Забитэ...

Нэ, Салим мўаллимни жахшы жадына дүшдү. Забитэжэ зөнк елөмөлиди. Инди харда олсалар, гаытмыш оларлар. Сигарети сүмүрүб ежвандан ашагы туллады:

— Халаоглу, вачиб зөнк елөжөчөк жерим вар. Гој мән дүшүм ашагы, тез зөнк елөжим, сонра кеч олар.

Бөһруз онун голундан тутуб ичөри дартды, архасынча ежванын гапысыны баглады.

— Ај рөһмөтлийн оғлу, кефдөн данышырсан, бура-ларда телефон нејлөјир? Зөнк елөмөк үчүн көрөк шөһөрө кедэсэн—экэр кедэ билсэн. Индилөрдө шөһөрө машын таппаг да мүшкүл ишди. Јох, сән зөнкинни сахла сабаһа. Икки мөһөллө о јанда икки дөнө автомат-телефонумуз вар. Биринин дөстөји јохду, о бирисинин дө нөмрөјыган дискы. Бир күн вахтым оlanda, кедиб икисиндөн бөлкө бир телефон дүзөлдө билдим.

— Ахы...

— Ахысы-махысы јохду. Бу күн зөнк елөжө билмэзсэн. Бир дө нэ вачиб дүшүб белэ? Нара зөнк елөјирсэн, шөһөрө калдијин бу күндү, сөнин зөнкин кимэ лазымды, ахы? Кэл, кэл, сән аллаһ, ишимизи көрөк.

Отага кечдилэр. Бөһруз Салим мўаллимн отуздүруб, өзү бармагларынын учунда дөһлизэ чыхды. Палтарасы-ландакы плашынын чибиндөн кагыза бүкүлү арагы көтириб, еһмаллыча ортаја гојду.

— Дөдөм елэ бичди, күндөлөри сајыр, нөнөм елэ бичди, күндөлөрдөн кэсир. Нумај арвад елэ билир, мөни

тәрбијэ елөјөчөк. Дај демир, онун тәрбијэси рајонда галыб, бизлик дөјүл.

Сүзүб вурдулар. Јемэк гуртармышды, елэ шор хижарла кечинирдилэр.

— Халаоглу, неч сорушмурсан, нэ эчөб, балам, јолуну бизим тәрәфлөрдөн салмысан?

— Биздө гонагдан сорушмазлар ки, нијэ кэлмисән.

— Елэ демирэм ки. Јәни ишимин-күчүмүн адыны сорушмагыны дејирэм. Билирсән дө, һәмншөлик кәлмишәм!

Бөһруз диксинди, дејэсэн, нэ гөдөр ичсэ дө һушу-башы өзүндө иди.

— Нечэ јәни, халаоглу, һәмншөлик, јахшы ганмадым.

— Һәмншөлик дө, нэ төһөр олур ки. Сөз верибләр ки, паспорт гејдијатына салсынлар, сонра ишэ дүзөлдөчөкләр. Мән дө адам кими јашајачагам.

Бөһруз јөнө бир шеј анламады.

— Бэ о једди баш күлфөти кимин үстүнэ атырсан? Өзүн дө елэ данышырсан ки, елэ бил дөдөн шөһөр советинин сөдриди. Праписка, иш... елэ билирсэн һалвады?

— Нөһс кәтирмө, халаоглу, чобанын көнлү олса тәкөдөн пендир тутар.

Бөһруз тәзөдөн бадәләри долдурду. Бу дөфә сағлыг-зад дөмөди. Көзлөмөди Салим мўаллим дө бадәсини галдырыб, онунла тоггушдурсун, өзү бирнөфәсә арагы башына чөкди.

— Сән билирсэн ки, бу еви нэ зүлүмнән алмышам? Нөлә дө өзүмө кәлэ билмирәм, бир һәсирәм, бир Мәм-мәднәсир. Бу тәрәфдөн дө Нумај кәлиб јыхыб өзүнү бөјрүмүзө. Нэ вар, нэ вар ки, рајонда оғланларыјнан до-ланмыр. Јахшы јағлы јер тапыб. Гызыны да өзүјнән јатыздырыр. Дај ајыбдан да кечиб, Әзизәнин үзүнү ајда-илдө бир көрө көрүрәм, о да ки, арвад өзүјчүн ајын-ојун алмаға дүкана-базара чыханда...

Бөһрузун жадына сонра нәсэ дүшдү.

— Јахшы, лап сән дејөнди, бэ ишләр дүзөлөнө кими харда галачагсан?

— Нөлә билмирәм. Чүнки лазым олан адама нөлә зөнк елөжө билмөмишәм. Она көрө бајаг ашагы дүшмөк истәјирдим. Өзү дө ки, нөләлик кәшфијата кәлмишәм. Ишлөри јолуна гојуб гајыдырам кәндө, сонра јығышыб

бирдэфалик кәлирәм. Сабаһ зәнк еләјәчәм бир адама, ондан сонра вәзијјәт билинәчәк.

— Бә ишләри јолуна гојана кими һарда галачагсан?

— Көрәк дә. О вахт галдығым јатагханада бир кечәлик јер көтүрмүшәм. Бәлкә сабаһдан көчдүм гызкилә.

— Гыз кимди?

— Институт јолдашымды. Дүзүнә галса, мәни елә Бакыја чағыран да оду.

— Ај лоту, денән иш вармыш да. Вур бура! Бә кәндәкиләри нејнирсән?

— Әшши, кәндәкиләр јашајырлар өзләријчүн дә. Куја мән олмасам долана билмәјәчәкләр? Анам ордады, һәјан олачаг онлара. О сарыдан архајынам.

Бәһруз бадәләри јенә долдурду, өз пајыны чәкди башына. Хијардан бир дишдәм көтүрдү вә көз габағында, бајагдан өзүнү адам кими апаран Бәһруз әмәлли-башлы дәм олду.

— Халоглу, јахшы еләјирсән! Кет, бала, кет өзүнә бир күн агла. Мән дә сабаһдан арвады да, һумајы да говурам бурдан. Сән һеч јана кетмирсән, гапы-гапы дүшүб-зад еләмирсән. Халоглун өлмәјиб ки, јатагханаларда сүрүнәсән. Һардады о һумај арвад? Бу саат шәлә-күләсини вурурам голтуғуна, көндәрирәм рајона.

Сәлим мүәллим Бәһруздан һеч буну көзләмирдди. Нә гәдәр Бәһруза гаш-көз еләди, башы илә гоншу отағы көстәриб ону сакитләшдирмәк истәди, хејри олмады. Бәһруз кечәнин бир аләминдә гышгыра-гышгыра данышырды. Бу гышгыртыја нәнки гоншу отагда јатан һумај арвад, мәтбәхдә габ-гачағы гурдалајан Әзизә кәлә биләрдди, јәггин ки, диварын о үз-бу үзүндәки гоншулар да нәјран олмушдулар.

Сәлим мүәллим бирчә ону көрдү ки. Әзизә булашыг әлләрини өнлүјүнә силә-силә бир анлыға гапыны аралајыб бахды, бахды вә гапыны мөһкәм-мөһкәм архасынча бағлајыб чәкилди.

Дашдан сәс чыхды, бирчә аддымлыгда көзүнә чмиир кетмәјән һумај арваддан сәс чыхмады.

Бәһрузун сәси отағы башына көтүрмүшдү:

— Ә, бу да жизниди? Түпүрүм белә јашајыша, түпүрүм белә аиләјә! Ә, адам да өз евиндә нә гәдәр гонаг олар?! Она әл вурма, буна әл вурма, ички ичмә, сигарет чәкмә, һәрдән зәһәрләнмәк истәјирсәнсә, онда чых балкона. Балам, бәсди дә, јығдыз мәни боғазы. Буна дејән

лазымды, сән рајонда доғма балаларыннан јола кетмәјәндән сонра, јад оглујнан јола кедәчәксән? Һәриф тапмысан, ај арвад?

— Ә, Бәһруз, сәндән һеч көзләмәздим, валлаһ, ә, сакит ол, бизи биабыр еләмә!

— Бура бах, чох данышма, Сәлим мүәллим, сән дә туллана-туллана једди баш күлфәти атыб бир гәһбәнин далынча дүшмүсән. Сән кири...

Сәлим мүәллимин әли үзүндә галды. Билмәди нејләсин: дуруб кетсинми—кечәнин бир аләминдә һара кетсин, галсынмы—нечә галсын? Бу саат ана-бала онун да, Бәһрузун да шәлә-күләсини далына јүкләјиб, атачаглар күчәјә. Бәс нејләсин?!

— Ә, Бәһруз, ајыбды, бизи абырдан салма. Бу зәһри-мары ичә билмирсән, ичмә дә. Белә билсәјдим, һеч гапыны ачмаздым сәнин.

— Паһ, паһ, мәни горхузур е, бамбылы бәјин наз еләмәјинә бах, сән аллаһ! Јохса, дүз демирәм? Кәлиб сән дә олачагсан мәним тајым да! Отурмусан кәндә, үчдә алачағын јох, бешдә верәчәјин.

Сән демә, Сәлим мүәллимин көрәчәк күнү һәлә габагда иди. Сән демә, Бәһруз индијә кими јахшы кәлирмиш.

— Бу саат кедирәм, о ифритәни дурғузуб салырам күчәјә. Он беш манатыны да верирәм, отурсун бир машына, елә бу кечә кетсин харабасына, истәјир гызыны да көтүрүб апарсын.

Бәһруз сәндәләјә-сәндәләјә гапыја тәрәф чумду. Јох, лап ағ еләди. Сәлим мүәллим чәлд ајаға галхыб, Бәһрузу тутду.

— Ә, чәкил кәнара көрүм, сән ону јахшы танымырсан, бу гоча вахтында јорғалыг еләјир, сачына хына гојур, кәлиб-кедәнә далыны көстәрир, көнлүндән ајры шеј кечир. Сән ону јахшы танымырсан, гызыны да өз јолунун јолчусу еләмәк истәјир. Сән ону јахшы танымырсан...

Сәлим мүәллим кәл мөһкәмлијиндә Бәһруза күч кәлә билмәди. Бәһруз онун әлиндән чыхыб, вар күчүлә гапыны өзүнә тәрәф чәкди. Амма гәрибәди, гапы асанлыгла ачылды, гапыны ичәри итәләјән Әзизә—бајагкы о мөһрибан, евдар мүлајим Әзизә Бәһрузун дөшүндән елә итәләди ки, Бәһруз далы-далы кедиб диванын үстүнә сәрилди.

Эзизэ неч нэ олмајыбмыш кими, кечиб о бири отагдан бир дәнэ адјал, бир дәнэ јастыг кәтирди. Бәһрузун башыны галдырыб, јастыгы алтына басды, адјалы да үстүнэ сәриб араланды. Бәһрузу елә бил чадуладылар, бирчә дәгигәдән сонра хорултусу отагы башына көтүрдү.

Эзизэ ејни сакитликлә дә јерә палаз сәрди, палазын үстүндә Сәлим мүәллим үчүн јер ачды. Ишыгы сөндүрүб, отагдан чыхды.

Бах, буна арвад дејәрәм һа, Сәлим мүәллим! Көзүнә дөнүм сәнин!

Сәлим мүәллим палтарыны сојунуб узанды, бир хејли јериндә гурдаланды, көзүнә јуху кетмәди. Дагы арана, араны дага гатды. Көрәсән, кәнддәкилер нејнирләр? Чохдан јатмыш оларлар, јәгин үчүнчү јухуну алырлар. Сәлимәнин јарасы, көрәсән, гајсагладымы?

Сәлим мүәллим бир дә ону көрдү ки, Бәһруз ону дүмсүкләјир.

— Ај халоғлу, ојан көрүм, сәһәрди е, сәһәрди.

Сәлим мүәллим кал-кал башы үстүндә дајанан Бәһруза бахды. Бәһрузун көзләринин алты гаралмышды, күнаһкар адамлар кими зорла күлүмсүнүрдү вә Сәлим мүәллимлә көз-көзә кәлмәкдән чәкинирди.

— Халаоғлу, дур кејинкинән, ишә кечикирәм.

Сәлим мүәллим инди ишин гәнбәргулусуну анлады— халоғлусуну архајын салды.

— Бирчә дәгигә, Бәһруз, бу саат кејинирәм.

— Јох, нијә ки, һара тәләсирсән, һәлә кеч бир әл-үзүнү ју, бир тикә јемәјимизи јејәк, сонра...

Сәлим мүәллим кејинмәјинә кејинди, әл үзүнү дә јуду, амма сәһәр јемәјинә галмады.

— Елә вуруб јатандан сонра, сәһәр-сәһәр иштаһым олмур,— деди.— Елә јахшы олду, тез ојатдын мәни, нә гәдәр чамаат евдән чыхмајыб, зәнк еләјим, евдә тутум онлары.

Бәһруз јарыачыг гапынын ағзында дајаныб, үзүндә бајагкы күнаһкар ифадә илә Сәлим мүәллими јола салырды.

— Эзизә ушағлары бағчаја апарыр тездән, сонра кәлиб өзү ишә гачыр. Мән дә сәнин далынча чыхырам, бу күн биринчи нөвбәдәјәм. Евдә тәкчә хәстә гајынанам галыр. Ахшам саат алтыдан сонра евдәјик, бујур кәл, көзүмүз үстә јерин вар...

— Мәним ишими билмәк олмаз, халоғлу, бәлкә јолум о јандан дүшдү. Лап јадымдан чыхмышды— сән аллаһ, о сетканы вер бура. Бәлкә базарлыг-зад еләјәси олдум.

Бәһруз бош чантаны јумрулајыб, Сәлим мүәллимә узатды.

— Сән аллаһ, Сәлим мүәллим, бағышла, чантаны бош гајтарырам. Кәлишин елә нәгафил олду ки...

— Сағ ол, халоғлу, сағ ол!..

Забитәкил Монтин тәрәфдә олурдулар. Елә она көрә дә Сәлим мүәллим метродан «Нәриманов» стансијасында чыхды. Фикирләшди ки, елә јахындан зәнк еләјәрәм, Забитә сорушса һардасан, дејәрәм елә евин јанындан зәнк еләјирәм. Белә дејәндә, неч шүбһәсиз ки, Забитә ону данлајачаг: ајыб дејил, кәлиб бинанын јанындан зәнк еләјирсән, јухары галхаммырсан? Тез ол, чых јухары! Јох, јох, неч нә лазым дејил... сәнин кәлишин елә ән бөјүк һәдијјәди. Анам? Јох... анам елә индичә гапыдан чыхыр, базара кедир. Әшии, нә иш, зәнк еләјәчәм ки, өзүмү пис һисс еләјирәм. Кимди мәни итириб ахтаран? Тез ол, узун данышма, галх јухары...

— Алло, сабаһыңыз хејир! Бағышлајын, Забитәкилин евиди?

— Һә, һә... бағышлајын, кимди? Профессор, сизсиз? Сиз аллаһ, бағышлајын, танымадым.

— Јох, Халидә хала, професор дејиләм, Сәлим мүәллимди... Забитә евдәдими?

— Сәлим мүәллим? Нә Сәлим мүәллим?

Сәлим мүәллим Забитәнин анасына һансы Сәлим мүәллим олмағыны баша салмаг истәјирди ки, дәстәкдән сәс кәсилди. Дәстәк хырылдады, дејәсән, столун үстүнә, јахуд чарпајынын үстүнә гојдулар. Амма узагдан киминсә јухулу сәси ешидилди бир мүддәт, дејәсән, ана-бала нә үстүндәсә бир балача дејишдиләр. Сонра дәстәкдән Забитәнин јухулу сәси кәлди.

— Алло, кимди данышан? Кими истәјирсиз?

— Забитә, сәнсән? Мәнәм, Сәлим мүәллим.

— Һә, Сәлим мүәллим, сәнсән? Һардан данышырсан? Бақыдан? Нә әчәб сәндән бу сәһәр-сәһәр? Бир һадисә-зад олмајыб ки?

— Јох, Забитә, нә оласыды ки.. о мәсәләдән өтрү кәлмишәм дә.. өзүн билирсән, бирдәфәлик кәлмәк истәји-

рәм Бакыја, сәнин мәктубундан сонра лап гәти гәрара кәлдим. Көрүшәндә этрафлы данышарыг...

— Һә, һә, јадыма дүшдү... демәли, кәлмисән... сән, јахшы олар, мәнә бир он беш күндән сонра зәнк еләјәсән. Бу күн ахшам елми рәһбәримлә учурам Москваја, тәхминән, ики һәфтәдән сонра гајыдачагам. Сәфәр үстәјәм. Бу күн инанмырам көрүшә биләк. Бүтүн күнү гачагачда-јам. Базарлыг еләмәлијәм, сонра маникүр, педикүр... Өзүн билирсән дә... он беш күндән сонра зәнк еләјәрсән, көрәк, нә фикирләширик...

— Бәс нечә олсун, ахы...

— Гојма о чәр дәјмиш сојудучуја кирди... Мин дәфә демишәм, сојудучунун гапысыны ачыг гојма...

— Нә дејирсән?

— Һеч сәнинлә дејиләм, мамајнанам, сојудучунун гапысыны ачыг гојуб, пишик өзүнү сохур ора... Сәлим мүәллим, бағышла, сән аллаһ, ишим чохду, өзүм дә јухулујам. Он беш күндән сонра зәнк еләјәрсән. Јахшы, сағ ол!...

Дәстәк асылды. Сәлим мүәллим бир мүддәт телефон дәстәјини гулагында сахлады, елә бил мөчүзә баш верәчәкди, Забитә хәттин о башында дәстәји тәзәдән галдырачагды, дејәчәкди, сән аллаһ, бағышла, Сәлим мүәллим, бир гәләтди еләдим, јухулу идим, сәни һеч әмәлли-башлы танымадым. Нә Москва, нә елми рәһбәр? Сән кәлмисән, бәсимди! Бу саат, дајан, гој тәјјарә билетини дә чырыб тикә-тикә еләјим. Тез ол, чых јухары! Јох, јох, һеч нә лазым дејил... сәнин кәлишин мәнә елә ән бөјүк һәдијјәди. Анам? Јох... анам елә индинчә гапыдан чыхыр, базара кедир. Әши, нә иш, зәнк еләјәрәм ки, өзүмү пис һисс еләјирәм. Кимди мәни итириб ахтаран! Тез ол, узун данышма, галх јухары...

Көјчәј автобусу саат бирдә јола дүшүрдү. Базарлыг еләмәјә чатарды, һәлә кедиб јатагханадан чамаданыны дә көтүрмәлијди.

Јахшы ки, комендант Асланов јериндә јох иди. Нәдәнсә, Сәлим мүәллим бир дә онунла үз-үзә, көз-көзә кәлмәк истәмирди. Сакитчә чамаданыны көтүрүб, јатагханадан чыхды, тәзә универмаг тәрәфә кедән автобуса минди. Елә универмаг јахшыды, бирдәфәлик олар. Ушаг-лара ајын-ојун алар, арвадына, анасына хырда-пара бир шеј тапар, ордан да дүз јолланар автовағзала.

Универмагда адам сејрәк иди. Гызларын һәрәсинә

бир чүт «безразмер» чораб алды. Бәбиш үчүн ашырма-лы шалвар алды, арвадына чит көјнәк, анасына да исти алт туманы көтүрдү. Бирчә галды Сәлимә... Сәлим мүәллим, универмағын мәктәбли шө'бәсинә көз кәздирди. Јахшы мәктәб формасы варды, өзү дә елә бил Сәлимәнин бојуна бичилмишди. Амма гијмәти бир аз Сәлим мүәллимин үрәјиндән дејилди—ијирми алты манат-гырх беш гәпик. Јубкасы адичә сәтин јубкајды, тәкчә ағ көјнәјин үстүндә пионер нишаны тикилмишди.

Сәлимәнин јубкасы вар иди. Бирчә галырды бу көјнәји јубкадан ајры салыб көтүрмәк.

— Бағышлајын, ханым гыз, гызымын јубкасы вар, бирчә көјнәји лазымды. Ајрыча сатмазсыз ки, көјнәји?

— Ај јолдаш, ону ајырмаг олмаз. Истәјирсиз, прос-тоју вар, үстүндә дә нишаны. Үч манат он беш гәпијә.

— Лап јахшы, ону верин, әсас оду ки, үстүндә нишаны олсун. Олчүсү? Биринчи синиф шакирди үчүн... Һә, чох сағ олун!

Сәлим мүәллим хәјли ағырлашмыш чамаданыны сү-рүјә-сүрүјә универмагдан чыхды.

Дүз саат бирдә Бакы—Көјчәј автобусу јола дүшдү.

БАШЫН САҒ ОЛСУН, СӘЛИМ МҮӘЛЛИМ!

Сәлим мүәллимин бу кен дүнјаја сәфәри икичә күн чәкди.

Сәлим мүәллим Бағырын башында автобусдан дү-шәндә, күн Шых тәпәсинин кәлләсинә әјилмишди.

Асфалты кечиб торпаг јола чыхды. Архајын-архајын чибиндән «Прима» чыхардыб алышдырды. Түстүнү елә ләззәтлә, архајынчылыгла синәсинә чәкди ки, елә бил дүнјада бундан бөјүк хошбәхтлик јох иди, елә бил бу саат Бакы—Көјчәј макистралынын јанында дајаныб, кәндә машын көзләјән Сәлим мүәллим кими бәхтәвәр адам дүнјада јох иди.

Һәр јанда илк баһарын нәфәси дујулурду, торпагдан јашыл от гохусу гарышыг тәртәмиз бир һава адамын үзүнә вурурду. Сәлим мүәллимин һејрәтдән ағзы ачыла галмышды. Ај аллаһ, бирчә күнүн ичиндә дүнја нә јаман дәјишиб?! Отлар бир гарыш бој атыб, торпаг јол гупгу-ру гурујуб, торпағын үст гатында гарышгалар сүрү-сү-рү кәрдиш еләјир.

Сәлим мұәллим жаныны жерә басды. Елә бил кәнддән чыхдығы бирчә күн дејилди, елә бил нечә ил гүрбәтдә галандан сонра буралара гәдәм гојурду. Көзләрини дәрә еләјиб, Шых тәпәсинин кәлләсинә бахырды, батан күнәшин гыпгырмызы гызартдығы булудлара бахырды. Гапгара нәм торпағын сәринлијини, от гохусуну чијәрләринә елә чәкирди ки, синәси габарырды.

Аста-аста ајаға галхды. Бу вәдә машин көзләмәк ағылсызлыг оларды. Һәфтәнин биринчи күнү, күнортадан сонра кәндә кәдән машин чәтин ола. Бирчә о галыр ки, пәј-пијада бу бир саатлыг јолу баша вурсун.

Сәлим мұәллим белә фикирләшди вә чамаданы әлине көтүрүб јола дүзәлди. Бу јолу пәј-пијада кетмәк үчүн кәрәк үччә јердә жаныны жерә басыб јорғунлуғуну алајдын—Нарлы дәрәдә, Гасым учан гајада, бир дә гәбиристанлығын бөјрүндә.

Сәлим мұәллим Нарлы дәрәдә дајанмады, амма Гасым учан гајанын жанына чатанда көрдү ки, ајағлары сөзүнә бахмыр, дизләри бүкүлүр. Чамаданы жерә гојуб үстүндә отурду, чибиндән әзик-үзүк јајлығыны чыхардыб, бојун-боғазынын тәрини силди.

Хәфиф јел әсди. Јаз ахшамы јаваш-јаваш сојумаға башлады вә Сәлим мұәллим дә күрәјиндә тәрин бирчә анда нечә јоха чыхдығыны, бәдәнинин буза дөндүјүнү һисс еләди. Чох отурмаг олмазды.

Чамаданы көтүрүб јенә дикә дирәнди. Лап аз галмышды. Дики чыхырдын, ондан сонра ениш башлајырды. Кәндин гәншәриндәки гәбиристанлығын бөјрүндә дә бир һовур динчини алмалыды, ондан сонра да ки, әлини узатсан, евә чатар...

Сәлим мұәллим елә еләјәчәкди ки, һәләлик онун кәлишиндән анасы хәбәр тутмајачагды. Јавашча, бармағларынын учунда евә кирәчәкди, ушағлар ону көрән ки-ми гышгырачагды: дәдәм кәлди, дәдәм кәлди! Сәлим мұәлим тез әлини ағзына апарыб, «ссс» еләјәчәкди, јә'ни сакит олун! Чамаданы о саат ачмајачагды, ушағлары бир мүддәт интизарда сахлајачагды. Әввәл әрклә Сәфијјәнин үстүнә дүшәчәкди:

— Ааз, көрмүрсән, јол јорғунујам? Бир стәкан зәһримар вер, ичәк дә!

Сәфијјә бу әрки, истәји о саат баша дүшәчәкди. Додағында тәбәссүм, јашмаг алтындан күлүмсүнә-күлүмсүнә, ајағларыны архајынчылыгла палазын үстүнә уза-

дыб мүтәккәјә дирсәкләнән Сәлим мұәллимин габағына чај гојачагды. Сонра өзү дә чәмәлиб отурачагды онун бөјрүндә. Ушағлар хысынлаша-хысынлаша чамадана тәрәф бојланачагдылар, күманлары јүз жерә кедәчәкди: «Дәдәм, көрәсән, мәнә нә алыб?»

Ахыр ки, Сәлим мұәллим инсафа кәлиб Сәфијјәјә дејәчәкди ки, «ааз, о чамаданы бәри елә, көрүм!» Сәфијјә чәлд јериндән сычрајыб чамаданы Сәлим мұәллимин габағына кәтирәчәкди, Сәлим мұәллим дә јаваш-јаваш чамаданын гапағыны галдырыб шејләри бир-бир чыхардачагды.

— А бала, Сәбинә, кәл бура, көрүм.

Сәбинә онун үстүнә чумачагды. Чығара кағызә бүкүлү чорабы көрүб, шадлығындан шитлик еләјәчәкди. Сонра Сәлим мұәллим Сәидәни, Сәлимәни, Сәријјәни дә, Бәбиши дә о чүр чағырыб јола салачагды. Сәлимәни өзү гәсдән ахыра сахлајачагды. Јазыг Сәлимә о вахта кими үрәк-көбәјини јејәчәкди. Бәлкә үрәјинә горху дамачагды ки, атасы јәгин ону јаддан чыхардыб, она һеч нә алмајыб. Бу шүбһә анчаг бир анлыг олачагды, Сәлим мұәллим бирчә андан сонра гымыша-гымыша Сәлимәни сәсләјәчәкди. Сәлимә ајағыны чәкә-чәкә атасынын гучағына атылачагды. Сәлим мұәллим, онун гулағына пычылдајачагды:

— Сәнин һәдијјәни инди верим, јохса һамы јатандан сонра? Гој көрмәсинләр.

Сәлимәни һеч сахламаг олар, үрәји партлајар. Гышгырачагды:

— Инди, инди вер!

Онда Сәлим мұәллим јенә гымыша-гымыша о көзәл көјнәји өз әлијлә Сәлимәнин әјнинә кејиндирәчәкди. Сәлимәнин бирчә учмаға ганадлары әсик олачагды.

Сәфијјәнин, анасынын пәји һәлә чамаданда галачагды. Ананын пәји һеч, о, сәһәр јеринә чатачагды. Сәлим мұәллим «ахшамын хејриндән сәһәрин шәри јахшыды» фикирләшиб, анасыјла көрүшү сәһәрә сахлајачагды. Амма Сәфијјәнин пәји кечә чатачагды она—ушағлар јатандан сонра. Она көрә дә Сәфијјә, Сәлим мұәллим ушағлары севиндириб, чамаданын ағзыны бағлајанда, күманына, үрәјинә бир зәррә шүбһә кәтирмәјәчәкди. Чох көзәл баша дүшәчәкди ки, она һәлә пәј вериләси вахт дејил. Додагалты гымышыб, ушағларын јерини

салачагды, онлары дилә тутуб тез јатыздырмаға чалышачагды.

Сәлим мұәллим фикир-хәјалат ичиндә дикин башына чатды. Һә, кәнд овчунун ичиндәјди. Күнәш Шых тәпәсинин лап кәлләсинә енмишди. Булудлар ган-гырмызы рәнкә бојанмышды. Шых тәпәсинин этәјиндә отлајан бир сүрү гојун ағарырды, чобан сүрүнүн јанында хырдача гара бир кол кими көрүнүрдү. Сәлим мұәллим көзүнү доландырыб кәндин ортасындакы евини тапды. Һәјәтдә инс-чинс көрүнмүрдү. Кимсә чөл тәрәфдән онларын дарвазасына јакынлашды. Дејәсән, зәнән хејлағызды—анасына охшајыр. Гапыны архајынчылыгга ачыб ичәри кирди—анасыды јәгин. Һәјәтдә әјилиб гучағына нәсә көтүрдү. Бәбиш олмаја? Һә, һә, Бәбишди, ја да хырдагызы Сәријјә... Елә гәбиристанлыға беш-он аддым галмышды ки, көрдү бир нәфәр әлиндә базар чантасы үзү јухары галхыр. О да, дејәсән, бу вәдәләрдә асфалт јола машын дүшәчәјиндән әлини үзмүшдү, пәј-пијада дүзәлмишди јолун ағына.

Сәлим мұәллим елә узагдан ону таныды. Јухары кәнддән иди, адыны хатырламырды, амма билирди ки, Көјчајда чәрәк заводунда ишләјир. Шәнбә-базар кәндә кәлир, сонра јенә гајыдыр Көјчаја. Бу күн јәгин нә олубса, базар ертәсини дә илншиб галыб кәнддә.

Сәлим мұәллим көзләди ки, јолчу кәлиб она чатсын, хош-беш еләсинләр, Сәлим мұәллимин һәтта бу дәм үрәјиндә гәрибә, илыг бир нәвазиш дә јаранмышды. Истәјирди ки, адыны билмәдији бу адамын кеф-әһвалыны хәбәр алсын, ушаглаарыны сорушсун, иш-күчүлә мараглансын. Бу шәр гарышан вахт кимсә хош үзлә диндирмәјә Сәлим мұәллимин бу ан, бу дәм, нәдәнсә, еһтијачы варды.

О адам кәлиб Сәлим мұәллимә чатды. Нәдәнсә, фикирли көрүнүрдү. Ағызучу салам вериб, өтмәк истәди. Көрүнүр, бу адамын Сәлим мұәллимин Бақы сәфәриндән јерли-дибли хәбәри јохду—олсајды, беләчә өтүб-кешмәзди, һеч олмаса, бир «хош кәлдин» еләјәрди.

Сәлим мұәллим онун саламыны алды, даһа бәнд олмаг истәмәди она, өз-өзүнә фикирләшди ки, нә билирәм дәрди нәди, бәлкә башында гәзијјә вар, һеч диндирмәк, дәрдини тәзәләмәк лазым дејил. Аллаһын саламыны верди, мән дә алдым, бош-бошуна чәнә вурмагдан бир

шеј чыхмаз. Јәгин тәләсир, күн батмамыш асфалта чыхмаг истәјир.

Сәлим мұәллим елә бу фикирләрлә јола дүзәлмәк истәјирди ки, о адам нәјисә хатырлајыбмыш кими ајаг сахлады. Кери дөнүб, һәлә дә онун далынча бојланан Сәлим мұәллимә деди:

— Сәлим мұәллим, башын сағ олсун! Бағышла, бизим евә дә јас дүшдү, сизә кәлә билмәдим.

Сәлим мұәллим зәнниндә јанылмамашды, билирди ки, бу адам абырлы-ганачаглы, хошгылыг адамды. Бир «саламәлејкүм»лә өтүб-кечән дејил.

— Чох сағ ол, гоншу, чох сағ ол!..

Сәлим мұәллими бирдән елә бил илдырым вурду. Бир мүддәт сәссиз-нәфәссиз јериндә гурујуб гахача дөндү, әлини, ајағыны тәрпәдә билмәди.

Сонра... ахшам нахырдан гајыдан, мал-гаранын габағына чыхан һачалылар тәпәнин дөшүндә бир адамын дәли кими гәбиристанлығын мәфтил чәпәрини ашыб, ичәри атылдығыны көрдүләр.

Тәзәчә торпагланмыш балача бир гәбир. Ағач башдашынын үстүндә гызардылмыш мәфтиллә јазылан икичә кәлмә сөз:

СӘЛИМӘ СӘЛИМ ГЫЗЫ

(1972—1979)

Сәлим мұәллим дизн үстә чәмәлиб алачаланмыш көзләрини балача гәбрин нәм торпағына зилләди—елә беләчә дә гурујуб галды.

Сәлим мұәллим бирдән бу бир галаг нәм торпағын алтында јатан Сәлимәни көрдү. Таныдығы Сәлимә бирчә анлыг көзә көрүкдү, сонра Сәлим мұәллимин көзү габағында јаваш-јаваш әриди, чүрүдү, анчаг сүмүкләри галды—Сәлимә хырдача бир ушаг скелетинә чеврилди. Бүтүн бунлар Сәлим мұәллимин көзү габағында баш верди—јаваш-јаваш, әввәлчә ири, јумулу ала көзләри јоха чыхды, сонра голлары, ајаглары... тәкчә јаралы ајағы, нөјүтлү јайлыгла сарынан јаралы ајағы топугдан ашағы елә беләчә галды. Назик чубуг кими узанан сүмүјүн ахырында дырнаглары хыналы балача гыз ајағы...

Сонра харданса Сърдарын сәсини ешитди, Сәфијјәнин сәсини ешитди. Сәфијјә ғышгырырды, Сърдар ағларды... Сәфијјә нијә ғышгырырды көрәсән?!

Сонра Сәлим мұәллим һеч нә ешитмәди...

КЕЧӘН ХЕЈРӘ ГАЛСЫН, СӘЛИМ МҰӘЛЛИМ!

Кечә жарыдан өтмүшдү. Сәлим мұәллим гаранлыг күчәләрдән кечиб евә гајыдырды. Јенә Һәзи мұәллимин көтүрүб Сърдаркилә кетмишдиләр, мағазинчи Дадашдан алдылары ики жарымлитрлијин ахырына чыхмышдылар. Бир аз ордан-бурдан сөһбәт еләјиб, мәзәләниб дағылышмышдылар.

Һәјәт зүлмәт ичиндә иди. Сәлим мұәллим анасыны ојатмамаг үчүн аста-аста, бармағларынын учунда пилләкәни галхыб евә кирди. Ушағлар бир-биринин бөјрүнә ғысылыб ширин-ширин јатышырды. Сәфијјә јериндә гурдаланырды—дејәсән, ону көзләјирди.

Сәлим мұәллим сојунду, истәди јүкдән өз јорған-дөшәјини көтүрүб өзүнә јер салсын, амма әринди. Гаранлыгда ушағлары ајагламагдан еһтијат еләјә-еләјә, диварын диби илә Сәфијјә јатан сәмтә кетди.

Сәфијјәнин исти нәфәси онун гулағыны јандырды:

— Сабаһда-бирикүндә јолун базара дүшмәјәчәк ки?

— Нә вар ааз, базарда?

— Дејирдим туршудан-заддан, шор хијардан-памидордан...

Сәфијјәнин һәрдән јерсиз данышығы Сәлим мұәллими лап чин атына миндирирди.

— Нејнирсән ааз, торпағын бу чичәкләјән вахтында ғышдан галма шорабаны, шор хијар-памидору?

Сәфијјә бир мүддәт динмәди, һандан-һана онун гулағына сәмт әјилиб:

— Дејәсән, јенә ушаға галмышам,—деди,—үрәјим дузлу шеј истәјир.

Сәлим мұәллим билмәди нә десин. Демәји бир јана, һеч өзү дә билмәди ки, бу хәбәрә севинсин, јахуд дилхор олсун?! Бир сөзлә, бу хәбәрин өзү шад хәбәр идими, јохса бәд хәбәр?!

Елә беләчә фикирләшә-фикирләшә дә Сәлим мұәллими ширин бир јуху апарды.

Нәдәнсә, Зәби мұәллим ону даға-даша салмады, абрыны әтәјинә бүкмәди. Елә о саатча разылашды, деди, «кет, итијини ахтар, Сәлим мұәллим, дәрсдән јана никаран олма. Ишиндә ол, кет, дананы ахтар».

Сәлим мұәллим Шых тәпәсинин кәлләсинә тәрәф јол алды. Елә бир азча кетмишди ки, көрдү ала дана узагдан онун үстүнә гачыр. Сағ-саламат, күмраһ... лап белә атыла-атыла кәлир.

Ала дананын белә асанча тапылмағы Сәлим мұәллимә бир о гәдәр тәәччүблү кәлмәди. Чүнки Һәзи мұәллим дүнән малы мәктәб чәпәриндән о јана апармамышды—һәм дәрсини демишди, һәм дә бир көзү нахырда олмушду. Она көрә дә ала дана узаға кедиб гурд-гуша раст кәлә билмәзди. Инди дә Сәлим мұәллими көрән кимки атыла-атыла үстүнә јүјүрүр.

Сонра зәнк вурулду. Бир дәстә ушаг курулту илә синифләрдән бајыра чумду. Сәлимә ала дананы көрүб ушағлардан араланды, севинә-севинә, атыла-атыла ала дананын габағына гачды. Сәлимәнин әјниндә онун Бақыдан кәтирдији мәктәбли көјнәји варды, бојнундакы галстукун ғызартысы үзүнә дүшмүшдү.

Сонра мәктәб чәпәринин јанындакы шалбанын башына бәнд олунмуш репродукторда күнорта концерти башланды. Нисә Гасымова мәзәли бир маһны охујурду:

Ајрылсаг, тәләјимиз ахтарыб бизи тапачаг,
Данышсаг, барышсаг—ахыры туфан гопачаг.
Көзәлим, севкимизин јоллары думан көрүнүр,
Дејәсән, барышмаға јох даһа күман, көрүнүр.

Сәлим мұәллим бу бојда һәнкамәдә бир шејә тәәччүбләнди: ала дананын нөјүтлү әскијлә сарыглы ајағы сапсағлам иди. Елә бил ала дананын ајағы нә гапынын арасында галмышды, нә дә Сәлим мұәллимин анасы ону нөјүтлү әскијлә сарымышды. Ала дананын ајағы бирчә кечәнин ичиндә нә тәһәр сағалмышды—аллаһ билир.

БИР НЕЧӨ КЭЛМӘ СОН СӨЗ

Сәлим мұәллим һаггында повестимә елә бурдача негтә гојурам, ондан «кечән хејрә галсын» дејибән ајрылырам.

Чүнки бир аздан һачалынын јухудан кал дуран хоруалары банлајачаг, Сәлим мұәллимин анасы јухудан ојаныб һәјәтә чыхачаг вә... бу повест дә тәзәдән башланаг.

1984—1985.

некагәләр

БИЛМИРӘМ

Дедиләр, Кәрим өлүб. Керчәк идими, јалан идими?— билмирәм.

Һәјәтдә чадыр гурмушдулар. Биринчи мәртәбәдә, кириш гапысынын ағзындакы мафәнин үстүнә јашыл-гырмызы өртүк бәнд еләмишдиләр. Күләк өртүјү јелләдирди, өртүјүн ғыраглары јаралы гуш ганадлары кими дәмнр мафәјә чырпылырды.

Мағарда адам аз иди. Јухары башда молла отурмушду, додагалты гур'ан охујурду. Јан тәрәфдә бир нечә нәфәр лап астадан хысын-хысын өз араларында пычылдашырдылар.

Идрислә кечиб бир ғырагда отурдуг. Бир һовурдан Аббас кәлди, бизи көрүб еһмалча башыны тәрпәтди, кәлиб јанымызда өјләшди.

Һәјәтдә чај дәсткаһы дүзәлдирдиләр. Башына гара өрпәк салан чаван бир гадын чантараг-чантараг оғланлара көстәриш верирди. Кәримнн арвадыјды.

Кәнддән адам көзә дәјмирди. Дүзүнә галса, Кәримнн кәнд-кәсәкдә елә бир адамы да јохду. Тәк оғланыјды, башыны көтүрүб кәлмишди шәһәрә. Јенә олсун, һәр һалда һәјәтдә Халидәннн ора-бура вурнухан гоһум-гардашы арасында тәк-пара кәнд адамы да көрүксәјди, пис олмазды.

Кәрим инди нејнирди көрәсән?! Јәгин јухарыда, једдинчи мәртәбәдә, отағын ортасына гојулан мизин үстүндәки табутда узаныб сојуг-сојуг тавана бахырды. Көрәсән, ахырынчы дәфә киминлә кәлмә кәсди, кимдән һалаллыг истәди, кимә вәсијјәт сләди?! Халидә, дејәсән, ушаглары бир һәфтә габаг өтүрүб атасыкилә. Халидә өзү дә јәгин дүнән ахшамдан бу күнүн тәдарүкүнү кө-

рүрмүш. Чан верән адамын жанында, јәгин Халидәнин үзү үзләр көрмүш анасы отурубмүш, јахүд јатыбмүш.

Молла ајаға галхды. Көрәсән, харда басдырачаглар Кәрими?!

Табуту једдинчи мәртәбәдән јаваш-јаваш ендириб, мафәјә гојдулар. Идрисән истәдик табутун алтына кирәк, нәсә үрәк еләмәдик. Бурда бизи, демәк олар, һеч кәс танымырды. Бирчә Халидәдән башга... онун да јадындан чыхмајыбса. Көр, һачанын Халидәсиди?! Онда һәлә Кәримлә тәзә-тәзә көрүшүрдүләр.

Кәримин үзүнү өртмүшдүләр. Һеч олмаса, ахырынчы дәфә достумузун үзүнә баха билмәдик. Кәримн көтүрдүләр чијинләринә, күчәни кечириб, үстүачыг машына гојдулар. Машын јаваш-јаваш тәрпәнди, биз дә автобуса миниб машынын дадына дүшдүк.

Машын карваны Бадамдар јолуна чыхды. Елә билдим дүз кедәчәкләр—тәзә гәбристанлыға. Јох, дөндүләр. Демәли, көһнә гәбристанлыға јер тапыблар.

Јер тапмышдылар. Халидәнин бабасыјла нәнәсинин ајағында бир гарыш јер тапмышдылар. Ушаг гәбринә охшајырды. О бојда Кәрим бура нечә јерләшдирәчәкдиләр?! Нә билим... Кәримн ахырынчы көрә лап Нүһ әјамында көрмүшдүм, бәлкә дә јерләшәрди.

Кәрим јенә чијинләрдә кедирди. Чантараг-чантараг оғланларын чијиндә көһнә гәбристанлығын дар, әри-үрү чыгырлары илә сон мәнзилине кедирди. Табутун үстү өртүлүјдү.

Табутун ичиндәки Идрис дејилди. Идрис бөјрүмчә аддымлајырды. Јенә һәмишәки кими ишләри долашыг иди.

— Тәзә рәисин гулағыны јахшы долдурублар. Кетдим јанына, үзүмә дә бахмаг истәмәди.

— Нијә ки?

— Сән демә, Асиф оннан чохданын чашка-лошкасыјмыш, һәлә бизә рәис кәлмәминдән габаг. Гара гызын бәхти кәтирди, Сәмәдов бизә рәис кәлди.

— Асифин ахы сәниән нә алыш-вериши?

— О вахт шәбә мүдирлији мәсәләсиндән сонра дүшнүшдүк. Бә билмирдин, Асифин көзү варды о вәзифәдә?

— Әшши, о чохданын сөһбәтиди ки.

Идрис хофлу-хофлу дилләнди:

— Дәвә кини вармыш Асифдә. Инди рәислә әлбир олуб мәни ашырмаг истәјирләр.

Кәрим јол кедирди. Сон мәнзилини һагламаға лап аз галмышды. Табутун үстү өртүлүјдү.

Табутун ичиндәки Аббас дејилди. Аббас бөјрүмчә аддымлајырды. Јенә һәмишәки кими кефи көк иди.

— О күн кетдим складдан Солмаз үчүн әнтигә бир лајка плаш көтүрдүм. Өз гијмәтинә. Көрдүм, складчик көпүкләри дә гајтарыр мәнә.

— Нә әчәб?

— Мүстәнтиг достумла кетмишдим. Һәриф Өз ишини јахшы билир, һамыја нөмрә кәлә билмәз ки?

— Нолду, Солмазын хошуна кәлди плаш?

— Бир аз чәм-хәм еләди. Деди, лајкаларын југославскиләри бир шеј олмур.

— Бә һарајски истәјир?

— Көһлүндән американски кечир. Ону да ки, чох сораг еләдим, көрдүм дејән олмады. Дедим, ааз, һәлә бир буну кејкинән, сонрасына бахарыг. Американски дејирсән, лап сәнә Марсски плаш тәшкил еләјәрәм.

Аббас шит-шит иришди. Дејәсән, Кәрим јадына дүшдү—өзүнү јығышдырды.

Кәрим мәнзилн баша вурду. Сон аддымыны атды, дајанды. Инсанын јолу о гәдәр узаглардан башлајыб кәлир ки, елә билирсән чох узаглара кедәчәк, сону көрүнмәзди. Амма бу јол бирдән-бирә гуртарыр. Аддым-аддым кедирсән, бир дә көрүрсән, јол гуртарды.

Кәрим чијинләрдән јерә дүшдү. О гәдәр дарысгаллыг иди ки, архајын торпаг олмады, Кәримн Халидәнин бабасынын гәбри үстүнә гојдулар. Кәримин үзүндәки өртүк чох назик иди, Кәрим бу өртүјүн алтындан көзләрини көјә зилләмишди.

Көј дәрин мавилик ичиндәјди. Көј үзүндә топа-топа ағаппаг булудлар јол кедирди. Инсанын кечдији јол, бу дәрин, дибсиз көјләрин мави бошлуғунда баш алыб кедән ағ булудларын јолундан чох гыса иди.

Ағ булудлардан чох ашағыда, лап јерә јахын јердә гара гарғалар гарылдашырды.

Көрәсән, гарғалар киминлә данышырды, нә данышырды?!

Молла әввәлчә бүтүн гәбристан әһлине, кимсәсизләрә рәһмәт охуду, сонра јасини башлады. Гәрибә бир сөһрлә долу, адамын чаныны хофлу-хофлу үшәндирән, јаныглы бир сәс әршә бүләнд олду. Күләк дајанды, гар-

ғалар сусду. Сәс дәрин, дибсиз көрүнән көйләрин мави бошлуғуну долдурду, көй-жер бир-биринә гарышды.

Сонра сәс узаг көйләрин дәринлижиндән жаваш-жаваш енди, торпаға дүшдү. Молла додагалты гираәтә кечди.

Идрис бейрүмү дүмсүкләди:

— «Правда»ја әризә јазмышам. Бу ахшам јохлатдырыб, сабаһ көндәрәчәјәм.

— Јәгин ев мәсәләсиди?

— Чох шеји гарышдырмышам. Аталар демншкән, ајынын мин бир ојуну бир армудун башындады. Әсас, евдән јалышмышам. Амма чох адамын дәрсини верәчәкләр.

— Онлар дәрсләрини чохдан алыб.

— Нечә јәни, алыб? Јаздығым адамлар һамысы вәзифә башындады.

— Дәрс алыблар ки, вәзифә башында отурублар да.

— Әшиши, јакшы сән дә, мән нә һајдајам, сән дә һајда. Көрәрсән, аләмн бир чакнашдырым ки, бүтүн Бақы тамашаја дурсун.

— Сәнин «Правда»ја јазмағын бирдән рәисин ачығына кетди?

— Рәис һардан биләчәк ки?

— Нечә јәни, һардан? Сәнин јаздығын о сичилләмә дүз-дүнјаны фырланыб, јәнә кәләчәк сизин рәисин үс-түнә.

Идрис динмәди. Кәдәрлијди. Бу күн Қәримн торпаға тапшырырдыг, она көрә дә Идрис кәдәрлијди.

Аббасын кефи көк иди.

— Мән балкону дүзәлтдирәндән сонра кәлмәмисән бизә?

— Јох.

— Баа, бир дәсткаһ јаратмышам ки, кәл көрәсән. Гонаг отағындакы диваны гојмушам балкона. О күн Солмаз тәзә немәсски торшер алыб кәтириб, зәфран рәнжиндә. Анама сифарнш көндәрмишдим кәндә, ири бир кәбә көндәриб, ону да сәрмишәм ајаг алтына. Сонра, чаным сәнә десин, журналны стол, ики кресло. Сөј-зүн гысасы, истираһәт үчүн дилбәр бир кушә. Чај-чәрәјини је мәтбәхдә, кеч истираһәтнин елә балконда. Паралел «Түлпан» апараты да гојдурмушам балкона, һәр-дән арваддан хәлвәт бир чанан вар, оннан мәзәләнирәм.

— Қәрим әлүб дејирләр, ешитмисән?

Аббас кәдәрләнди. Қәримин әлмәјини ешидиб, кәдәрләнди.

Қәрим, көрәсән, инди нә фикирләширди, нијә сусурду ахы? Бәлкә киминләсә данышырды?!

...Бу адам әлләрини көјә галдырыб дәрин, дибсиз көйләрин мави узағлары илә данышырды, карван-карван јол кедән ағаппаг булудларла данышырды.

Әввәлчә лап узагда гәбиристанлығын лап о башында, һасарын чөл тәрәфиндә хәјал кими көрүнүб јох олды. Нәдәнсә, һамы ону көрдү. Дәфнә кәләнләрин бирбә-бир һамысынын үзүнә бахдым, јәгинн еләдим ки, бу хәјалы һамы көрүб. Сонра бу хәјал бирчә анлыға јох олды, лап бирчә анлыға вә лап бирчә андан сонра гәфләтән Қәримин бейрүндә пейда олды. Бу тәзлијә гуш ганад чатдырмазды, шүбһәсиз ки, бу адам ишыг сүр'әти илә, бәлкә ондан да ити сүр'әтлә кәлмишди. Бирчә сәрчәјә јүк олан бу адам гәбиристанлығын һүндүр һасарыны нечә ашды, көһнә гәбиристанлығын долашыг, гәбир кими дар чығырларынын долашыг кәләфини нечә ачды бәс?!

Һеч бир гәрибәлији јохујду. Үзү елә һамымызын үзүнә охшајырды. Бир аз Идрисә, бир аз Аббаса, бир аз мәнә, ән чох да Қәримә охшајырды. Үзүнү бығ-сағгал басмышды. Јәгин Идрис дә Қәримин јасыны сахлајыб, гырх күн үзүнү гырхдырмасајды, бу көкә дүшәрди.

Бу адам гәфилчә Қәримин бейрүндә пейда олды. Та-бутда узанан Қәримә бахды, сонра әлләрини көјә галдырыб, үзүнү карван-карван ахыб кечән ағ булудларла тутду.

Күләк әсди, гарғалар гарылдады.

Әјниндә ири бир сырыглы варды, чох көһнә дејилди. Тәзәјә дә охшамырды, елә бил көһнәлијин тәзәсијди, елә бил музејдән көтүрүб сүн'и јолла тәзәләмишдиләр. Гәдимлијинә чох гәдим иди. О гәдәр гәдим иди ки, мән бир јакшы тарихчи кими бу сырыглынын һансы тарихи дөврә, һансы әсрә мәхсус олдуғуну һеч чүр-хатырлаја билмәдим. Чох гәдим иди, ја да әксинә... бу сырыглыны һәлә бәшәр нечә әсрдән сонра кејәси олачагды.

Бу адам сонра үзүнү көйләрдән ендириб, торпаға бахды. Јаваш-јаваш ајағларыны сүрүјә-сүрүјә адамлара јакынлашды. Молланын лап јанында дуран Халидонин гардашы аббасылығы онун овчуна дүртдү.

Сонра башга аббасылар, шаһылар, тәкликләр узан-

ды она. Бу адам торпага баха-баха о аббасылары, ша-
һылары, тәкликләри жыгды.

Идрис:

— Диләнчиди,—деди.—Адичә гәбиристанлыг дилән-
чиси.

Аббас:

— Амма сәриштәли диләнчи дежил,—деди.—Пул жы-
магын гәйдасыны билмир. Көрүрсән, арада бизи бурах-
ды. Бир дә бу тәрәфә дәнмәжә дај јолу јохду.

Идрис:

— О сән фикирләшдијиндән даһа бич түлкүдү,—де-
ди.—Сәни инандырым ки, о, Халидәнин гардашы уша-
ғындан да пул алмамыш әл чәкән дежил. Нә данышыр-
сан? Маршруту елә көтүрүб ки, бу саат гајыдасыды
бура.

Амма бу адам гајытмады. Овчундакы пуллары неј-
ләди көрәсән?! Бирчә дәгигәнин ичиндә о гәдәр пулу һа-
ра дүртүшдүрдү, ахы?! Әјниндәки сырыглынын һеч јер-
ли-дибли чибләри јох иди...

Бу адам нијә пул жығырды көрәсән, нијә диләнчи
адыны дәрвиш торбасы кими ашырмышды бојнундан?!
Ахы, пул бу адамын әјин-башында, јемәк-ичмәјиндә, сө-
зүн кәсәси, бу адамын һәјатында һеч бир шејә чеврилә
билмәзди?! Пул метал кими, кағыз кими кәрәксизди.
Пул о вахт гијмәтли олур ки, адамын әјниндә јахшы пал-
тара, гарнынын нәфси үчүн дадлы јемәкләрә вә өзкә
нәјсә чеврилирди.

Көјләрин мави дибсиз бошлуғунда јол кедән кар-
ван-карван ағаппаг булудларла данышмаг үчүн пул нә-
јә кәрәк иди?!

Дүнјада һәр адамын бир пешәси олур—назир, јазы-
чы, дәлләк, авара... диләнчи. Елә-белә, пешәсиз-филян-
сыз адам олмур. Пешә палтар кими шејди, инсанын ајы-
быны өртүр, елә бил пешәни әјнинә кејиб далдаланыр-
сан, өзүнү чамат ичиндә күлүнч еләмирсән.

Бу адамын, јәгин ки, күчү анчаг диләнчилијә чат-
мышды. Вә бу күн өз ади пешәсијлә Идрисин дә, Абба-
сын дә көзүндә адичә гәбиристанлыг диләнчисиди. Гә-
лик-гәпик, манат-манат пул жығырды ки, әјнинә палтар
тахсын, гарныны дојдурсун, әкәр ичәндисә, бир шүшә
чахыр алыб вурсун бәдәнә.

Сонра сәнтирләјә-сәнтирләјә кимсәсиз бир гәбирә ја-
хынлашды. Бу гәбирдә јатан мин илин өлүсүнә охша-

мырды, јәгин ики-үч ил габаг өлүб гарышмышды мин
илин өлүсүнә. Амма гәбир о гәдәр бахымсыз галмышды
ки, бирчә илдән сонра онун үстүнә чығыр дүшсәјди вә
һеч кәсин ағлына да кәлмәјәчәк ки, ајағынын алтында
бәлкә дә ајузлу бир мәләк јатыр, ја да кимсәсиз бир го-
ча. Бәлкә гәбиристанлыгын бу дар, әјри-үјрү чығырла-
ры да нанкор өвладларын, вәфасыз арвадларын, әһли-
кеф әрләрин һесабына јаранмышды?!

Бу адам кимсәсиз гәбрин торпагына үзүнү гојду, гәб-
рә нәсә пычылдады, нәсә деди, сонра ајага галхыб, үзү-
нү көјә тутду. Данышды, өзү дә лап бәркдән данышды.

Көрәсән, нә дилиндә данышырды?! Бу адам әмәлли-
башлы данышырды, амма нә дилиндә? Јәгин ки, дүнјада
икинчи бир адам бу дилдә данышмырды.

Јенә көјләрин дәрин, дибсиз, узаг мавиликләри даһа
да узаглашырды, карван-карван ағаппаг булудлар әбәди
бир јол кедирди. Гаргалар гарылдајырды, күләк гәб-
ристанлыгын һәмишәпәришан ағачларыны тәрпәдирди.

Молла јасини охујуб гуртарды. Кәрим табутдан чы-
хартдылар. Ағ мәләфәјә бүкүлү бағламаны кәндирлә-
гәбрә салладылар.

Бу адам бирдән лап гәбрин јанында пејда олду. Ачыг
гәбрә хејли бахды, данышды вә гәфилдән дә јох олду.

Гәбрә торпаг атыб долдурдулар. Кәримин үстүнә бир
овуч торпаг атыб, Кәримин борчундан чыхдыг. Амма
Кәримин гәбринә торпаг чатмады, беллә гыраг-бучагдан
да торпаг газдылар, јенә чатмады.

Молланы габага бурахыб, јенә гәбиристанлыгын дар,
әјри-үјрү чығырлары илә керн гајыдырдыг. Идрис бир
јанымда, Аббас о бири бөјрүмдә.

— Сабаһ кедирәм рәисин јанына. Тәмиз сөһбәт елә-
јәчәм оннан. Дејәчәм, мәним дә өзүмә көрә, аз-чох шеј-
дән хәбәрим вар. Елә олмасын ки, сонра артыг сөз-сөһ-
бәт дүшсүн арамыза. Сән нә мәсләһәт еләјирсән?

— ...

— О күн арваднан хејли көтүр-гој еләдик. Отаға,
һамама, туалетә бахырыг, һәр шеј јериндә. Амма нәсә
чатмыр. Хејли баш сындырандан сонра көрүрүк ки, Мә-
шәди Ибад демишкән, чатмајан нә ола, нә ола?—чешки
унитаз! Арвад деди, ики-үч күнә, нә тәһәр олур-олсун,
тапмалысан. Бәлкә сәнин таныш-тунушун ола?

— ...

— Јох, кедиб еләмәјәчәм. Сонра дејәрләр, горхду.

Дејерләр, ханн хофлуду, она көрә кәлиб. Кедиб-еләмә-
јәчәм, зибил ишим јох, чәкинәчәк јерим јох. Көзләјә-
чәм, көрәк ахыры нолур.

— Бир дәли шејтан дејир, өзүнү даға-даша вурма.
Кет либој мағазадан бир дәнә советски унитар ал, бир
дәнә дә инкилис дилиндә харици етикет тап. Вур етикет
унитаза, олсун импортны. Онсуз да һамысы бир зибилди.

— ...
Кәрим һеч олмаса, өмрүндә бирчә дәфә Халидәјлә
сидг-үрәкдән данышыбмы?!
Көрәсән, о адам бирдән-бирә һара гејб олду?! Ахы-
рынчы дәфә ачыг гәбрин јанында көрүндү, сонра гә-
филдән јоха чыхды. Бәлкә... бәлкә гәбрә дүшдү, һәрәмиз
бир овуч торпаг атыб үстүнү өртдүк?!
Башымы галдырыб көјә бахдым. Дәрин-дәрин мави-
ликләр бахышларымы чәкиб узаглара апарды, карван-
карван әбәди јол кедән ағаппаг булудлар елә бил үрә-
јимин ичиндән кечиб кетди.

Гарғалар гарылдады, күләк јол ғырағындакы ника-
ран ағачлары тәрпәтди.

Кәрим өлүб дедиләр. Керчәк идими, јалан идими?—
билмирәм. Бу күн апарыб торпаға тапшырдыг.

1983.

39-чу КҮН

«Гызыл илан» һекајәсинин мұәллифинә

— Нәнә, ај нәнә, дәдәм сәни чағырыр, дејир сөһбә-
тим вар.

— Ишин-күчүн бу вурчатдасын чағында о нә сөһбәт-
ди елә, а бала?

— Нә билим, дејир кәлсин бизим отаға.

— Тәкди?

— Јох, анам да јанындады, дүјү арытдајыр.

Сәлтәнәт хала габағындакы һәмр тәкнәсини бир ғы-
раға чәкди, үстүнә тәмиз сүфрә салды. Дирсәјинәчән
чырманмыш голларыны тәртәмиз јуду, гара, кен көјнә-
јинин голларыны ашағы салыб, бағларыны дартды, ба-
шындан сүрүшән гара шалыны дүзәлдиб јашмагланды.

— Кедим, көрәк нејнир мәни.

Шәфәг дүјү арытлајырды. Оғлу пәнчәрәнин габағын-
да дајаныб чөлә бахырды. Һәјәтдә гоһум-гардаш гарыш-
га кими гајнајырды. Чадыр гурулурду, очаглар чаты-
лырды, әт шаггаланырды, галаг-галаг одун доғранырды,
ири самоварлар түстүләнирди.

Шәфәг өз ишиндә-күчүндәјди. Ушаға сыјыг бишир-
мәк үчүн бир овуч дүјүнү ғылчыгдан, чәлтикдән тәмиз-
ләјирди. Амма бу бир овуч дүјү дибсиз дәрјаја дәнмүш-
дү, тәмизләннб гуртармаг билмирди. Шәфәг үзүнә үз
бағлајыб дүјүнүн ичиндә нәсә ахтарыб-таппаг истәјир-
ди. Дүјү тәртәмиз иди. Шәфәгнин әлачы кәсилирди, ахыр-
да јахшы бир ағ дәнәни һејфсиләнә-һејфсиләнә бөјрүн-
дәки зибил торбасына атырды.

Оғлу сигарет чыхартды, алышдырыб сүмүрдү. Һә-
јәтдән көзүнү чәкиб, анасына тәрәф бир нәзәр фырлат-
ды, сонра јенә үзүнү чевирди.

— Нә тәһәрди орда ишләр? Һәмир бәс еләјәчәкми?

— Еләмәјиб ноласыды, ај оғул, кен-бол чатар, он тәк-
нәнин чәрәјини бир ил сәрәсәр јесән гуртаран дејүл.

— Јох, адам чох олачаг. Икн тәкнә дә јоғурун.

— Нә дејирәм, еләјәрик.

Оғлу бир дәфә дә анасына бахмағы рәва билди.

— Бура бах, чох адама хәбәр еләмисән?

— Ушағы индиңә јолламаг истәјирдим.

— Лазым дејил, јоллајыб еләмә.

— Елә нијә, ај оғул. бә елин адәтиди. ахы, чамаат
анчаг мәрһуму торпаға тапшыран күнү, бир дә адна
ахшамлары хәбәрсиз-әтәрсиз кәләр. Үчүдү, једдисиди,
ғырхыды, илиди—кәрәк адамбадам сајыб чағырасан.
Чамаат инчијәр биздән.

— Инчијиб-зад еләмәсинләр, тој вурдурмуруг һа—ки-
шинин ғырхыды. Рајондан чох адам чағырмышам. Он-
лардан һеч кәс биздә јасда олмајыб. Јазыглар билмәјиб-
ләр. Дүнән кедиб һамысына бирбәбир хәбәр вермишәм.
Дедиләр, һөкмән кәләчәјик.

— Ај оғул...

— Бура бах, ај арвад, сәндән тәвәггәм вар, сән аллаһ,
кәндин о көһнә-күрүш гарыларыны јығыб төкмә бура.
Бу гәдәр хәрч-хәсарәт гојуб мәчлис дүзәлдирик, бизи
рајонун абырлы адамлары јанында абырсыз еләмә.

— Ај оғул, кимә дејәсијәм ки... бир Салатын гары
олачаг—онсуз мәчлис кечмәз һа, рәһмәтликнән дә бачы-

гардаш олублир. Эфлакэ арвад кэлэсиди, сонра. Маликэ...

— Јахшы, нағыл ачма көрөк, сөз дејирәм—сөз ешит. Јыгма о чындырындан чин үркән шәјатинләри бура. Ајры вахт өзүн башына топлајыб, апарарсан онлары гәбир үстүнә.

Шәфәг динмирди, чан-башла дүјү арытлајырды. Габағында бир чимдик дүјү галмышды, сөһбәт бир азча да узанасы олсајды, о бир чимдик дүјү дә дәнә-дәнә зибил торбасына атыласыјды.

Сәлтәнәт хала киши хәстәләниб јорган-дөшәјә дүшәндән күллү шалы башына салмамышды, нафталинләјиб гојмушду сандыга—гырчынылы михәји туманын бөјрүнә. Күллү шал кәндә адла дејилән шаллардан иди. Рәнки гарајды, гаранын да үстүндә ири-ири, гыпгырмазы гызылкүлләр алышыб јанырды. Раһат ики ил кечәрди бу шалы ахырынчы дәфә башына салдығы вахтдан. Рәһмәтлијә гошулуб Ағдаша кетмишди, кишинин дава досту Мирсәлим Ағдашын Пирһәсәнли кәндиндә олурду. Мирсәлим, аллаһ она да рәһмәт еләсин, кишидән ики-үч ај габаг өлдү. Киши нә тәһәрсә хәбәр тутмушду, бир һәфтә јухусу гачды, бу бир һәфтәдә нечә кәрә көзләри долуб-бошалды. Өзүнү чох зора салды, истәди ајага галхсын—сүрүчү Османа да исмарыч көндәрди ки, һазыр олсун, Ағдаша сәфәрим вар. Амма мүрдәшир азар зәли киши әл чәкмәди ондан, достунун хиффәти гара думан киши сифәтинә чөкдү вә өләнә киши дә чәкилмәди.

Сәлтәнәт хала гапыны далдан килидләди, пәнчәрәләрин пәрдәсини чәкиб өртдү. Гырчынылы михәји туманыны башындан ашағы салыб, белини бәркитди. Сонра бајагдан әјиндә олан гара сәтин туманынын бағыны ачыб әјиндән чыхартды. Күллү шалы башына салыб јашмаганды вә евдән чыхды.

Һәјәтдә хырда нәвәси чығыра-чығыра гарныны јерә сүртүрдү:

— Каша истәјирәм, каша истәјирәм!

Шәфәгин бајаг тәмизләдији дүјүнүн һамысы зибилә чыхмышды, јәгин инди ичәридә отуруб тәзәдән дүјү арытлајырды.

Ушағын сыјыг јемәк вахты өтүрдү, гарныны јерә сүртүб чығырды:

— Каша истәјирәм, каша истәјирәм!

Сәлтәнәт халанын бу дәм-дәскаһла һәјәтә чыхмағы елә бил неч кәсин әјиндә кәлмәди—һәрә өз ишиндә-күчүндәјди. Одун јаран ким, эт шаггалајан ким, самовар гајнадан ким, чөрәк биширән...

Сәлтәнәт хала чөрәк биширән бачысы Нисәјәчә сөз чатдырды.

— Хәмирин һамысыны јогуруб басдырмашам. Ичәри евдә, тәкиләрдәди. Бир-бир јохлајарсан, һансы хәмир кәлибсә, јапарсан тәндирә. Өзүм дә бир һовурдан гајыдырам.

— Ај гәбри нурнан долмуш, һәр вахтын хејир!

Нәләсә, јазын гәдәми ән әзәл гәбристаплыгдан дүшүр. Нәлә кәндин јалы-јамачы чылпагды, јазын нәфәси оралара кедиб чатмајыб, амма бурда јамјашыл отлар дикәлиб дизә галхыр, гара халлы гызыл лаләләр гызара-гызара јолчулары јолдан еләјир. Јүнкүлчә меһ долаһыр, отларын башына тумар чәкиб, дәрја кими ләпәләндирир. Јаз күнәши адамын чанына кәрә јағы кими јайылыр, мејхош олуб хумарланырсан, башыны галдырыб думдуру, көмкөј јаз сәмасына бахырсан вә ағзыны кеңкен ачыб дүнјанын ән тәмиз, әтирли һавасыны чијәрләринә долдурурсан.

— Ағибәтий хејир, ај иманы јанмыш. Нолуб, јенә аја-күнә дөмүсән, јолуну нә әчәб, балам, бу һәндәвәрдән салмысан?

— Елә дәмә, а киши, валлаһ, башымызы гашымаға вахт умуруг. Сәнин гырхыны вермәјә тәдарүк көрүрүк.

— Гырхы-зады нејнирсиз вериб? Һәрдән мәнә баш чәксән хәтрим хош олар.

— Бој, о нә сөздү, а киши, кәдә јар-јолдашынын јанында пәрт олар, ел-күн бизи гынајар.

Гәбир нәлә јатмамышды. Нәм торпаг галағынын үстүнү јамјашыл от басмышды, кишинин лап синәсиндә ики дәнә хырдача лалә битмишди.

— Машаллаһ, пар-пар јанырсан. Бу күллү шалы сандыгдан чыхартдығын, дејәсән, бу күндү?

— Һә, евдән чыханда башыма атдым.

— Јадына чаванлығын дүшүб, дејәсән. Ишвәндән, наз-гәмзәндән торпаг титрәјир. Гојмурсан гәбирдә дә динч отураг.

— Еһ, а киши, дај кечди о вахтымыз...

Сэлтәнәт хала дизләрини бүкүб чөмәлди. Нәм торпағын сојуғу дизләриндән кечиб бүтүн бәдәниңә јајылды, өмрүнүн лап о башында галан, чохдан унутдуғу үр-кәк, хош бир кизилти бу јаш торпағын сәринлији илә чанына вичвичә салды.

— Бура бах, сојуг-зад олмур сәнә?

— Сојуг нәди, дүнја алышыб-јаныр, күл күлү чағырыр, бүлбүл бүлбүлү. Гышыны көрмәмишәм һәлә, дејир-ләр исти олур, јајда да ки, торпагдан сәрин нә вар дүнјада?

Гәбрин ағачдан гајрылмыш дөрдкүнч башдашынын үстүнә кәпәнәк гонмушду. Зәрли ганадларыны титрәдирди, ганадлары јаз күнәшинин шүалары алтында гызыл кими бәрг вурурду.

Мәрмәр башдашынын үстүндә мәрһумун шәкли һәкк олунурду. Һәр шеј чәкилмишди, тәкчә көзләри галмышды. Дүнәнки јаз лејсаны тоз-торпағыны исладыб палчыг еләмишди. Бөјүр-башында куб дашлары, семент кисәләри галагланмышды, ғырагдакы бир чәлләк сујун сәрини адамы аралыдан вурурду.

— Кәдәјә дејәјдин, нејнирсән ахы бу дәм-дәсткаһы? Филан гәдәр хәрч төкүб, бу мәрмәр гутуну нијә кәтиздириб, ахы?

— Сабаһ рајондан сечмә кишиләр кәләчәк үстүнә, а киши. Кәдә өзү бирбәбир чағырыб һамысыны:

— Чох адам кәләчәк, дејирсән?

— Һә, Һә, лап чох адам... Бура бах, а киши, јахшы јадыма дүшдү, кечән адна нијә кәлмәмишдин? Елә ахшамдан очағы јандырыб отурдум ғырағында. Истәдим нәвэләрини дә јығам, олмады. Һәрә бир тәрәфә дағылышыб кетди, дејәсән, о кечә кәндә кино кәтирмишдиләр. Кечәдән хејли кечәнәчән отуруб көзләдим, кәлиб чыхмадын. Олмаја, инчимисән бизим очагдан?

— Инчимәк нијә, ај арвад. Нә гәдәр ки, сән ордасан, кимдән инчисәм дә, сәнин хәтрин үчүн кәләрәм. Бијә дә ки, һамыдан һалаллыг алыб, һалаллыг вермишәм. Қимнән арамызда нә олубса, һалаллыгдан сонра чәк-чевир еләмәк күнаһды. Интәһасы, она көрә кәләммәдим ки, Рүстәм кәлмишди јаныма.

— Бој, Рүстәм?!

— Һә, Рүстәм... О көрдүјүн Рүстәмдән һеч нә гал-

мајыб. Гочалыб, јаман гочалыб, таныласы дөјүл. Амма мән о саат таныдым, аддымларынын сәсиндән таныдым.

— Бә һараларда нмиш индијә кими?

— Башы чох мүсибәтләр чәкиб. Чәзасыны Урал тәрәфләрдә кечирдиб, сонра Сибирә кедиб чыхыб. Һәкумәтнән һагг-һесабы гуртарандан, сонра дај буралара гајытмаг истәмәјиб, Сибирдә дә гала билмәјиб—кечиб Түркмәнистан тәрәфә, јенә нә гәдәр олмаса, дини динимиздән, дили дилимиздәндир. Бир түркмән ғызыјла евләниб, үч дәнә дә ушағы вар.

— Көрәсән, күн-күзәраны нә тәһәрди?

— Јахшыды, дејирди. Амма јахшылыгдан бир шеј көрмәдим. Гәдди бүкүлүб тамам, үзүнүн ғырышларында јумурта кизләдәрсән.

— Сәнин јолунда гурбан кетди Рүстәм...

— Мәним јолумда јох, арвад, вичданынын, намусунун јолунда. О елә адам иди, ону јүз Меһдијев кими гул-луг саһиб сөзүндән дөндәриб, аға гара демәјә вадар еләјә билмәзди.

— Һә, дүз дејирсән.

— Хејлах сәһбәт еләдик. Деди, үччә күнлүјә Бақыја кәлмишәм иш далынча, сәнин әһвалатыны ешидән кими миндим автобуса. Јазыг бүтүн күнү ач-сусуз јанымда отуруб галды. Кечәдән хејли кечмиш кетди. Далынча бахдым. Ајагларыны сүрүјүрдү, гәддини бир аз да бүкүшдү. Дејәсән, һеч кетмәк истәмирди бурдан...

— Һә, замана Рүстәм кими кишинин дә гәддини бүкәрмиш.

— О кечә дај кәлә билмәдим. Чох кеч иди, дедим јатмыш оларсыз, кәлән аднаја сахладым. Кечә чох нәјран јатдым, сәһәрин көзү ачылана кими араны даға, дағы арана гатдым.

Гәбрин баш тәрәфиндә хырдача бир ардыч колу битмишди. Тәзәчә-тәзәчә тумурчуглајырды, чичәкләри һәлә гөнчә иди. Сэлтәнәт хала чыртылты ешидәндә башыны галдырыб мејхош јаз күнәшинә бахды, кишинин башына јајын чырһачырында кәлкә салмаг үчүн индидән тумурчуглајан ардыч колуна бахды. Ардычын гөнчәләри елә-беләчә көз габағында чыртылдаја-чыртылдаја ачылырды, ғыпғырмызы чичәкләрә чеврилиб Сэлтәнәт халаја көз вурурду.

— Үстүнә чох адам кәлиб, а киши. Кечән һәфтә јох,

ондан ирелидеки һәфтә гызын кәлмишди әрини дә көтүрүб.

— Гызын кәлмишди, дејирсән?

— Һә, Минајә. Сәнин дәфниндә бурда олмајыблармыш. Сәнин һалын хараблашанда хәбәр көндәрмишдик, дејәсән, хәбәр чатмајыб. Әрини иш далынча Москваја көндәрибләриш, Минајәни дә апарыб өзүлә ајын-ојун алмаға. Вәфатынын он сәккизинчи күнү кәлиб чыхмышдылар, оғлуну да көтүрүб јолландылар јанына.

— Ғынама онлары, арвад, нејләсинләр, јоллары узады, иш-күч адамларыды.

— Нә дејирәм, а киши, кәлибләр, јенә сағ олсунлар. Һал-әһваллары, тәһәр-төврләри хошуна кәлдими?

— Иманым нә јандырым, арвад, дүзүнү дејим, онларын кәлишиндән хәбәр тутмамышам.

— Әшии, чох адам кәлиб сәнин јанына, һачыгабуллу Сәфдәри дә көрмәмисән, зурначы Әлиши дә, дәрәли Микајылы, испалком Нәчәфи?..

— Валлаһ-биллаһ, јох. Нә дејим, бәлкә күнаһ мәндәди, јатыб јухуја галмышам, јайнки һушум өзүмдә олмајыб?! Дүзүнү дејим, үстүмдә чох таппатуруп ешитмишәм, нәјран олмушам. Демишәм, јәгин кәндә тәзә јас дүшүб.

Чәлләкдәки сујун үзү ајна кими парылдајырды. Сујун үстүндә арылар вызһавыз салмышды. Зәрли ғанадларыны чәлләјин ғырағына дајајыб, бурунларыны суја тохундурурдулар, сонра вызылтыјла учуб јахындакы ардыч колунун чыртачырт ачылан ғырмызы чичәкләринә гонурдулар. Арылар рузу јығмаға чыхмышды.

— Евдә нә вар-нә јох, ај арвад? Оғлун сөзүнә бахырма, кәлинлә нечә—долана билирсәнми?

— Шүкүр олсун, киши, һәр шеј јашшыды. Сән нијә нәјран олурсан, биздән никаран ғалма, раһат јат. Бир дә ки, ев-ешији хәбәр алыб нејнирсән, өз сөһбәтимизни еләјәк. Оғул да, кәлин дә, машаллаһ, јашшыдырлар.

— Олсун, олсун! Анчаг сөзлү адама охшајырсан, арвад!

— Һеч. Елә бир сөз-филаң јохду. Оғлуну да ғынамырам. Рајондан сәј-сечмә јолдашлары кәләчәк јә. Бәлкә она көрә истәмир адам чох олсун.

— Кими истәмир, нәји истәмир?

— Мәнә деди, ғарылары-зады јығмакинән сабаһ, рајондан адамлар кәләчәк.

— Бура бах, сөзүн доғрусу, ағыллы мәсләһәтди. Аллаһын о фағыр бәндәләрини јериндән-јурдундан еләмә, өзүн дә кәлмә сабаһ. Дәрдимизи-сәримизи бу күн данышаг гуртараг, онсуз да сабаһ бурда олмајачағам.

Ардыч колунун будағындакы гуш һачан гонмушду ора—һеч һансы хәбәр тутмамышды. Бәлкә бу гуш јаз күнәшинин чанверән һәрарәти алтында чыртачырт ачылан бағлы гөнчәләрин ичиндән чыхмышды?! Гушун ағырлығы алтында ардычын назик будағы титрәјирди. Гуш ғәфилдән пејда олдуғу кими, ғәфил дә јериндән гопуб көјә милләнди. Ардыч колунун назик будағы һәлә бир хејли титрәјә-титрәјә ғалды.

— Сабаһ ғырхынчы күндү, арвад. Рухум гуш олуб чәкиләчәк көјә, тәрки-вәтән олачаг. Адна ахшамлары очағыны кур јандыр, отур ғырағында. Дүнјанын ишини билмәк олмаз, тәрки-вәтән оланын јурд-јувасы билинмәз. Бәлкә о гуш күрреји-әрзи ғырланыб, бир күн о балача ишыға да кәлди?! Нә гәдәр ки, сән һәлә ордасан, очағы кур чат...

40-чы күнүн сәһәри Сәлтәнәт халакилин ғапысы ағзында машын элиндән тәрпәнмәк олмурду. Рајондан, ғыраг кәндләрдән кәлән базбурудлу адамлар чөлдә-бајырда кәјдикләри тәзә палтарларыны хышылдада-хышылдада машынлардан дүшүрдүләр. Сәлтәнәт халанын оғлу онлары ғапы ағзында ғыршылајырды, һамыја әл вериб һәјәтә өтүрүрдү, һәјәтдә самоварлар түстүләнирди, ири ғызанлар буғланырды, гонум-гоншу тәләсә-тәләсә вурнухуб әл-ајағ всирдиләр. Һөрмәтли гонағлар һәјәтдә гурулан чадыра кечирдиләр, дөшәкчәли стулларда отуруб башларыны дәрдли-дәрдли ашағы салырдылар.

Күнортадан бир аз кечмиш машын карваны ғәбиристанлығы тәрәф јол алды. Бир аз кетмишдиләр ки, машын јолу гуртарды, ғәбиристанлығы бундан сонра анчаг адам јолу варды. Бу јола резин тәкәр изләри дүшмәмишди, адамлар ғәбиристанлығы ја өз ајағлары илә, ја да чијинләрдә кедирдиләр.

Машынлардан төкүлүшдүләр. Јаваш-јаваш бир-биринә јол верә-верә пијада кетмәјә башладылар.

Мәрһумун һәлә нәм ғәбринә бахан көзләрдән дәрд јағырды. Һеч кәс диниб-данышмырды. Ғәбиристанлығыда

да сәс-сәмир јох иди. Һәр тәрәфдә әсл мөзар сүкуту һөкм сүрүрдү.

Атанын башы үстүндә бир тәрәфдә оғул дајанмышды, о бириндә кәлин, јанында мәрһумун үч јашлы нәвәси. Гыз кәлмәмишди, бәлкә јенә әрини Москваја иш далынча көндәрмишдиләр, о да хырда ајын-ојун алмаг үчүн Минајәни дә өзүлә апармышды.

Мәрмәр башдашынын тозуну, палчығыны силиб-тәмизләмишдиләр, амма кишинин көзләрини чәкиб гуртармаға мачал тапмамышдылар.

Мәрһум онун зијарәтинә кәлән бу гәдәр һөрмәтли адамлары, һејф ки, көрмүрдү!

Кәлинин јанындакы топуш нәвә динч дурмурду, әлини башдашына вурурду, күлүмсәјирди. Күләндә јанагларынын ортасы чөкәлирди.

Кәлин дәрдли-дәрдли оғлуну баша салырды:

— Бах, Фәтиш, орда јатан бабады. Чох јажшы баба иди, сәни чох истәјирди!

Фәтиш јенә шејтан-шејтан күлүмсәди, јанаглары чөкәлди. Кәлин Фәтишин јанагына сһмаллыча чыртма вурмагдан өзүнү сахлаја билмәди.

Јаз күнәшинин үзү дөнүрдү. Һава әмәлли-башлы сојумаға башлады. Гәбиристанлығын үстүндән гарылдаја-гарылдаја бир дәстә гарға кечди. Күләк әсди, гәбиристанлығын һәмишәпәришан ағачларыны, мәрмәр башдашынын јанындакы ардыч колунун назик будагларыны тәрпәтди.

Бирдән ардыч колунун дибиндәни, јасә кәләнләрин ајағы алтынданмы—һарданса пырылты илә бир гуш учду. Гуш ганадларыны бәрк-бәрк чырпыб дүз көјә милләнди, батан јаз күнәшинин гызартдыгы булудларын архасында итиб тәрки-вәтән олду.

Һардаса, лап јажындакы кәнддә кур чатылан очағын ишығында гоча бир гары отурмушду...

1983

ИЛК ПАЈЫЗ ЈАРПАҒЫ

Һачадиш чинарын дибиндә очаг јери гаралырды.

Бир аз аралыда, ики дағын арасыјла дағ чајы гыжһагыжла ахыб кедирди.

104

Лап јажындакы стансијада сәһәр гатары фһт вериб јола дүшдү, тығһатыгла өтүб кечди.

Дүнән бу очаг јериндә чызһачызла кабаб биширди. Дүнән сәс-күјүн, мусигинин ичиндә чајын гыжһылтысы итиб батмышды. Дүнән сәһәр гатары өзүлә бу турбазаја бир дәстә гочалы-чаванлы, гызлы-оғланлы адам кәтирмишди...

— Бујурачагсан, атам, бу сәнин ики дәнә аби-зәмзәм сујун, бу сәнин үч пачка сигаретин, бу да ки издачын.

— Мизн, отур гонағымыз ол, арагдан јүз өтүр кетсин.

— Нушичан, атам, нушичан. Билирсән ки, мәннмки ағһан тутмур, әзәлдән јоһам онһан.

— Пардон, пардон, Мизн мүәллим, онда бу манатын мәһәббәтинин чыхардырам үрәјимдән. Көтүр, кет кефиви чәк.

— Јаша, мин јаша, атам, кечә бир шеј лазымывуз олса, гуллуғувузда һазырам.

Мизн манатлығы алды. О тәрәфдән буфетчи Фәтиш ону сәсләди:

— Мизн, ај чијәри јанмыш, һарда итиб-батмысан? Бир бәри кәл көрүм!

Мизн кабабхананын буфетинә тәрәф көтүрүлдү. Буфетчи Фәтиш при домба бурнуну Мизнин гулағына ди-рәди:

— Бура бах, јолдашлар заказ еләјиб кетдиләр, он үчүнчү домикдә олачаглар. Кабаб һазыр олана кими, кет мағазадан ики дәнә чәјран сүдү ал, апар вер ора. Сонра кәлиб кабаблары, галан ајын-ојуну апарарсан.

Мизнин чичәји чыртдады. «Јолдашлар» «домик»дә јејиб-ичмәјә һазырлашырдыларса, демәли арада гәлиз мәсәлә варды. Өлкәнин һәр бучағындан кәлән чананла-рын јанында «јолдашлар» чох әлһачыг олурдулар, сәхавәт кисәләринин ағзы ачылырды, нә ачылырды... Кәчәнин бир әләми, һәр јер бағлы оlanda бир дәнә дири әлһиллјә Мизнјә конјак тапдырырдылар.

Дүнјаја кәләндә Мизнин бирчә ады варды. О ад ки, анасы Һүрнисә арвад кәмәли-әдәблә мәчһис чағырыб, бу ады јапшыдырмышды онун алһына. Анасы рәһмәтә кедәндән сонра бир ара она «Јетим Мирмәһәммәд» де-диләр, сонра көрдүләр ки, чох узун чыхыр, елә-беләчә «Јетим Мирн» чағырдылар. Сонра көзәл күнләрин би-риндә Мирмәһәммәдин доғулдуғу бу балача кәндин ғы-рағындан ахан балача чајын саһилиндә турист базасы

105

тәшкил еләдиләр. Аллаһ билир, нечә илин сөһбәтиди, јәгин ијирми илдән чох олар. Сәһәр гатарлары һәр күн бу турбазаја дәстә-дәстә адам кәтирди, адам апарды. Чајын ғырағында чимәрлик дүзәлтдиләр, кәнд чамаатынын чоху бурда ишә кирди—кими кабабчы, киши мүфәттиш, киши сүпүркәчи... Чында Сәлбинин оғлу Бәбир дә мүдир олду.

Мизи бу турбазаја ишә кирмәк үчүн нә Бәбирин гапысыны јағыр еләди, нә бир бәни-инсана ағыз ачды. Кәлиб бураларда бир аз ғырланды—араг истәјәнә араг далынча кетди, чахыр истәјәнә чахыр тапды, киминин ағыр јүкүнә ортаг олду, киминин ағыр... дәрдинә... вә бир күн Мирмәһәммәд, Јетим Мирмәһәммәд, елә-беләчә Јетим Мири көзүнү ачыб көрдү ки, бу турбазанын әмәли-башлы иш адамына чеврилиб вә ән гәрибәси бујду ки, ады да дөнүб олмушду Мизи! Бу ады она ким гојду, нә төврәнән јарашдырды она—өзү дә билмәди. Бу ад русун да, хахолун да, ермәнинин дә, азербайчанлынын да дилинә раһатча јатды—Мизи!

Вахтилә сәнәдлә-филаңла бура ишә дүзәләнләрн таңыјан олмады, амма һеч бир кағызсыз-задсыз турбазада «өзүнү ишә дүзәлдән» Мизини һамы таныды. Турбазаја ајаг басын адам һөкмән Мизини бујруг далынча кәндәр-мәлијди, һамы нәјә көрәсә Мизинин мөһтачы олмаһыјды.

Күнләрн бир күнү сәһәр гатары ахырынчы дәстәни турбазадан апарырды, кеф-дамағлы күнләр гуртарырды, онда Мизи јенә дөнүб олурду Јетим Мири. Илин једди-сәккиз ајыны көнүлсүз-көнүлсүз турбазанын тәмири-нә көмәк еләјирди. Һәрдән Бәбир ону бујруг далынча кәндәрирди, һәрдән Мизи чајын ғырағына сииб дәрнн хәјаллара гәрг олурду. Мизи тәгвимә бахырды, Мизи күнләрн сајырды... Ахыр ки, ајлар өлүм-зүлүм кәлиб кечирди. Јазын ахырында турбаза ишә башлајырды. Илк турист дәстәси сәһәр гатарындан дүшүб, турбазаја гәдәм басырды...

—Мизи, ај Мизи, башын батсын сәннн, һарда өлмүсән, турбазанын һәјәтиндә кәнар кәдә-күдәләрн әлин-дән төрпәнмәк олмур.

Бәбир дајанмышды дүз кабабхананын гәншәриндә, «кәдә-күдәләр» дә лап онун бөјүр-башында һәрләнирди-ләр, даһа доғрусу, чүрбәчүр бичимли, чүрбәчүр сортлу, чүрбәчүр дилли чанаңларын башына ғырғыра киши ғырланырдылар.

Бахмајараг ки, турбазанын бөјүк дарвазасынын ағзында лап бөјүк һәрфләрлә «Кәнар шәхсләрн кирмәси гадағандыр!» сөзләри јазылмышды, бахмајараг ки, бу гадағаны бир нечә нәфәр милисионер горујурду, бахмајараг ки, бу бојда турбазанын мүдири һәмнн кәнар шәхсләрн дүз бөјүндә дајанмышды—амма онлара өһд еләмәк јенә Мизијә һәвалә олунурду.

—Анан өлсүн, ај Мизи, бу кәнднн чамааты бизи једи-дағытды. Билмирәм, бунларын иши-күчү јохдumu, сәһәрдән ахшама киши турбазанын һәјәтиндә сүләнир-ләр?! Үзүвү мүрдәшир јусун, ај Мизи.

Бәбир, дејәсән, лап өзүндән чыхды. Мизи әлбәәл «кәдә-күдәләрнн гочусуну» ғыраға чәкди. Гәдир адлы бу бојнујоғун, базбурудлу оғландан јолдашлары ит киши горхурјау.

—Бура бах,—деди,—бу саат чамаатывы јығ апар. Бәбирнн көзүнү ган тутуб. Сонра иши милисә, силистә-зада салар.

Гәдирнн, дејәсән, һеч һалына да тәфавүт еләмәди. Он-да Мизи лап пычылыја кечди, сәси хырылдады, амма елә јахшы хырылдады ки, Гәдирә бу хырылтынын мә-насы сндг-үрәкдән ләззәт верди.

—Ахххшшам, танссә өзззүн кәләрссән, сссәнн әннти-гә ббир чанаңла тттаньыш еләјәчәмм...

Бир һовурдан Гәдирнн дәстәси турбазанын һәјәтиндән илим-илим итди. Мизи бығалты ғымышды.

Һачаднш чинарын көлкәси дүз очағын үстүнә дүшүрдү. Демәли, күн-күнорта олмушду, демәли, бир балача боғазы јашламағ оларды. Буфетчи Фәтишә јан алды.

—Бир өјнәмиз дә белә кечди,—деди Мизи.

Буфетчи Фәтиш бу һај-һәширин, вурһавурун ичин-дән башыны галдырыб Мизијә бахмаға фүрсәт тапды вә билди ки, бу сөзләрин бу бојда турбазада анчаг буфетчи Фәтишә андијјәти вар.

—Бу саат,—деди,—Мизи, бир балача сәбрини бас, гој бу әлдә олан мүштәрини јола салым.

Буфетчи Фәтиш илдырым киши ишләјирди, әлләринн көрмәк олмурду. Бирчә һовура мүштәриләри разы салды, сонра әл атыб сојудучудан ики памидор чыхартды, гојду бошғаба, һазыр шишләрнн һәрәсиндән бир тикә—чәмиси ики тикә кабаб әләвә еләди она, сонра јанындакы үст-үстә галанмыш јешикләрдән бир дәнә дә «Ағдам» чахыры чыхардыб Мизијә өтүрдү.

— Нуш олсун,— деди буфетчи Фәтиш.— Амма тез гаят һа, райондан гонагларымыз олачат.

Турбазанын кенеш һәјәти варды. Тахтадан тикилмиш истираһәт евчикләри, клуб, рәс мејданчасы, һәким мәнтәгәси, кабабхана, нә билим нә... һамысы һәјәтин ортасында бир јерә чәм олунмушду. Бир аз ғыраға чыханда исә эмәлли-башлы мешәјә раст кәлирдин. Сакит, сәссиз-сәмирсиз мешә. Бу мешәнин турбазанын һәјәти олдуғуну ондан билмәк оларды ки, адда-будда, туристләрин дедији кими, «беседкалар», көшкләр көзә дәјирди. Һәр ил тәмир олунуб рәнкләнирди, амма мөвсүм вахты чох аз адам бу көшкләрдән истифадә еләјирди. Чүнки кеф үчүн, әјләнчә үчүн даһа кизли, даһа мәһрәм, даһа мүнәсиб јерләр варды.

Бу көшкләр Мизинин бојуна бичилмишди. Һәрдән турбазанын бүтүн сәс-күјүндән, вурһавурундан ајрылыб кәлирди бура. Јемәјини јејирди, чыхырыны ичирди, бир балача дилинә дәјәндән сонра отуруб дүнјанын ишләри бардә фикирләширди. Бу көшкүн бир јакшы иши дә варды ки, нә гәдәр фикирләшир-фикирләшсин, ахырда бир јана чыха билмирди. Бирчә ону билирди ки, бу күн јемәји вә чыхыры варса, сабаһын дәрдини чәкмәк бир гара гәпијә дәјмәз. Әләнчән ичиб, көшкүн отурачағы үстүндә сәһәрин аязындан титрәјиб ајыланда, ғыпгырмызы ғызармыш, алты тулуғламыш көзләринлә, бу гәдәр ағачын арасындан, узагда һаҗадиш чинары көрән андан сабаһын дәрди, гајғысы сәни көтүрүр. Һәмин күн јакшы јемәк, әшши, чәһәннәм олсун јемәк—белә јакшы ичмәк олдуса, ирәлидәки күн вечинә дејил. Сабаһын дәрди әләнчән ичиб бу көшкүн...

Мизи сакитчә кәлиб јајханды көшкүн отурачағына, јемәк-ичмәк дәм-дәсткаһыны да дүздү дәмир столун үстүнә. Памидордан бир дишдәм көтүрдү, сонра «Ағдам»ын ағзыны ачыб чәкди башына. Нортуллада-нортуллада јарысыначан ичди, памидордан бир дишдәм дә көтүрдү. Бу гәфә шүшәнин ахырына чыхды.

Көшкүн бөјрүндә чөр-чөп хышылдады. Мизи дөнүб бахды. Көрдү кәндиң сүмсүк итләриндәнди, һасардан нечә кечиб, кабаб ијинә нә тәһәр кәлиб, бураны тапыб— баш ача билмәди. Ит јазыг-јазыг столун үстүндәки тикәләрә бахырды, ағзынын сују чәһәнкләриндән сүзүлүб јерә ахырды. Мизи кабаб тикәсинин бирини итә туллады, о бирисини дә өзү башлады кәмирмәјә.

— Башын батсын сәнин, ај Мизи, хорултун бүтүн турбазаны башына көтүрүб. Бу нә вахтын јатмағыды, ај икид өлмүш?!

Бәбирин атсыз чапары—инспектор һејдәр Мизинин башы үстүнү кәсдирмишди. Мизи биртәһәр көз гапагларыны галдырыб һејдәрә бахды. Башында күт бир агры варды.

— Бә билмирсән, сәһәр буфетчи Фәтиш сәнә нә тапырыб? Гасымын һәјәтиндән тоғлуну ким кәтирәчәк? Гонаглар төкүлүшүб-кәлиб, буфетчи Фәтишин диши бағырсағыны кәсир.

Мизи буфетчи Фәтишин адыны ешидиб тамам ајылды, үст-башынын јарпағыны, отуну силкәләјиб дүшдү һејдәрин габағына.

...Мәчлис тараз иди. Гонаглар, дејәсән, Бәбирин бөјүкләријди, чүнки Бәбир өзү узун столун ашағы башында отуруб бөјрүг көстәрирди.

Мизи кағыза бүкүлү ики конјакы кәтириб сакитчә Бәбирә өтүрдү. Вә арадан чыхмаг истәди. Бу дәм столун башында отуран ејнәкли, јарашыглы чаван киши ону көрдү.

— Ә, Бәбир, балам, бизи нијә таныш еләмирсән? Дејәсән, Мизи дедикләри о мөхлуғ будур ки, вар!

Бәбир иршиди:

— Бәли, дүз бујурурсуз, Әһмәд мұәллим, Мизиди. Она көрә таныш еләмәдим ки, Мизи бу арабәсәрдә ала итдән мәшһурду.

Әһмәд мұәллим бош гәдәһләрдән биринә конјак сүздү.

— Мизи мұәллим, ал буну, өтүр. Биз дә бадәләри сәннән танышлығын сағлығына галдырырыг.

Јер-јердән чығырышдылар:

— Көзәл сағлыгды... Әһмәд мұәллим әнтигә сағлыг деди!

Мизи гәдәһи кәнар еләмәк истәди. Бәбир көзүнү ағартды.

— Өтүр,— деди,— бу, сән вурдуғундан дөјүл, чәјран сүдүдү бу.

Гәдәһи Әһмәд мұәллимин әлиндән алмагдан савајы Мизинин чарәси галмады. Алды вә вурду!

Әһмәд мұәллим Мизинин гәдәһини јенә силәләди.

— Буну ичәчәјик Мизинин аиләсинин сағлығына! Һәјат јолдашынын сағлығына!

Бәбир еһмаллыча Әһмәд мұәллимә дүзәлиш верди:
— Мизинин айләси јохду, Әһмәд мұәллим. Арвады
олуб, бошајыб. Ушаг-зад да галмајыб оннан.

Әһмәд мұәллими мараг көтүрдү:

— Баһ, баһ, иш вармыш денән дә. Олмады ки, бу, Ми-
зи мұәллим! Сән јәгин арвады бекара јерә бошамазсан.

Бәбир Мизинин бөјрүнү дүмсүкләди:

— Әлиндәкини өтүр, сонра даныш,—деди.—Мәсәлә-
нин дибинә кетмәсә, Әһмәд мұәллим раһат олан дөјүл.

Мизинин арвад әһвалаты бу арабәсәрдә һамыја бәл-
лијди. Бәбир үрәји истәдији бүтүн мәчлисләрдә ону да-
нышдырмышды. Она көрә дә наз еләмәк јери дејилди.

Мизи конјакы башына чәкди вә башлады әһвалаты,
бәлкә јүзүнчү дөфә нәгл еләмәјә:

— Әһвалат дејәндә елә бир әһвалат јохду. Кечмиш
арвадагајла тәзәчә евләнмишдик. Елә биринчи күндән,
үзүм ајағывузун алтына, јорған-дешәк мәсәләсиндә иш-
ләрим јахшы кәтирмирди. Елә бил арвад дөјүлдү, одун
парчасыјды. Нә тәһәр мәнән сидги сыјрылмышды, ал-
лаһ билир. Нәсә, бир күн белә, бир ај белә, беш ај бе-
лә... Күнләрин бир күнүндә...

(Вә Мизи бу мәгамда елә бир әһвалат данышды ки,
мұәллиф бу әһвалаты гәләмә алмагдан билмәррә әл чә-
киб, јан-јана үч нөгтә гојмагла кифајәтләнди...))

Ордан башламаг лазымды ки, Әһмәд мұәллим уғу-
нуб кетди өзүндән, амма Бәбир ондан да бетәр күнә
дүшдү. Бәлкә јүзүнчү кәрә ешитмишди бу әһвалаты, ам-
ма һәр дөфә күлмәјә мәчбур иди. Даһа доғрусу, Мизи-
нин сөһбәтинә јох, һәр дөфә столун башында отуран
адам үчүн күлүрдү.

— Мизи, бәс о шофер Гәни нәмәнәди? О һардан кә-
либ киришди арвадын кефинә?—Әһмәд мұәллим ејнә-
јини чыхардыб дәмалла сиди, сонра тәзәдән тахды.

— Јахшы базбурудлу оғланлардан биријди. Енликү-
рәк, ешмәбы, јекәбурун... О әһвалатдан тәхминән бир
ај габаг кәлиб кәндин ғырағындан стансијаја јол чәкир-
диләр. Гоншу Салатын арвадын евиндә галырды.

Мәчлис јенә ғызышды. Кими деди ки, јәгин арвадла
Гәнинин арасында әввәлчәдән һагг-һесаб олуб, кими де-
ди, јох, арвад елә-белә өзүјчүн хәјалында кеф чәкиб
онујнан. Бир сөзлә, ағыз дејәни гулаг ешитмәди вә Мизи
тамам јаддан чыхды.

Мизи елә ки көрдү, јаддан чыхыб—арадан чыхды.

— Сәни вурғун апарсын, ај Мизи, бир аздан танс
башлајачаг, амма ораларда јыр-јығыш еләмәмисән һәлә.

Массавик Мамедин сәсијди. Һаһадиш чинарын ди-
биндә отуруб бала-бала чај вурурду өзүјчүн вә көрүнүр,
бир аздан башлајачаг «танса» һазырлашырды.

Мизи рәгс мејданчасына тәрәф чумду.

Бир аздан рәгс башлады, нә башлады! Турбазаја бу
күн кәлән туристләр, көрмәмиш кими, лап ган еләјир-
диләр. Массавик Мамеди ган-тәр көтүрмүшдү, аз га-
лырды кишинин боғагы чырылсын.

Габаг чәркәдә Бәбир отурмушду, јанында да Әһмәд
мұәллим. Көзәл јәј кечәсијди. Һавада бир балача са-
заг варды вә бу елә сазаг иди ки, инсана анчаг нәшә
кәтирә биләрди. Бу сазаг адамы јериндә динкилдәмәјә,
ортаја чыхыб ғызышмаға, бир чананын инчә белиндән
јапышыб нәфәс-нәфәсә рәгс еләмәјә чағырды.

Ахыр ки, бу көзәл һава, бу романтик јәј кечәси Бә-
бири дә. Әһмәд мұәллими дә јериндән динкилдәтди, һә-
рәси инчә-минчә бир ханымы рәгсә дәвәт еләди. Әввәл
сыхыла-сыхыла ојнадылар, сонра мөһкәм ғызышдылар.

— Сәнин адын батсын, ај Мизи, сәһәрдән сәни ахтар-
магдан јорулмушам. Һарда итиб-батмысан?

Гәдир о гәдәр чамаатын арасында Мизини ахтарыб
тапды, голундан јапышыб ғыраға чәкди:

— Һә, нолду, киши кими сөз вермисән, ахы?!

Дүнја чох гәрибәди. Бүтүн әләми долан-кәз, тәлеји-
нә, бахтына јазылмајан бир шәј үчүн әбәс јерә өзүнү
јорма—тапмајачагсан! Амма нә ки сәнин алына јазы-
лыб, дүз-дүнјаны доланыб сәнин үрчаһына чыхачаг.
Бир дә көрәчәксән ки, бөјрүндәди, һеч она бахмасан да,
кәлиб дурачаг габағында, дејәчәк: «саламәлејкүм, мән
кәлмишәм!»—Мизинин дүнјанын ишләри барәдә фикир-
ләриндән бири дә бу иди!

Мизи она көрә елә фикирләширди ки, Гәдирин сөзүн-
дән сонра бирчә дөфә чөлүб Һаһадиш чинара тәрәф бах-
ды. Бахды ки, көрсүн, нә тәдбир төкүр.

Һаһадиш чинарын тушунда, лап јахында, бу јәј кечә-
синин өзү кими ширин, бу дағ һавасынын өзү кими тәмиз
бир көзәл дајаныб, мәлул-мәлул бу рәгс һәнкамәсинә
тамаша еләјирди. Мизи бу тәһә көзәли көрән кими јәгин
еләди ки, Гәдир дүнјаја кәләндә онун алына бу ғызын
ады јазылыб.

Мизи кәмәли-әдәблә ғыза јахынлашды:

— Әввәлә, издрасти, ва втарых, ја как работник етој турбазы, можна с вами пазнакомитсја?

Гыз далғын-далғын күлүмсәди:

— Конечно, можно. Менја зовут Лена.

— Дај бог, дај бог, очен харошаја имја. Толка у менја душа балит, кагда вижу, что адна красавица стаит адна и ана грустнаја. Қлјанус, душа балит!

Мизинин мзәси, дејәсән, Ленанын кефини ачды:

— Нет, почему, просто тансеват не охота.

Мизи чидди етиразыны билдирди:

— Нет, нет, дарагаја, так ни бывајет. Разве ја умер? Если в турбазе јест Мизи, ни кто ни далжна грустит. Јест мысыл!

— Что за мысл?—Лена сорушду.

— У менја хорошиј друг, великалепниј пәрен—Кадыр! Он тоже стаит адин, грустниј, бедниј. Ја јему тоже сказал: нелзја так! Сычас бажалуста, пазнакомитес и начинајте кајфават. Ех, выј маладыје, виремја ваша. Мыј уже пастарели...

Лена Гәдирә бахды вә дејәсән, бу чантараг оғлана үрәји жапышды. Күлүмсәди. Гәдирә дә елә бу бәс иди. Тез әдәб-әрканла Ленаны рәгсә дәвәт еләди. Лена елә һәрисликлә бу дәвәти гәбул еләди ки, үзү үзләр көрмүш Мизинин көзләри кәләсинә чыхды. Гәдирә көз басды:

— Ишин дүзәлди, ај лоту.—Сонра јавашчадан пычылдады:—Амма Бәбирин көзүндән бир аз праг ол. Ики-мизи дә бир-биримизә гатар.

Ара мөһкәм гызышмышды. Ағыз дејәни гулаг ешитмирди. Бәбирлә Әһмәд мүәллим—бајагдан өзләрини гуп-гуру гурудан адамлар даһа орталыгдан чыхмырдылар. Гәдирлә Лена, нәсә, көзә дәјмирди.

Дүнја һәм мөһәббәтлә долуду, һәм дә хәлвәт, гаранлыг мешәләрлә. Јамјашыл чөмәнләр халы киби дөшәнмишди севәнләрин ајағы алтына.—Мизинин дүнја һагында фикирләриндән бири дә бу иди!

Мизилик бир иш галмамышды бурда. Јаваш-јаваш јол алды өз көшкүнә тәрәф. Јолүстү кабабханаја бурулду, һачадиш чинарын алтындакы сојумуш мангалда кизләтдији чакырлары көтүрдү.

Һавада инди әмәлли-башлы сазаг варды. Јајханды көшкүн тахты үстүнә. Чакырдан нә тәһәр вурду, нә гәдәр вурду—билмәди. Бирчә ону билди ки, чанына һәр титрәтмә кәлдикчә вурду. Вурду ки, гызышсын, вурду

ки, чанынын титрәмәси кәссин. Амма кәсмәди. Чакыр гуртарды, амма Мизинин титрәмәси кәсмәди.

Бүтүн буилар дүнән олмушду. Мөвсүмүн ахырынчы кечәси!

Бу күн...

Һачадиш чинарын дибиндә очаг јери гаралырды.

Бир аз аралыда, ики дағын арасыјла дағ чајы гыж-һагыжла ахыб кедирди.

Көшкүн бөјүр-башында сүмсүк бир ит фырланырды вә дејәсән, јемәјә бир шеј тапмајыб сүрүкдү.

Лап јахындакы стансијада сәһәр гатары јола дүшдү. Гатар сон дәфә фит верди:

«Корун чатдасын, ај Мизи, һардасан?! Күн кечәчәк, ај доланачаг, јенә јаз кәләчәк. Јазын ахырында илк турист дестәси кәтирәчәјәм. Јенә очаглар чатылачаг, кабаблар бишәчәк, чаванлар рәгс еләјәчәк, јејиб-ичәчәкләр, кеф чәкәчәкләр. Лена Гәдирлә тәзәдән таныш олачаг, Бәбирлә Әһмәд мүәллим гызышыб ортаја дүшәчәк. Дүнја јашамалы олачаг... Корун чатдасын, Мизи һардасан?!»

Гатар тығһатыгла өтүб-кечди, сонра тамам көздән итди.

Һачадиш чинардан алакөј, сарымтыл илк пајыз јарнагы дүшдү.

1979

БИРАДДЫМЛЫГ ЈОЛ

Бу ил јаз кечикмишди, јохса Гоча тәләсмишди?!

Автобус узаглашды. Гоча балача бохчасыны чјиннә алыб кениш, гара шүшә киби пар-пар парылдајан макистралла от басмыш енсиз кәнд јолунун говушугуна сары аддымлады. Бу говушугдан дағлара сары бир саатлыг јолун мәнзилиндә бу Гочанын, аллаһ билир, һачанса дүнјаја кәлдији, һачанса һалаллашыб ајрылдыгы бир кәнд олмалыјды.

Ағачлар тәзәчә ојанырды, тумурчуглар тәзәчә чыр-лајырды, һавадан һәлә ғышын хофу чәкилиб кетмәмишди. Бу ил јаз кечикмишди, бәлкә дә Гоча тәләсмишди.

Јол ғырагы илә узаныб кәдән теләфон симләринин үстүндә гарғалар гаралырды. Јовшан ији дүз-дүнјаны бүрүмүшдү.

Гоча ағыр-ағыр жолајрычына сары аддымлајырды. Жолајрычында тәнһа бир ағач гаралырды. Бу ағачын жолајрычында белчә дурушу Гочанын жадына кәлмирди, онун ээнинидә кәрәк бурда ағач олмајайды. Гочанын јаддашы чох јорулмушду, она көрә дә гурумүш бир ағачдан өтәри јорғун јаддашыны әләк-вәләк еләмәјә күчү јохујду. Кечикән јазын нәфәси гурујуб гахача дөнмүш бу ағачдан јан кечәчәкди—көзәл бир јаз күнүндә јүн-күлчә бир мей ону јелгован кими габағына гатыб апарачагды.

Һә, бу да жолајрычы, хош көрдүк, ај ағач!

...— Хош көрдүк, ај Гары, ај иманы јанмыш, һәлә о вахтдан көзләјирсән?

— Көзләјирәм, киши, көзләјирәм.

— Нә вар-нә јох, ај Гары? Јолумуз, дејәсән, ејни сәмтәди?!

— Гајытмағын бирчә јолу вар, киши.

Гапгара шүшә кими парылдајан мактистиралдан чүрбәчүр машынар шүтүјуб кечирди. Аллаһ билир, о машынардан һансы бирисә, һачанса бу жолајрычына чататда јавашыјыб бу торпаг жола бурулмалыјды. О машынын күнүн һансы чағында бу сәмтә бурулачағы лап отуз ил габагкы кими һеч кәсә вә һәмчинин, бу Гочалара да бәлли дејилди. О машыны жолајрычында бу Гочалар чох көзләмишди. Бу, лап чохдан олмушду. О вахтлар олмушду ки, бу Гочалар онда чаван идиләр, нәјисә, кимисә көзләмәк үчүн гаршыда узун бир өмүр варды.

— Нә дејирсән, ај Гары, дүзәләк јолун ағына? Дејирәм, јаваш-јаваш мәнзилимиңи кәдәлдәк.

— Тәрпәнәк, киши, тәрпәнәк. Көзләмәјә вахт јохду.

Көзләмәјә вахт јох иди. Гапгара шүшә кими парылдајан мактистиралдан чүрбәчүр машынар шүтүјуб кечирди вә онлардан һансы бирининсә, һачанса, бу торпаг кәнд јолуна бурулачағы дунјада һеч кәсә бәлли дејилди.

Гочалар ағыр-ағыр тәрпәндиләр. Јол үзү дағлар сары јохуша дырмашырды. Бу јолу пәј-пијада кетмәк үчүн, һеч олмаса, үччә јердә јаныны јерә басыб јорғун-луғуну алмалыјдын—Нарлы дәрәдә, Гасым учан гајада, ән ахырда јохушун гуртарачағында—гәбиристанлығын бейрүндә.

Гары јун шалына бәрк-бәрк бүрүндү, Гочајла ајаглашмағ үчүн өзүнү таразлады:

— Шәһәрли олуб кетмисән, ај киши! Палын-палта-

рына, јеришинә бахан һеч демәз, бу дәрәдән чыхмысан.

— Бә нә билмишдин? Су ки, кирди габа, олду ичмәли. Дај шәһәр адамы илә отуруб-дуранда кәрәк өзүнү дә онлара охшадасан.

Гочанын әјниндә костјум варды. Бөјүк оғлунун гаты ачылмамыш бу костјуму мағазадан алыб евә кәтирмәји, бу палтары әјнинә тахыб, дүз бир күн үстүндән фабрик јарлығы илә саллана-саллана кәздији Гочанын јажшы јадындајды. Гоча буну билирди вә буну анчаг Гоча билирди. Онун әјниндәки костјум елә бил гызлыг чағыны башга адамын әјниндә кечирмишди, бүрүшүк, нимдаш күнә дүшәндән сонра кәлиб Гочанын үрчағына чыхмышды. Пенчәјин алтындан абырлы бир көјнәк кејмишди. Көјнәк лап боғазыначан, сонунчу дүјмәсијлә Гочанын түклү, гырышыг, саллаг бухағыны зорла боғуб кип дүјмәләнмишди. Инчәвара, һәр шеј гајдасындајды. Көрәсән, нијә, ахы, бу кип дүјмәләнмиш абырлы көјнәјин үстүндәки, көһнәлсә дә тәрәвәтини сахлајан, миләмил пенчәјә баханда адамын үрәји сыхылырды, нәфәси дәрыхырды?! Бу көрүнүшү тамамламағ үчүн нәсә чатмырды! Бир дәнә енли түнд рәнкли галстук! Бирчә галстук иди һәр шејин чаны. Анчаг јухарыдакы дүјмәни ачмағ лазым иди, көјнәјин јажасыны галдырыб галстуку кәмали-әдәблә бағлајыб, сыхмағ лазым иди. Онда адамын үрәји дә јеринә кәләрди, нәфәси дә даралмазды, онда бирчә бу галстукла гоча да дөнүб башга адам оларды.

Гочанын ајағында јастыбурун чуствлар варды. Дејәсән, бу чуствлар бир вахт дөбдә олан «гыжылдајан» чуствлардан иди. Бақы кими јердә, аз гала, ингилабдан габаг дөбдә олан бу «гыжылдајан» чуствлары Гоча һардан тапыб ајағына тахмышды, аллаһ билирди. Гочанын өзүнүн дә фәрли-башлы жадына кәлмирди. Дүздү, үстүндән кечән илләр, алтындан кечән јоллар бу чуствларын сәсини батырмышды, чуствлар лал-динмәз бүкүлүрдү-дүзәлирди вә һачанса бу чуствларын шаг-шаг шагылдајан вахтлары, «гыжылты» салыб гоншу бағры чатдатмағы адама мөчүзә кими кәлирди.

Гоча јорулмушду, дејәсән, јанынча јортан Гары да дај она ајаг чатдыра билмирди.

— Дејирсән, бир һовур динчимизи алаг, ај Гары?

— Бә һәлә Нарлы дәрәјә чатмамышыг, ахы.

— О вахтын јеришинә ағлын кетмәсин, ај башы батмыш, инди гарышгадан чан истәјән вахтымызды.

Отурдулар. Торпаг һәлә нәм иди. Јаз күнәши һәлә торпағын чанына эсәр еләжә билмирди, үздән бир балача гыздырды, торпағын чапы исә сулу иди. Гарышгалар сүрү-сүрү үзә чыхырдылар, торпағын исинән үст гатында кәрдиш еләмәкдән ләззәт алырдылар.

Гоча папагыны чыхартды. Чибиндән сәлигә илә дөрд-күнч гатламыш дәсмалыны чыхарыб, һачанса үлкүчлә тәмиз гырхылыб сонра башлы-башына бурахылмыш чод, чалсачлы башынын тәрини силди. Папагы бир хејли әлиндә сахлады. Арадан кечән отуз ил бирчә бу папага тохуна билмәмишди. Гојун дәрисиндән тикилмиш һәмни о түклү папаг иди. Оун шәһәрли гијафәсиндә кәндчилијин бирчә нишанәси бу папаг иди! Астарыны нечә дөфә тәзәләтмишди, амма отуз ил габаг «шәһид» олан о гара гојунун дәриси отуз ил Бақыда бу Гоча илә өмүр јолдашлығы еләмишди. Гызыкилдә, бөјүк оғлукилдә, нәвәсикилдә... Гоча һәр јердә һәмишә бу папағын мөһтачы олмушду.

Гары балача дүјүнчәсини ачды. Ики дилим чөрәк чыхартды. Бычагла енсиз кәсилән бу чөрәк дилимләринин үстүнә, адәтән, сәһәр-сәһәр јағ-пендир гојуб јејирләр. Сонра чыгара торбадан ики дилим дә пендир чыхартды.

— Гызым јол азугәси гојуб мәнимчүн. Көрүнүр, сәнин дә гисмәтин бурдајмыш, киши. Көтүр, бир тикә дадағ, ағзымызын тамыны дәјишәк.

Гоча әлини чөрәжә сары узатды. Чох енсиз кәсилдиндән гурујуб гахача дөнмүш чөрәји тезчә дә гајтарыб Гарынын дүјүнчәсинә гојду.

— Мәндә бу чөрәји јемәжә о диш һаны, ај бәхтәвәр. Пендири бәри елә, бир дишдәм көтүрәрәм.

Амма Гары једи. Пендири чөрәк дилимнин үстүнә гојуб, гартымыш чәһәнкләринин сују сүзүлә-сүзүлә, гурумуш чөрәји ағзында о јан-бу јана чевириб ислада-ислада, пендир гырынтыларыны түпүрчәјинә гарышдырыб габағындакы дүјүнчәжә, һәрдәнбир дә Гочанын миләмиш пенчәјинә, абырлы көјнәјинә, чод түк басмыш үзүнә сычрада-сычрада бир парча пендир-чөрәји өлүм-зүлүм јејиб гуртарды.

— Өјрәнчәлијәм,—деди.—Габаглар чөрәјин ичини чыхардыб јејирдим, сонрадан көрдүм күрәкәнимин ачығына кедир. Биртәһәр өјрәндим. Чәнкәл-бычага да өјрәтдиләр мәни. Үст-башыма бахма, а киши, отуруб-ду-

рушума бахан елә биләр шәһәрин көбәјиндә доғулмушам.

— Нечә ил олар, кәнд-кәсәјин дашыны атдығын, а башы батмыш?

— Раһат отуз ил олар. Кишинин гара бајрамыны кечирдәммәдм һа, кәлиб апардылар мәни.

— Амма мән арвадын гара бајрамыны вердим, сонра өзүм исмарыч көндәрдим. Дедим, нејнәјирәм дај, кимин үзүнә галачағам кәнддә? Оғул-ушағ һамысы Бақыда, арвады да торпага тапшырандан сонра кәнднән елә бир һагг-саламым галмады.

Гары чөмәлдији јердәчә гурчухду:

— Гарышгалар чаныма дарашыб, ахы. Гашынмаға һејим јохду.

— Тәрпәнәк дејирәм, аста-аста.

— Ја аллаһ!

Јенә үзү дағлара сары, јохуша дирәндиләр.

— Дејир, ај ана, һара кедирсән, гахыл отур јериндә, чанын динч, јерин раһат. Даға-даша нијә дүшүрсән?— Гары мәрдн-мәрдәнә Гочаја ајаг чатдырмағ һајындајды. Бирчә аддым дала дүшсәјди, онда данышмағы әбәс иди. Бәлкә Гоча ағыр ешидирди, бәлкә Гарынын нәфәси чатмырды? Онларын бир-бирини ешитмәси үчүн кәрәк чијин-чијинә олајдылар.

— Дедим, а бала, узаға кетмирәм һа, бир гарыш јолду. Кедим бир гоһум-гоншуја дәјим, нечә олмаса, елди-күндү, ганымыз бирди. Һәм дә кишинин гәбринә баш чәким, көрүм јер-јурду билинми. Дүнјаја е'тибар јохду, гој кишијә баш чәким, нечә олмаса, нечә ил бир јердә өмүр чүрүтмүшүк.

— Бу да Нарлы дәрә, ај Гары! Мәнзили, дејәсән, тысбаға јеришијнән јарылајырыг.

— Нар ағачлары һәлә тумурчуг да бағламајыб.

— Нар чох кеч ојаныр, ај Гары. Дејәсән, тәләс-мишик.

— Јаз кечикир, а киши, бу ил јаз кечикир.

— Бир һовур динчимизи алаг, јохса кедәк?

— Бары о тәпәнни дөшүнә кими галхаг, бу дәрәдә адамын үрәји даралыр.

— Нә дејирәм, галхаг.

Аста-аста тәрпәндиләр.

— Бары өтүрдүмү гызынkil сәни?

— О нә сөздү, а киши, мәни, машаллаһ, јағ ичиндә

бөйрөк кими сахлајырлар, әл гузусу кими тумарлајырлар. Неч гојарлармы мәни јесир кими тәк-тәнһа доланым о бојда Бакыны?

Гочанын сифәтиндә илдырым кими бир тәбәссүм јаныб-сөндү.

— Лап сәни машина миндириб гајытдылармы?

Гары бир хејли бохчасынын бошалан дүјүнүнү гахах әлләријлә дартыб-бәркитмәклә мәшғул олду.

— Гојмадым, интәһасы. Дедим, а бала, иш-күч адамысыз. Гапыбир гоншунун гызы елә һәфтобус вағзалынын јанындакы мәктәбә кедир. Аллаһ көмәк олмуш мәним билетими дә алды, һәфтобуса да отуздурду, ондан сонра архајынлашыб кетди. Күрәкәнимин машины вар, сағлығына гисмәт олсун, интәһасы төвбә еләмишәм онун машинына минмәји.

Гоча гымышды:

— Миннәтми көтүрмәк истәмирсән, а башы батмыш?

— Миннәт нијә, јох, јох!—Гары бир нечә дәфә башыны силкәләди. Даһа һеји галмады, дилинә күч верди.— Јох... миннәт нијә, горхумдан төвбә еләмишәм. Залым баласы машин сүрмүр һа, учурдур. Бирчә ондә миндијимди. Күрәкәнимин анасы Пиршағыдакы гәбиристанлыгдады. Миндириб апармышды бизи, кетдик зијарәт еләдик, дуа охутдурдуг. Јох, јох, чох разыјам балаларымдан, аллаһ чанларыны сағ еләсин, мәни чох истәјирләр.

— Бу сырыглы о вахтдан галмадымы елә?

— Һә, оду. Көр, арадан бир икидин өмрү кечиб, бу сырыглы јадында галыб, ај лоту. Һә, рәһмәтлик киши Әрәсејдән кәтимишди. Давадан сонра бир ил галыб ишләмишди ахы Әрәсејдә, кәрәк ки, јадында ола.

— О вахт ај јаныг верирдин һа, наз-гозун кәнд-кәсәјә сығышмырды. Јахшы сырыглы иди.

— Нијә, елә инди дә пис дөјүл. Јахшы галыб. Бир дә ки, нә кејмишәм е, тојдан-тоја, праг-праг, јасдан-јаса: Күрәкәним, јаланчылар сөзү олмасын, һәр ил бир палтун алыр мәнә. Интәһасы, өзүм буну кејирәм. Бир бала-ча голларыны күвә јејиб, күрәјинин дәриси аз-маз үзүлүб.

Тәпәнин гашына чатдылар.

— Бир һовур да бурда отураг,—деди Гоча.

Отурдулар.

— Мәнимкиләр чох етибарлы балаларды,—деди Го-

ча.—Гојмурлар һеч бир јердә раһат отурам. Бөјүк оғлум өзүнә тәрәф дартыр, хырда оғлум мәни бирчә күн көрмәјәндә дарыхыр. Гызымнан күрәкәним дә мәнән өтрү сино кедирләр. Бу јахынларда нәвәмин тојуну да еләдим. Дүзүнү десәм, һеч мән кетмәдим тоја. Чаван-чаван мәчлисиндә нә ишим вар, ахы? Ресторанды-нәди, орда олан тој мәним кими ағсаггалын һарасына јарашыр? Тојун сәһәрис кәзмәјә чыхдылар, бир ајдан сонра гајытдылар. Кетдим, һалаллығымы да вердим, нәмәримн дә. Јох, Гары, мәним ушағларым, машаллаһ, чох етибарлыдылар. Мәним ушағларым...

Гоча бирдән сусду. Јорғун, гырышыг, гаранлыг сифәтинә бирдән ишыг кәлди. Гоча тәпәнин гашындан лап ашағылара, Көјчај чајынын гыврыла-гыврыла ахыб кечдији Арана бахырды.

Аран көјүмтүл думана бүрүнмүшдү. Илаһи, о көјүмтүл думанын әтри, сәһри нечә илләр әввәлки кими ону јенә алдадырды. Ахы, о көјүмтүл думанда нә һикмәт варды, нә сәһр варды ки, һәмишә инсаны өзүнә чәкирди, узағлара чағырырды, адама ширин бир дүнја вәд еләјирди?

Онда Гоча ушаг иди. Он јашы оларды, ја олмазды. Атасынын әтәјиндән тутуб сәһр хорузбаны базара кедирди. Елә ки јохушу галхыб гәбиристанлығын јанына чатдылар, Гочанын чаныны ширин бир үшүтмә тутду. Бүтүн Аран елә бил овчунун ичиндәјди. Ширин, көјүмтүл бир думана бүрүнмүш узағлар ону чағырырды, үрәјини атдандырырды. Гоча онда ушаг иди вә о көјүмтүл думанын јаланчы сәһринә алданмышды. Сонра бөјүдү, оғул-ушаг саһиб олду, ушағлар да бөјүјүб һәрәси бир јана пәрвазланды. Арвады тәпәнин үстүндәки гәбиристанлыгыда торпаға тапшырандан сонра Гоча бирчә дәфә дөнүб Арана бахды. Көјүмтүл думана бүрүнмүш узағлар ону чағырды, чағырды... вә чәкиб апарды.

Гоча јенә алданырды. Бәлкә дә о көјүмтүл думана бүрүнән узағларын ширин хәјалы олмаса, јашамаг чох чәтин оларды, бәлкә һеч мүмкүн олмазды. Бәс, һәмишә алдана-алдана јашамаг нечә?! Ахы, Гоча отуз ил иди о көјүмтүл думандан кечиб узағлара кетмишди, башы дашдан-даша дөјиб јенә керн гајытмышды вә јенә тәпәнин гашындан көјүмтүл думана бүрүнмүш Арана бахыб, ширин-ширин алданырды?!

Гоча чөнүб бохчасыны әләк-вәләк еләјән Гарыја бах-

ды. Гары элиндәки беги тәләм-тәләсик бохчаја дүртүш-дүрдү.

— О үч аршын беги негирсэн, а Гары?

— Неч, елә-белә...—Гары дөжүкдү.—Дедим, бәлкә кәндә тәзә әтдән-зәддән дүшдү, ага бүкүб шәһәрә апарасы олдум.

Гочанын өз бохчасы јадына дүшдү. Бошалан дүжүнү хофлу-хофлу мөһкәм чәкиб бағлады:

— Галхагмы?

— Бир дә Гасымучан гајада әйләнәрик. Јохса күнү бада верәрик.

— Гәбиристанлығы унутдун, ај Гары, јорулмушуг, гәбиристанлығыда әйләнәрик.

— О неч. Гәбиристанлығы чатдыг, мәнзили баша вуруруг. Ордан о јана енишди.

Ајага галхдылар, ағыр-ағыр тәрпәндиләр.

— Машаллаһ, күмраһ көрүнүрсән, киши.

— Чаным ағыјыр, ај Гары, о түрмәдән күчнән чыхышам. Апарыб сохмушдулар мәни балнисјә. Оранын јемәјини көрәндә, үрәјим галхырды. Нәфтәдә бир кәрә сестра кәлиб истиликөлчәни голтуғума сохурду, сонра бир кинә вериб кедирди. Ахырда дохтура јалвар-јахар еләдим, бурахды мәни.

Лап јахынлыгдыкы нар ағачындан пырылты илә гуш учду. Бәлкә дә сағсаған иди.

— Дејирәм, ај Гары, рәһмәтликләрин гәбрини елә бу башдан зијарәт еләјәк. Бәлкә гајыданда вахтымыз олмады.

— Елә мән дә о фикирдәјәм, а киши.

Бир хејли лал-динмәз кетдиләр, кетдиләр, ахырда Гоча дилләнди:

— Көр, навахтды јол кәлирик, һара бахырсан, көрүрсән неч нә дәјишмәјиб. Елә бил кәнд-кәсәкдән чыхдығым дүнәнди. Елә бил отуз ил папағымы күнә вердијим һавајыдан имиш.

— Бә нә билмишдин? Гасымучан гајанын һарасы дәјишәчәк, а киши? Нарлы дәрәјә лап јүз ил беләчә нә оласыды ки? Бах, о арчаны көрүрсән, арчан да елә о вахткы арчанды. Неч нә дәјишмиш, а киши.

— Елә биз дә аз дәјишмишик, а Гары. Јенә һәмин адамларыг, интәһасы, јолумузу бир аз узагдан салмышыг.

Габагда Гасымучан гајанын сәртғылынчы көрүк-

дү. Гары бүрүшүк әлини зорла галдырыб көзүнүн үстүнә кәлкә салды, гајаја сәмт диггәтлә бахды. Гарынын нәфәси ағзындан јана-јана чыхды:

— Гарангушлар гајыдыб, а киши. Гарангушлар гајыдыб!—Гарынын сәси боғулду.—Бир ора бах, гајанын ғылынчына бах, о гајчыгујруглар гарангушду.

Гоча да Гарынын дедији сәмтә бојланды. Доғрудан да гарангушлар гајытмышды!

— Кәл, онда бир аз әлли тәрпәнәк,—деди Гоча,—Гасымучан гајанын јанында нәфәсимизи дәрәрик.

Гары ушаг кими габаға дартынды:

— Нә, тез кедәк. Гајанын јанында динчимизи аларыг.

Гоча вә Гары инадкар ушаглар кими бәһсәбәһс, тәнтијә-тәнтијә Гасымучан гајаја чатдылар.

Гарангушлар гајытмышды! Бурда һава елә бил бир аз да илыг иди. Гајанын јамачындакы кил исти-исти бухарланырды, гарангушлар јаз күнәшинин алтында бәх-тәвәр-бәхтәвәр сүзүрдү.

Вә Гары бу дәфә ары вызылтысы ешитди.

— Јазды, киши,—деди.—Арыларын вызылтысыны ешидирсән? Рузу јығмаға чыхыблар.

— Нијә ешитмирәм,—деди Гоча,—јахшы ешидирәм.

Арылар вызылдашырды, күлдән-күлә гонурду, зәрли ганадлары јаз күнәшинин алтында ғызыл кими парылдајырды.

— Көрәсән, бу гарангушлар елә о вахткы гарангушлардымы, а киши?

— Елә һәминкиләрдә, Гары, интәһасы, һамысы кери гајытмыр. Чохусу јолда тәләф олур, мәнзили баша вура билмир. Сағ-саламат кәлиб чыхан гарангушлар онлара бир нәфтә јас сахлајыр. Она көрә гарангушлар тәзә көчүб кәләнәдә гәмли олур.

Гары боғчасыны јерә гојду, өзү дә боғчасынын јанында чәмәлди.

— Бир һовур да бурда динчимизи алаг.

Гоча да јаныны јерә басды:

— Нә, јорулдуг,—деди.

— Дејәсән, чатырыг,—деди Гоча.—Гәбиристанлығын јанында мәнзили баша вуруруг.

— Елә нијә?—Гары зорла дилләнди.—Бә ордан о јана?

— Ордан о јана асанды, јол енишә кедир.

Чох јорулмушдулар. Гасымучан гајанын јанында

бир новур жаныны жерэ басмагла бу бойда өмрүн жоргун-луғу чандан чыхмазды. Эмәлли-башлы динчәлмәк лазым иди.

Кәндін гәншәриндә, тәпәнин үстүндәки гәбирпстан-лыға бирчә аддым јол галырды!

1983

ЈАДДАН ЧЫХАН КӨРҮШ

Јухулу-јухулу әлини узатды, ахшамдан јасдығынын бөјрүнә гојдуғу сааты сәһәрин алаторанында биртәһәр тапыб дүјмәсини басды. Онча дәгигә дә јатмаг оларды. Ахшамлар өзү гәсдән сааты он дәгигә габаға чәкирди. Сәһәр једдидә зәнк чаланда, әслиндә саат једди олмурду, једдијә он дәгигә галырды. Демәли, зәнкдән сонра һәлә он дәгигә дә јериндә гурдаланмаг ихтијары варды.

Рәшид вахты белә алдадырды.

Једди тамам олду. Саатын әгрәбләри әсәби бир һәрәкәтлә сәккизә тәрәф чумду. Сәккизә беш дәгигә ишләди, једди дәгигә, доггуз, он... Он биринчи дәгигәдә Рәшид јорғаны үстүндән атды, сојумуш отағын сәһәр сазағы чанына вичвичә салды. Тәләсик, бөјрүндәки стулун үстүнә атдығы нимдаш палтосуну елә јалхы бәдәнинә тахды. Чаны бир аз раһатланды.

Мәтбәхә кечиб тәләсик газы јандырды. Бу балача отағы мәтбәхдә јанан газын истиси гыздырды. Кечәләр дә газы јана-јана гојуб јатмаға үрәк еләмирдиләр.

Аллаһ еләмәсин, бирдән кечә газ кечәр, бәдбәхтчилик олар.

Газын дөрд көзүнү дә алышдырды. Сојуг мәтбәх бирдән-бирә чана кәлди, адамын чанына јағ кими јајылан исти һава далғасы јаваш-јаваш бүтүн мәтбәхи долдурду, ичәри отағы да исиндирди.

Рәшид чайданы долдуруб гајнамаға гојду. Сонра отаға кечиб шалварыны әјнинә тахды, чибиндәки гәпик-гурушу әлијлә јохлајыб архајын оландан сонра чөрәк алмаға чыхды.

Чөрәк дүнәнкијди. Әшши, зијаны јохду, сәһәрләр чөрәји анчаг өзү јејирди... Чунки ушаглар тәкчә ширинчај ичиб бағчаја кедирдиләр—онларын сәһәр јемәјини бағчада верирләр. Арвадыса евдә сәһәрләр чөрәк јемәјә һеч

вахт мачал тапмырды, јухудан дуран кими тәләм-тәләсик әл-үзүнә бир чимдик су вуруб ишә гачырды.

Тәкчә Рәшид өзү вахташыры кәнддән кәндәрилән шо-ру кәмали-әдәблә чөрәјин үстүнә јахыб ширин чайла ву-рурду бәдәнә.

Чай гајнады. Сәһәр-сәһәр чайын гајнамағында да ада-ма ләззәт еләјән нәсә вар. Чайдан буғланыр, су пагыл-дајыр, гапағы атылыб-дүшүр вә сәһәрин бу гәриб сакит-лијиндә адам өзүнү јалғыз һисс еләмир, елә билир ја-нында чанлы бир мәхлуг вар, өзү дә гарагабағын, лал-динмәзин, илан кими сојугун бири јох, нәфәси одлу, ис-ти, мәһрәм бир варлыгдыр.

Һәләлик ушаглары ојатмаға гыјмады. Һәр күнкү ки-ми фикирләшди ки, өзү сәһәр јемәји јејәндән сонра уша-лары дурғузар. Гој бир аз да јатсынлар, јазыгдылар. Дүздү, белә оlanda ушаглары бағчаја вахтында чат-дыра билмирди, бағча мүдирәси дишинин дибиндән чы-ханы дөшәјирди белә мәс'улијәтсиз валидејнләрин, о чүмләдән шәхсән Рәшидин габырғасына, амма Рәшидин дә һәр күн ушаглары јазығы кәлирди вә вахтындан га-баг гыјмырды ојатмаға. Ушаглар, доғрудан да, јазыг идиләр. Рәшид фикирләшәндә ону дәһшәт кәтүрүрдү. Ај аллаһ, белә кетсә бу ушаглар өмрү боју сәһәрин бал јухусуна һәсрәт галачаглар, өмрү боју сәһәрин алато-ранында јухулу-јухулу һараса тәләсәчәкләр. Лап көрпә оlanda «јаслијә» кедирдиләр, инди сәһәрин ајазында баса-баса бағчаја чумурлар, мәктәб јашы чатан кими сәһәр нөвбәсинә тәләсәчәкләр, сонра институт, сонра иш... сәһәр доггуз тамамда табел китабына гол чәкәчәк-ләр. Јохса әрдәбилли Һәсән мүәллим... Һәсән мүәллим... Көрәсән, о вахт да Һәсән мүәллим олачагмы?!

Һәсән мүәллим Рәшидин мүдиријди—әрдәбилли Һә-сән мүәллим!

Ушагларын әмзик дөврү чоҳдан кечмишди—оғланын дөрд јашы варды, бир гызын беш, о бири гызын да ал-ты јашы варды. Амма һәлә чайы балача бутылкада әм-зиклә ичирдиләр.

Әввәлчә бөјүк гызына јахынлашды. Јенә нә гәдәр ол-маса, ән бөјүјү иди, јәгин ки, елә ағылча да, дәррақәчә дә о бири ушаглардан сечилмәлијди. Баша дүшмәлијди ки, атасы онларын бал кими сәһәр јухусуна һарам гат-магла, онлара пислик еләмәк фикриндә дејил, садәчә

олараг чај тәклиф едир вә көзәл-көјчәк бағчаја јоллан-
маг вахтынын чатдығыны билдирмәк истәјир.

— Ајка, чај ичкинән, дур чај ич, еј, чај...

Ајбәниз јухулу-јухулу гымылданды, сонра үзүнү о
бири тәрәфә дөндәриб сакитләшди. Рәшид еһмаллыча
ону силкәләди.

— Гызым, чај сојујар еј, ич сонра јенә јатарсан.

Әмзији гызын додагларына сүртдү. Ајбәниз, һәр күн-
кү вәрдишә көрә, әлини атыб бутулкадан јапышды, ју-
хулу көзләрини чевириб атасына бахды вә чајы сүмүрә-
сүмүрә ичмәјә башлады.

Сонра оғлу Елдары ал диллә јухудан ојатды, чајыны
вериб мәтбәхә кечди.

Балача гызы Арзу һәлә јатырды. Она көрә јатырды
ки, Рәшид һәлә онун чајыны һазырламамышды. Әввәл
истәди ушаглар чајыны ичинчә балкона чыхыб бир
сигарет түстүләтсин, саата бахыб фикриндән ваз кечди.
Әгрәбләр тәләсирди, вахт бу дүнјада һеч кимә, һеч нә-
јә—нә әрдәбилли һәсән мүәллимә, нә Рәшидә, нә дә Рә-
шидин гәлбиндәки балача Арзу гызына олан хусуси мә-
һәббәтинә бахмырды.

Рәшид Арзунун да бутулкасыны чајла долдуруб ота-
ға кечди. О бири ушаглар тамам-камал ојанмышдылар.
Арзу һәлә јатырды.

— Папа,—Ајбәниз деди,—Арзуну да ојат, бағчаја
кечикәрик, ахы.

— Папа,—Елдар деди,—Арзуну да ојат да, бағчаја
кеч...—далыны кәтирә билмәди, әснәди.

Арзу ширин-ширин јатырды. Рәшид әјилиб ону маң
еләмәкдән өзүнү сахлаја билмәди. Сонра еһмаллыча ба-
шыны сығаллады. Јорған јана сүрүшмүшдү, гызын чи-
јинләри ачыгда галмышды. Рәшид тез јорғаны чәкиб гы-
зын чијинләрини басдырды.

— Дур, чај ич, ај гызым, бу гәдәр дә јатмаг олар?
Көр, бачын, гардашын һачанды дуруб.

Арзунун да бир јахшы хасијјәти варды ки, атасынын
сәсини ешидән кими ојанырды, шејтан кимн гымышыр-
ды, өзүнү наза гојурду.

— Һә, јухудан дуранда адам папасына нә дејәр?

— Сабаһын хејир, папа!—Ајбәниз деди.

— Јох, Ајка, билирәм ки, сән дејирсән, гој Арзу де-
син көрәк.

— Сабаһ хејрә, пап...—Елдар деди.

— Ај шејтан, сән нијә дилләнмирсән? Дејәрләр ки,
папа, сабаһын хејир!

Арзунун тутмасы тутмушду. Рәшид дә бәнд олмады.
Чүнки хејри јохуду. Арзу ханым өзүнү чәкирдисә, демә-
ли, папанын сабаһы хејир олмајачагды.

— Јахшы, јахшы, ала, чајыны ич. Һә, ушаглар, тез
кејинин көрәк. Арзу, тез чајыны ич, папа сәни кејиндир-
син.

Бөјүк гызла оғлан өзләри кејинмәјә башлады, Рәшид
дә Арзунун ахшамдан ора-бура толазладығы палтарла-
рыны тапыб бир јерә јығышдырды.

— Һә, кәл, Арзу бала, кәл гәшәнк палтарларыны ке-
јинкинән. Бағчада һеч кимин белә әнтигә палтары јохду.

— Бәс мәнә нијә гәшәнк палтар алмырсан, папа?—
Ајбәниз деди.

— Папа, мәнә дә,—Елдар деди.

Рәшид һеч нә демәди.

Елдарын сјағында јадан галма тахта кими гупгуру
сәндәл варды. Дүнән јағыша дүшмүшдү, сәндәл ислан-
мышды, ахшам газын јанына гојмушдулар ки, гурусун.
Гурумағына јахшыча гурумушду, амма гахача дөнмүш-
ду. Үзү гыша кедирди.

— Папа бу дәфә Москвадан Арзуја һеч нә алмајачаг.
Ајбәнизә алачаг, Елдара алачаг. Һәлә гыш олана кими
папа мин дәфә Москваја кедәчәк, о гәдәр гәшәнк палто-
лар, папаглар алачаг ки... Ајбәниз, папа сәнә папаг
аланда, башындакы јайлыгы кәнддәки бибигызыја көн-
дәрәрсән. Кәнддә чох сојуг олур, ахы...

— Папа, мәни дә кәндә кәндәр...—Елдар деди.

Рәшид һеч нә демәди.

— Һә, ушаглар, һамымыз һазыр олдуг, инди мамаја
«сағ ол» еләјин, кедәк автобуса минәк. Автобус гәшәнк-
ди, истиди.

Рәшид дөнүб арвадына бахды. Дурна, дејәсән, ојан-
мышды, јериндә гурчухурду, ушагларын «сағ ол»уна да
нәсә мызылданды.

Рәшидин Дурнаја јазығы кәлди. Балача отаг иди,
учуз тахта чарпајыда Дурна узаныб јатырды. Пал-пал-
тары јанындакы стула, чарпајынын ајағына, дөшәмәјә
сәпәләнмишди. Бир аздан тәләсик јериндән галхыб, үзү-
нә бир чимдик су вурачагды, бу балача отағы, бу әли-
гәсизлији дә елә-беләчә башлы-башына бурахыб ишә

гачачагды. Ејни отагда, ејни вахта өзү дүнјанын эн хошбэхтијди, көрөсөн, Дурна није јазыг иди бәс?!

— Һә, ушаглар, кетдик!

Гапынын дәстәјини чәкән кими зәһримар чискинли пайыз навасы үзүнә вурду. Гапы бирбаша бу азад, кен дүнјаја ачылырды.

Автобус дајаначагында адам чох иди. Ишкүзар, гајғылы адамлар ишә тәләсирдиләр, бир күнлүк сәфәрә чыхырдылар—бүтүн күнү шәһәрдә мин чүрә ишлә мәшғул олачагдылар, мин адамла үз-үзә кәләчәкдиләр, ахшам бир тикә чөрәклә бу басабасда бир күнлүк сәфәрдән балаларынын јанына гајыдачагдылар.

Автобусун бирини өтүрдүләр. Ајаг басмаға јер јох иди. О бирисинә өзләрини биртәһәр дүртүшдүрдүләр, аз гала, Елдар јердә галмышды. Сағ олсун, гоча бир рус арвады, ушағы јердән галдырыб автобуса басды. Рус гарысы өзү дајаначагда галды вә Рәшид һисс еләди ки, гары автобус кәздән итәнә кими онларын далынча бахды.

Доггуза беш дәнгә галмыш-бағчанын гапысыны ачды. Нөвбәтчи мүәллимә саата бахды вә бу беш дәнгәнин һөкмүлә Рәшидин абры әтәјинә бүкүлмәди. Ушаглары дәһлиздә сојундуруб, бағча гијафәсинә салды. Ајбәнизлә Елдар тез гачыб отаға кирдиләр.

— Арзу, бу күн сәнә папа нә алсын?

— Јахшы шејләр.

— Мәсәл үчүн нә?

— Јахшы шејләр.

— Јахшы, гызым, папа бу күн сәнә токнан кедән гатар алачаг. Билирсән дә, релсләри дә вар. Гатары гојурсан релсләрин үстүнә, элиндәки дүмәни басырсан. Гатар өзү токнан кедир. Дај онун ојунчаг ајы кими пучуну бурмурсан.

Арзунун көзләри күлдү.

— Јахшы, кәл сәни мач еләјим, папа кетсин.

Папа кетди. Күн тәзәчә башлајырды. Даһа доғрусу, һәлә башламамышды. Чүнки әрдәбилли Һәсән мүәллим табел журналында онун адынын габагында һәлә имза јох иди. Јенә ишә, ән азы, он беш-ијirmi дәнгә кечикәчәкди. Нечә илләр иди күнүнү гајдаја сала билмирди.

— Салам, әрдәбилли Һәсән мүәллим, гол чәкдим,

үрәјини буз кими елә. Һәлә өзүн кәлиб чыхмамысан, јохса бу он беш дәнгә мәнә баһа отурарды.

Рәшидин ишләдији елми идарә шәһәрин ахарлы-бахарлы јериндәјди. Пәнчәрәләри дәнизә ачылырды, јајда адама ләззәт верирди. Пәнчәрәләри тајбатај ачырсан, чәрчивәјә сөјкәниб дәнизә бахырсан, хәјала далырсан вә фикирләширсән ки, һәјат көзәлдир. Гышда бир аз сојуг олур. Бу гәдими нәһәнк отағы Рәшидин өзүлә биркә сәккиз нәфәр елми ишчинин нәфәси гыздыра билмир. Бәлкә дә бу кишиләрин, бу арвадларын һәрәси тәкликдә өз евиндә-ешијиндә бундан да нәһәнк салонлары гыздырмаға гадир. адамлар иди. Күлјанын өзү һардаса елә өзү бојда бир од иди, нәфәси адамын үзүнү гарсалајарды. Ејваз һардаса мин ојундан чыхырды. Инди Күлја да, Ејваз да фағыр-фағыр отурмушдулар, мүркүлү-мүркүлү, өлүвај бахышлары илә габагларындакы говлуғу кәздән кечирирдиләр. Амма, нәдәнсә, бу адамлар бу отаға јығышанда сојужурдулар, биркәлик онлары сојудурду, һәрә өз гынына чәкилирди, сојуг-сојуг данышырдылар, бахышырдылар, сојуг-сојуг саламлашырдылар. худаһа физләширдиләр.

— Әзиз коллегаларымын сабаһы хејир олсун!

Отаг бир балача истиләнди. Һамы еһмалча башыны тәрпәтди, үзләр бир балача ајдынлашды, бахышлар бир аз дирчәлди.

Бу отагдакыларын Һамысы ја әрдәбилли иди, ја да Әрдәбилә јахын һәндәвәрдән идиләр. Онлары бу отаға әрдәбилли Һәсән мүәллим јығмышды. Тәкчә Рәшидин Әрдәбилә дәһли јохујду. Буну әрдәбилли Һәсән мүәллим дә јахшы билирди.

Гапы ачылды. Шефин катибәси Зема көзләрини отаға доландырыб, бахышларыны Рәшидин үстүндә сахлады вә башыны гоншу отаға сәмт тәрпәтди.

Әрдәбилли Һәсән мүәллим јериндәди!

— Сабаһыныз хејир, әрд... Һәсән мүәллим!

— Сабаһын хејир, оғул, сабаһын хејир! Нә вар, нә јох, кеф-әһвал?

— Чох сағ олун, Һәсән мүәллим, сағлыгды, јаваш-јаваш доланырыг.

— Тапшырдығым ишләр нә јердәди, Рәшид?

— Һамысы һазырды, Һәсән мүәллим!—Бүтүн кечәни отуруб Һәсән мүәллим тапшырдығы вә тапшыра биләчәји бүтүн ишләри јазыб һазырламышды.—Бујурун, Һәсән мүәллим, Һамысыны еләмишәм.

— Онлары вер бура, сонра отур о задын да елми әсасларыны назырла.

— Олду, баш үстә, һәсән мұәллим. Бу дәгигә назырлајарам. Јенә нә гуллуғунуз вар?

— Һә, һә. Јадыма дүшдү, сәнин сорағын јахшы кәлмир, ахы. Дүнән бир гыз зәнк еләмишди мәнә. Даһа доғрусу, сәһвән мәним телефонума дүшмүшдү, сәни ахтарырды. Мә'лум олду ки, ешг е'лан еләмисән она. Сәнин, демәли, бу ишләрнин дә вармыш. Аиләли бир адам үчүн, совет идарәсинин елми ишчиси үчүн бу, ән азы, әхлагсызлыгдыр. Сән бу барәдә јахшы-јахшы фикирләш. Белә кетсә, бу коллективдә сәнин галыб-галмамаг мәсәләнә бахмалы олачағы.

Рәшид әрдәбилли Һәсән мұәллимә белә чаваб верди:

— Үзр истәјирәм, Һәсән мұәллим, сәһвимиз олур, кәрәк сиз мүдриг бир ағсаггал кими бизи бағышлајасыныз.

Әрдәбилли Һәсән мұәллим чиддиләшди:

— Онда кет отаға, бир изаһат јаз, нә тәһәр олубса, јаз. Кәтириб верәрсән катибәјә. Бахарыг, кәрәк нә олур.

— Јахшы, чох сағ олун, сағ олун.

— Сағ ол, бала, сағ ол.

Рәшид еһмал аддымларла отагдан чыхды. Бу идарәдә јеканә әрдәбилли олмајан Рәшид изаһат јазды, һеч билмәди нәји изаһ еләјир, бирчә ону јазды ки, бир дә белә шеј олмајачаг, чаванлығыны нәзәрә алыб ону бағышласынлар.

Изаһаты верди катибәјә.

Отаг бошалмышды. Әрдәбилли коллегаларынын һәрсәи бир јана дағылышды. Бәлкә бу саат Ејваз һардаса мин ојундан чыхырды, Күлја одлу нәфәси илә киминсә үзүнү гарсырды. Сәлим киши киминсә институт ишинә вәситәчилик еләјирди, Гафар Оручов кимдән вә нәдән өтрүсә евләр идарәсинин мүдири олан әрдәбилли гоһу-муна ағыз ачырды. Әрдәбилли Һәсән мұәллимә зәнкләр олурду, инзибати идарәләрдән мәктублар кәлирди.

Күнчә, пәнчәрәнин габағындакы столун далында тәкчә Һүсәјн киши ејнәјини көзүнә тахыб, чох марагла китаб охујурду.

Рәшид өз столу архасында јерини раһатлајыб, говлуғуну ачды. Блокнотуну чыхартды, бу күн көрәчәји ишләри көздән кечиртди:

1. Мааш алмаг—

2. Салманын зәнки—

3. Эт алмаг!

4. Өмәрә зәнк—

5. ЖЕК-дән арајыш—

6. Гәнд-чај алмаг—

7. Телевизор мәсәләси—

8. Бир адамла көрүш—

9. Ишыг пулу—

Гәләм чыхардыб күндәлијә 10-чуну әлавә еләди:

10. Ток гатары алмаг—

Сонра 11-чини јазды. Киминләсә көрүшәсијди, ај аллаһ! Ахшам јатанда јадындајды. Јериндән галхыб күндәлијә гејд еләмәјә әринди. Сәһәр дә ки, јаддан чыхды. Өзү дә, дејәсән, чох вачиб көрүш иди. Әшши, фикирләшәндә даһа да пис олур. Бу барәдә фикирләшмәк лазым дејил, өз-өзүнә бирдән јада дүшәчәк. Елә-белә көрүш јазсын—вәссалам!

11. Көрүш...

Үч нөгтә гој, өзү јада дүшәчәк!

Бу күн мааш күнүдүр. Саат икидә Сәлтәнәт хала отаға кәлиб маашлары пәјлајачаг. Рәшидин Сәлтәнәт халадан 40 манат 47 гәпик умачағы вар.

Бу елми идарәдә, бу отагда вәзифәчә ән кичији Рәшидди вә шүбһәсиз ки, ән аз мааш аланы да оду. Дүз 40 манат 47 гәпик—бир гәпик нә аз, нә чох!

Салманын зәнки... Рәшидин Салман адында достанышы јох иди. Салман әслиндә Солмаз иди—Солмазын зәнки... Бу да арвадаға үчүн гурулмуш бир кәләк иди. Ишди, дәфтәрчәсинә көзү саташыб-еләсә, гој өз чинсиндән бир бәни-инсанын адына раст кәлмәсин.

Эт алмаг! Эт мә'лум мәсәләјди. Бирчә ахырындакы нида ишарәси ону гандырырды ки, бу күн һөкмән алыныб Дурнанын сәрәнчамына верилмәлиди.

Өмәрә зәнк... Өмәр Рәшидин јахын достларындан иди. Күнорта үстү зәнкләширдиләр, наһар фәсиләсиндә кедиб чајдан-зәддан ичирдиләр.

Гәфил телефон зәнки отағы сәксәндирди. Һүсәјн киши башыны китабдан галдырыб, нәдәнсә, далғын-далғын пәнчәрәјә бахды вә сонра телефонун дәстәјини көтүрдү.

— Әлло...

Көзләрини доландырыб, Рәшид сәмтә бәјланды, ба-

хышлары Рәшидин бахышлары илә тоггушанда, чәнәнси илә Рәшидин столу үстүндәки телефона ишарә еләди.

— Бәли, ешидирәм.

— Рәшид, сәнсән? Таныдын?

— Мәнәм. Аа... таныдым, таныдым, елә сәнни зәнкини көзләјирдим.

— Инанмарам.

— Валлаһ, дүз дејирәм, бах, дәфтәримә дә јазмышам. Сал... Солмазын зәнки.

— Бир адамы ки дәфтәрә бахыб јада салачагсан, јада салмасан јахшыды.

— Јахшы, јахшы, билирсән ки, склерозам да. Һәрдән өз адым да чыхыр јадымдан.

— Өз адын чыха биләр, кәрәк...

— Јахшы, сән аллаһ, һардан данышырсан?

— Ашағыдан, сизин ишин јанындан.

— Онда икичә дәгигәјә дүшүрәм. Үзбәүз сәкидә көзләјәрсән.

Һүсејн киши китабы јарыламышды.

— Һүсејн дајы, сорушан олса, гајыдырам индичә. Рајондан адам кәлиб, дүшүрәм ашағы.

Һүсејн киши китабын бир сәһифәсини дә чевирди.

Рәшид пилләкәнләри дүшүрдү, чанына гәрибә вә ширин бир вичвичә долмушду. Узун илләр иди, јад гадын нәфәси һисс еләмәмишди. Рәшид фикирләширди ки, һәр гадын өзлүјүндә тамам башга бир дүнјадыр. Бәлкә дә кишиләр һардаса бирләшир, ејниләшир. Гадынлар да бә'зән заһирән бир-биринә бәнзәјирләр. Амма соған кими габыг-габыг сојулдугча башгалашыр, дырнагларынын учундан та башларынын түкүнә гәдәр, сачларынын әтриндән ағызларынын дадына кими тәкрасыз олурлар. Мәһәббәтин ширин дәгигәләриндә пычылты илә сөјләнән сөзләр, ағылы-ачылы, бә'зән сәбрсиз, әсәби һәрәкәтләр дә фәргләнир. Утанчаглары олур вә бир утанчаг, һәјалы гадын һеч вахт о бири утанчаг, һәјалы гадына бәнзәмир. Ачыг-сачыглыгы севәнләр дә бир-биринә охшамыр.

Солмаз чох дәјишмәмишди. Елә једди-сәккиз ил габагкы һәмнин гыз иди, бир балача көкәлмишди, бир балача арвадлашмышды.

Јүнкүлчә өпүшдүләр. Үзү һамар иди, амма сызанаг басмышды—гырмызыја чалырды.

— Һардасан, ај вәфасыз инсан?—Солмаз деди.

— Сән итириб-ахтараны јахшыјам.—Рәшид деди.

— Лап тәсадүфән сәни тапдым,—Солмаз онун голундан тутуб баға тәрәф чәкди.—Сизнән ишләјән гыз вар е, о бизим Нух әјјамындан гоншумузду.

— Күлјаны дејирсән? Һә, дејәсән, о тәрәфләрдә олур.

— Бизнән үзбәүз бинада јашајырлар. Һеч вахт елә бир јахынлыгымыз олмајыб. Салам-әлејкүм... вәссалам! Дүннән сәһәр-сәһәр раст кәлдик. Салам—сабаһын хејир! Һәмишәки кими өтүб-кечмәк истәдим. Көрдүм, нәсә мүәм-малы бахыр мәнә, һисс еләдим ки, үрәји долуду.

— Балам, хејир ола?

— Һә, далына гулаг ас. Ајаг сахладым. Һеч билмәдим, нә сорушум. Ахы, бирдән-икијә елә сөһбәтимиз олмајыб. Дедим, Күлја, нә вар-нә јох? Сән демә, гара гызын дәрди вармыш. Күлја башлады, нә башлады...

— Чох мараглыды.

— Һә, хејли сөһбәт сләдик, сонра...

— Ахы, нәјмиш дәрди? Мәнимлә ишләјән Күлјадыса, онун һеч бир дәрди-филаны олмасын кәрәк.

— Јох, сәнә анд олан шејләр дејил, сырф гадын сөһбәтиди. Чох билсән, тез гочаларсан. Һә, сөзүм онда јох, арада өзү деди ки, һарда ишләјир. Иш јолдашларындан сөһбәт дүшдү. Сәнин адынын үстүнә кәләндә, сәксәндим. Үрәјимә дамды ки, сән Рәшид оларсан. Фамилијаны сорушудум, јадына дүшмәди. Деди, әшши, арада бош-бош ишләринән мәшғул олур, ше'р-зад јазыр. Ше'р јазыр дөјәндә, бармағымы дишләдим, билдим ки, сәнсән. Бах, кечмиш кәни шаһр Рәшид Гәләндәрли, сәни белә тапдым. Дејәсән, дај ше'ри бошламысан, даһа чидди ишләрлә мәшғулсан?

— Бу да сырф киши сөһбәтиди, сәнә андијјәти јохду.

— Јахшы, јахшы, өзүн биләрсән.

— Кәл отураг бу скамјада.

— Сојугду, ахы.

— Јахшы, онда кәзишәк.

— Јох, кедәк «Садко»ја, адама бир кофе алыб гојарыг габагымыза, отурандан сонра сәнинчүн бир сүрприз еләјәчәм.

— Јахшы, кетдик.

Булвар адамсыз иди. Пајыз һәр шејә сүпүркә чәкмишди, силиб-тәмизләмишди вә ејни заманда, бу тәмизлијә бир нәтәмизлик кәтирмишди. Сојуг иди, күләк әсирди, бозумтул пајыз чәни булварын башы үстүндән асылыб адамын үрәјини сыхырды.

Солмаз бозумтул, галын палтода иди, ајагында лап жаын чырпачырында кежилэн гагышлы басанушкалар варды. Элиндэки гара сумка нэ чох бөжүк иди, нэ чох кичик. Нэм базар сумкасына охшајырды, нэм дэ гадынларын ади косметика сумкасына.

Солмазын башы ачыг иди. Сачларынын этри нечэјди—ону Рэшид нэлэ нисс еләмәмишди, амма Солмазын о гара шөвә сачлары елә бил солмушду, нэ гара кими гарајды, нэ дэ тамам боз иди—маникенларин солгун өлү сачына охшајырды.

— Нэ, Солмаз, белә-белә ишләр.

— Алмадын мәни дэ... о вахт... билмирәм, нәјим хошуна кәлмәди. Дејирдин, куја неч евләнмәк фикрин јохду. Нолду бәс? Ушагдан-заддан нәјин вар?

— Сағлыгына чохла, бир дүжүндү. Јығылышмасалар, сајыб-гуртармаг олмаз.

— Эшши, јахшы, зарафат еләмә, дүзүнү де.

— Нејнирсән е, чохдулар да.

— Тәки олсун! Бары, јолдашын сәни баша дүшүрмү?

— Өзүм өзүмү неч јахшы баша дүшмүрәм, о бәдбәхт хардан баша дүшәчәк.

— Сәндән сөз сорушурам.

— Мән дэ чаваб верирәм.

«Садко»да адам аз иди. Дејәсән, тәзәчә ачмышдылар. Јәгин ки, буранын вурчатдасыны ахшамлар олур. Гәһвә сифариш еләдиләр. Хидмәтчи столдан араланандан сонра, бирдән Солмазын јадына нәсә дүшдү, хидмәтчини архадан сәсләјиб, сифаришә бир шүшә лимонад да әләвә еләди.

— Бу навада лимонады нејнирсән?

— Мәнә лимонадын өзү јох, бош стәканлар лазымды. Инди өзүн көрәчәксән!

Доғрудан да елә ки, хидмәтчи гәһвәни, лимонады вә ики дәнә тәмиз стәканы онларын столуна гојуб араланды, Солмаз сумкасыны ачыб, орталыға бир шүшә конјак гојду. Елә о саат да кери көтүрдү.

— Елә сумкаданча сүзәрик,—деди,—үстә гојсаг, сөз-сөһбәт олар.

Илк бәдәләри зәрурәтдән доған тәсадүфи көрүшүн сағлыгына ичдиләр.

Икинчи бәдәдән сонра Рәшидин чанына тәпәр кәлди, бәдәни гызышды вә кафенин дөрд јаныны дөврәләјән дәннизә бахыб чошду.

— Көр, дүнјанын ишләринә бах,—деди,—Солмаз. Адамын неч јатса јухусуна да кирмәзди бу көрүш.

— Јенә мәнәм дә, сәни ахтарыб тапдым. Сәнә гал-сајды, адамы да јаддан чыхартмышдын

— Елә шеј олар, сән нәмишә мәнним јадымда олму-сан,—деди Рәшид.—Инди ки, көрүшдүк дај неч вахт бир-биримизи итирмәјәчәјик.

— Ону билмәк олмаз,—Солмаз деди.—Көрүшмәјинә јенә көрүшәчәјик, амма нәмишәлијини билмирәм.

Бирдән Солмаз чиддиләшди:

— Бура бах,—деди.—Сәнин имканын вармы, кәлән дәфә биз ајры јердә көрүшәк? Истәмирәм кафе, нэ бил-лим, булвар, чөл-бајыр олсун. Евдә көрүшә биләрик-ми? Икиликдә...

Рәшид өзү Солмазын сумкасындан шүшәни чыхар-дыб, бәдәләри долдурду:

— Әлбәттә ки, имканым вар. Истәјирсән, елә бу күн кедәк.

— Јох, бу күн јох. Бу күнлүк кифәјәтдир.

— Онда сабаһ! Сабаһ нечәдә дејирсән?

— Јахшы, сән сабаһ үчүн назыр ол! Ишин ахырына јахын мән сәнә зәнк чаларам.

1. Мааш алмаг.

Јох, нәлә Сәлтәнәт хала көрүнмүр.

2. Салманын зәнки.

Габагына үстәкәл гојду. Сонра нә фикирләшдисә, «зәнк» сөзүнү позуб, үстүндән «көрүш» сөзүнү јазды. Демәли, Салманын көрүшү. Бир аз да дүзәлиш еләди, олду—Салманла көрүш—габагында да јахшы көк бир үстәкәл ишарәси!

ЖЕК-дән арајыш.

Јох, бу ишарасы кедилән јер дејил. Эн азы, јарым саат ора, јарым саат бура, јәгин ки, бир јарым саат да ЖЕК мүдиринин гәбулунда вахт итирәси олачаг. Галсын ишдән сонрајә!

Әт алмаг!

Гәнд-чај алмаг.

Ток гатары алмаг.

— Ај сәни хош көрдүк, Сәлтәнәт хала! А балам, нәмишә сән кәләсән.

Сәлтәнәт хала нәһәнк көвдәси илә бүтүн гапыны тутмушду, бөјрү үстә чөнмәсәјди кечә билмәјәчәкди. Нечә олса, Сәлтәнәт хала гапыдан ичәри адламалыјды.

— Бә чамаатыңыз хардады? Көзүмә адам дәјмир!

— Ај Сәлтәнәт хала, бәс биз нәјик бурда, о Һүсејн дајы—отуруб орда, бу да мән. Сән елә бизи разы са-
лынча, һамы төкүлүб кәләчәк.

Сәлтәнәт хала һеч чүр бөјрү үстә чәнмәк истәмирди.

— Кедәси јерим чоҳду, белә билсәјдим, јолуму о јан-
дан салардым.

— Әшии, сән аллаһ, бизи дамағ еләмә, кеч ичәри.

Шүкүр, чоҳ шүкүр, Сәлтәнәт хала азмаң филләр ки-
ми ајағларыны јерә баса-баса бөјрү үстә чөндү.

— Лап икисини дә верәрәм!

— Јох, бирчә дәнә гырмызы онлуг да артыг версән,
јүкүмү ашыраам.

— Кәл, бу маашын, бу да онлугун!

Рәшид, нәдәнсә, елә билирди ки, Сәлтәнәт хала ан-
чаг бу чүр чаваб вермәлидир.

Әт нөвбәсиндә басабас иди. Һамынын ишдән чыхан
вахтына дүшәндә дә белә олур. Арадан нә гәдәр кечди—
Рәшид билмәди—беш кило јахшыча донмуш әнтигә го-
јун әти селофан бүкүлүдә Рәшидин голтуғунда иди. Рә-
шидин һеч нә јадында галмады. О басабасда, о гырғын-
да јадында галан бирчә шеј олду. Рәшид далдан итәлә-
јәнләрин, јандан сыханларын, габагдан дартанларын һе-
сабына гарыш-гарыш пиштаҗа јахынлашырды. Бу дәм
бу гајнајан инсан селинә ики нәфәр јахынлашды. Икиси
дә бајырын пайыз либасында јох, елә-беләчә худмани,
исти бир отаг гијафәсиндәјдиләр. Бу адамлары, чоҳ шүб-
һәсиз ки, дүз мағазанын гапысы ағзында онлара мәхсус
әнтигә бир машин көзләјирди.

Елә-беләчә бир аз марагла, бир аз икраһла, бир аз
е’тинасызлыгла гајнајан инсан комуна бахдылар—дала-
ша-далаша күрсәјә кедән ит сүрүсүнә о чүр бахырлар.
Бахдылар вә јан кечдиләр. Көрүнүр, нәсә ахтарырды-
лар вә онларын ахтарышында да нәсә бир е’тинасызлыг
варды. Көзләри дөрд олуб, ијләјә-ијләјә, бојлана-бојла-
на ахтармырдылар. Көзүчү бахырдылар вә јан кечирди-
ләр.

Оғлан Рәшидин чоҳ јадында галмады. Гыз бу дүнја-
да анчаг бирчә шеј үчүн јаранмышды вә дејәсән, елә о
чүр дә истифадә олунурду. Гарабәниз, долу гыз иди, ири
дөшләри кофтасыны габартмышды. Јубкасынын далдан
да, габагдан да јарығы варды, аддым атдыгча, јубканын
этәји ики јерә араланырды вә бу аралы јердән гызын на-

рын түк басмыш гарабәниз долу будлары инсанын аја-
ғыны јердән үзүрдү. Үзү, көзләри, бојун-боғазы, јары-
ачыг сипәси еһтираслы һәрарәтлә јанырды, адамда ан-
чаг әбәди вә јеканә бир дүјгуну аловландырырды.

Гызын кәјими дә Рәшидин јадында һеч фәрли-башлы
галмады. Даһа доғрусу, белә адамлары көрәндә, онла-
рын кәјиминә фикир вермирсән. Бәлкә Рәшид әјнинә тә-
зә, јахуд чоҳ гијмәтли бир шеј тахса көзә көрүкәр, ба-
хыб демәк олар ки, она јарашыр, ја јарашмыр, Рәшид
јахшы кәјиниб, јохса пис кәјиниб. Анчаг кәјим о гыз
үчүн, јәгин елә јанындакы оғлан үчүн дә дәхли олмајан
мәсәлә иди—кәјим онлардан ашағыда иди. Бу адамлар
нә кәјсә, хусуси нәзәр чәлб етмир. Кәјим онлар үчүн ке-
чилмиш мәрһәләдир, онларын һәјатында белә бир проб-
лем һеч вахт олмајыб.

Бир манат вериб бир кило гәнд алды, үстүнә 38 гә-
пиклик ә’ла нөв Азәрбајҗан чајы әләвә еләди. Демәли,
гәнд-чај алмағ мәсәләсинә дә јағлы бир үстәкәл! Ишыг
пулуну јолүстү әманәт кассасында верәчәк. Она да ин-
дидән үстәкәл гојмағ олар.

Әсас мәсәлә—бир адамла көрүш! Бу бир адам ону
дөрд тамамда метронун габағында көзләмәлијди.

—Мәсәләни мән о адама кефинин көк вахтында ешит-
дирдим. Көрдүм, бир аз нала-мыха вурур. Дедим, нә ла-
зымды, һөрмәтин өз јериндә олачаг. Тәки сән бу чаван
кадроја көмәк әлини узат. Деди, әсас мәсәлә ев нөвбәси
мәсәләсиди. Нөвбәјә дурандан сонра ев алмаға нә вар.
Көрдүм, гијмәтини галдырыр. Дедим, һөрмәт артыгла-
масы илә олачаг, сән ишиндә ол. Деди, онда о арајышы
ЖЕК-дән алыб кәтирсин. Дедим, елә бу күн дејәрәм,
алыб кәтирәр. Деди, сабаһ һазыр шәкилдә көзләјирәм
сизи.

О адам сөзүнү дејиб кетди. Метронун јайлы гапысы-
ны ачыб елә зәрблә бурахды ки, аз гала, онун архасынча
ичәри кечмәк истәјән гоча гары о дүнјалыг олмушду. О
адам јеријән пилләкәнләрә миниб, дүшдү јерин тәкинә.

Рәшид Өмәрин нөмрәсини јығды. Һүсејн дајы көзү-
нү китабдан галдырыб Рәшидә бахды вә сәһифәнин би-
рини дә чевирди.

— Ешг олсун, ешг олсун, ај дост!

— Ә, бәс һарда галдын, күнорта зәнкини көзләдим,
сәндән һарај чыхмады.

— Неч демә, демә, бу күн чох адамла көрүшүм варды. Чатдыраммадым.

— Тәки олсун, тәки олсун! Балам, бизи дә јаддан чы-хартма да.

— Јох, јох, нә данышырсан, ахшам мөһкәм көрүшү-рүк.

— Надисә јериндә саат нечәдә олачагсан?

— Ишдән чыхыб Киров гәсәбәсинә кедәчәјәм, ЖЕК-дән арајыш алмаға. Јәгин саат једдијә гајыдарам.

— Демәли, једди тамамда, надисә јериндә!

Јә'ни чайханада!

Көһнә универмагда, јахшы ки, ушаг ојунчаглары илә телевизорлар бир шө'бәдә иди, ора-бура гачмаг лазым кәлмирди. Бир дәнә чаг ијирмибешлик вериб чохдан көз-алты еләдији «Арзунун ток гатарыны» алды. Ојунчаг гутусуну голтуғуна вуруб, телевизорлар тәрәфә адлады—чохданды евә кредитлә бир телевизор алмаг истәјирди. Аф-гараны бәјәнмирди, елә бирдәфәлик үрәјиндән рәнкли телевизор кечирди. Нечә дәфә сәнәдләри долдурмаг үчүн көтүрмүшдү, амма үрәк еләмәмишди. Рәнкли теле-визорларын өзләри дә, гијмәтләри дә чох јахшы иди. Бир дә ки, дәфтәриндә «телевизор алмаг» вә ја буна бәнзәр конкрет неч нә јазылмамышды, садәчә олараг «телевизор мәсәләси»— вәссалам!

«Төт Анја» ону көрән кими јериндән галхды:

— Ни кто не тронул. Твои вещи как были, так и сто-јат.

— Тогда ја ету коробку тоже добавлю туда, пуст бу-дет, где-то через час, всјо заберу.

— Пожалуста, пожалуста, здес ни кто не тронет.

Һәр кәс плашыны, палтосуну өз отагындан асырды, она көрә асылган бош иди, «төт Анја» да навајы мааш алмағы вичданына сығышдыра билмирди, она көрә дә чан-башла Рәшидин әманәтләрини көз бәбәји кими го-румағы көнүллү олараг өһдәсинә көтүрдү. Дүздү, әлиһә имкан дүшмүшкән, бир аз сөһбәти узатмаг истәди, амма Рәшид белә күман еләди ки, «төт Анја»нын сәјсыз-һесаб-сыз суалларына елә пилләкәнлә үчүнчү мәртәбәјә галха-галха да чаваб верә биләр.

Саат алтынын јарысыды, әрдәбилли Һәсән мүәллим, идәрәдә бир дәнә әрдәбилли галмајыб, бирчә Рәшидди,

о да гол чәкиб әкилир. ЖЕК-ә кедир, Киров гәсәбәсинә. Сағ ол, сағлыгла гал, әрдәбилли Һәсән мүәллим. Сабаһ она он беш дәгигә ишләмиш көрүшәрик!

Рәшид әслиндә нә Киров гәсәбәсинә узандыгча уза-нан јолдан килејли олмалы иди, нә дә хырда-хырда дах-маларын арасында сораглаша-сораглаша, өлүм-зүлүм тапдығы мәнзил идәрәсиндән инчимәлијди. Чүнки 1954-чү илдә тәвәллүд тапмыш Рәшид Фәттаһ оғлу Сәб-зәлијев мәнз бу гәсәбәнин сакини иди, бир саат ахтарыб-күчлә тапдығы мәнзил идәрәсинин «континкентинә» да-хил иди. О бу балача дахмаларын һансында саат паспорт гејдијјатында дурурду вә инди бурдан о «бир адам» үчүн арајыш алыб апармалыјды ки, бешилик фәсилә-сиз паспорт гејдијјаты олдуғу үчүн ону мәнзил нөвбәси-нә көтүрсүнләр. Гејдијјатса јүз јердә илан бели кими ғы-рылмышды, фәсиләсиз неч бир ил дә дүзәлмирди. Иш-ләр шулуғду, јолдаш сакин! Мәнзил алмагдан неч да-нышма, нөвбәјә дурмагдан да көзүнү чәк!

— Ахшамыңыз хејир! Сизи филан дахманын даими паспорт гејдијјатында дуран филанкәс нараһат еләјир!

— Ахшамыңыз да хејир, бир дә артыг! Һәм дә худа-физ, чаван оғлан, иш вахтымыз он дәгигәди гуртарыб, просто бир падругам кәләсиди, ону көзләјирәм.

Ишләр дүзәлди, Рәшид Сәбзәлијев—бирчә галыр-евин ширнисини ичмәк!

— Досвиданија, төт Анја, спасибо болшоје, до завтра!

— Счастливо, сынок, ни кто не тронул. Как поставил, так и лежали... Досвиданија, до завтра!

— Баа, дост адама ешг олсун!

— Мөһкәм ешг олсун!

Ортаја кәкликотлу чай кәлди. Чайчы Рәфаел өз даи-ми мүштәриләрини күчәдән кечән тәсадүфи адамлардан ајырмағы бачарырды.

— Дост, дејәсән, бу күн башын мөһкәм гарышыг олуб?

— Һә, бир балача. Базарлыг еләдим, арада бир көһ-нә мөһәббәтләр лиманына баш вурдум.

— Балам, сөзлү адама охшајырсан.

— Һә, дә, о мәсәлә...

— Олсун, олсун, истәмәјәнин көзү чыхсын. Бизи дә јаддан чыхартма да.

— Тәшкил еләјәрик!

Рәшид-нн јадына дүшдү ки, һачанды сигарет чәкмә-

жиб, чијери јаныр. Чўнки бўтўн кўнў елє јерлєрдє олуб ки, ораларда «сигарет чєкмєк гєти гадағандыр». Чинбиндєн «Космос» чыхартды, нєрєси бирини алышдырды.

— Назим Ынкмєт рєхмєтлик нє дејир? Ён кєзєл кўнлєримиз нєлє кєрмєдијимиз кўнлєрдир!

— Кєзєл кўнлєр кєрєчєјик, ушағлар! Буну да Назим дејиб!

Чай дадлы вє истијди. Адамын јорғунлуғу чанындан сигарет тўстўсу кими бухарланырды, лєззєтдєн вє архайынчылығдан адам хамыр кими стула јажханмағ истєјирди.

— Нолду о мєсєлє?

— Нєлє бир шеј јохду.

— Бє нє дејир о адам?

— Дејир, кєзлєјєк кєрєк, ахыры нє олур.

Чайчы Рафаел нєр столун јанындан кечєндє онлара бахырды, бахышлары умурду.

— Чох сағ ол, ај Рафаел, јажшы чай вермисєн. Дејєсєн, нинд нағг-нєсабыды.

— Бє нє билмишдин? Нуш, атам, нуш!

Рєшид икинчи стєкандан сонра нисс елєди ки, чай онун јанғысыны јатыздыра билмєјєчєк.

— Дејєсєн, бир балача киллєтмисєн, ај дост?

— Бир балача јох, бир хєјли.

— Нуш олсун, нуш олсун, амма бизи дє јаддан чыхартма да.

— Тєшкил елєјєрик!

Чайник бошалды.

— Сағ ол, сабаһ сєһнєдє кєрўшєнє кими?

— Сағ ол, сағ ол, сабаһ сєһнєдє кєрўшєнє гєдєр!

Автобус дајаначағында јел вуруб јєнкєлєр ојнајырды. Индилєрдє Рєшидкєл тєрєфє кєдєн автобуслар тєкєм-сєјрєк оларды. Автобуса архайын олмағ олмазды. Јол машынларына он бєш-ијirmi гєпик вериб мєнзили баша вурмағ лазым иди.

Нарын пайыз јағышы чисєлєјирди. Асфалт јол нєм иди вє ўрєк сыхырды.

— Нє, билирєм, јолун бизим тєрєфєди, ај бала автобус. Мєни дє кєтўр, ијirmi гєпијини назырламышам.

Балача сєккизадамлығ микроавтобус исти вє раһат иди. Белє навада, белє машында єбєди бир сєфєрє чыхмағ оларды—адамын руһу да инчимєзди.

Кєчиб лап габагда, сўрўчўнўн јанында отурду. Ёр-

зағыны, ојунчағ гутусуну да гојду јанына. Елє тєзєчє хумарланырды ки, бирдєн 11-чи намє'лум кєрўшў хатырлады. Ај аллаһ, нє иди, ахы, о јаддан чыхан кєрўшў? Киминлє кєрўшсєјди, ахы? Нєсє чох вачиб вє бу кўн олмалы кєрўш иди...

Габагдан кєлєн нєһєнк бир машынын кўчлў ишығ золағы Рєшидин кєзлєринлє илдырым кими чахды. Сонра кєј курулдады! Сонра нєр јан гаты зўлмєтє гєрг олду.

...Һардаса, бу вахт Бакынын єтраф гєсєбєлєриндєн бириндє, балача кирајє дахмада Арзу бала єз «ток гатарынын» дўјмєсини басырды, амма нє иллаһ елєјирди, гатар јєриндєн тєрпєнмирди.

1983

МЄН ДЄ О СЄМТЄ КЄДИРЄМ

...Нєдєнсє, јол ғырағындакы ағачлар тез гурујур. Кєрўрсєн, јамјашыл ағачды, кєлєнє-кєдєнє єл елєјир; пайыз кєлди—хєзєл тєкдў, ғыш кєлди—сојунду вє јазы кєзлєјирсєн ки, тумурчўглајачағ, чичєклєјєчєк. Бир дє кєрдўн, јаз да кєлди, амма тумурчўгламады, чичєклємєди, елє-белєчє гуруду. Нєлє бир мўддєт готурланыб јєнє јол ғырағындан чєкилмир, кєлєн-кєдєнин кєзўндє гаралыр. Кўнлєрин бир кўнў о гурумуш готур кєвдєјє дє кўлєк кўч кєлир, јыхыб-сўрўјур, гатыб габағына апарыр, јерлє јєксєн елєјир...

— Јєнє шаирлијин башына вурду, дејєсєн. Ону јол ғырағындакы ағачлар нағгында демирлєр, тєк-тўк јалда-јамачда јалгузағ кими битєн ағачлар вар на.. онларчўн дејирлєр ки, тез гурујур, чўнки архасыз-кємєксиздилєр, јєтимдилєр. Адам адамлығыјнан архасы-кємєји олмајанда јолуг чўчєјє дєнўр, башы гапазлы олур, о ки галды ағач ола... Бир дє ки, гєрдєш, ағачын сујуну вер, гуллуғунда дур—һарда десєн битєчєк. Нє јол ғырағы, нє филан.. бўтўн бунлары шаирлєр ујдурублар.—Ёс-кєр кєзўнў јолдан чєкмєјиб сағ єлини бєјрўндє отуран ғызын ачығ долу балдырына вуруб шаппылдатды.—Нє, сєн нє дејирсєн е, Кўлја? Нєр дєфє Зєрифєни кєрєн ки-ми Нєтємин башындакы винтлєр о саат лахлајыр. Балам, киши мєһкєм сєвир дє...

Зєрифє архадан єлини узадыб зєриф, инчє бармагла-рыјла Ёс-кєр ин ағыны гапады:

139

— Еее, бизнән ишин олмасын. Өзүмүз биләрик, саташма бизе!

Эскәр Зәрифәнин әлини еһмаллыча итәләди:

— Ај гыз, јаваш, машыны ашырдарам. Мән сизин мәнәббәтинизи Күлјаја нүмүнә көстәирәм. Саташмаг нејчүн? Балам, һәтәм ағзына нијә су алыб, көрәсән?— Эскәр бирчә аныг башыны архаја чевирди.— Нолуб, а киши, ики-үч күнлүк кәзинтијә чыхмышыг ки, бир аз гәлбимиз ачылсын. Дај белә мысмырыг-филян салламаг олачагдыса нөшүн чыхырдыг, отурардыг елә арвад-ушағын јанында һис верә-верә.

— Јох, әшиш, елә бир шеј јохду. Бир азча јорғунам, о да кечиб кетди. О ки галды бу ики-үч күнлүк истира-һәт мәсәләсинә, һәлбәт ки, о нә сөздү, дејиб-күләчәјик дә, бу ханымлара да бир мезә верәчәјик ки, дады дамагларында галсын! Һә, нә дејирсиз, истәјирсиз маһны оху-јум сизинчүн?!

Машынын ичиндәкиләр һамысы ағыз-ағыза верди:

— Оху, оху! Әнтигә бир маһны оху!

— Бу севда нә севдады,
Сәни мәнә вермәзләр, Сары кәлин...

Эскәр башыны булады:

— Јох, дүзәлмәдин, гәрдеш, бу имиш сәнин әнтигә маһны? Онсуз да бу шәр гарышан вахт адамын үрәји сыхлыр, сән дә бир јандан ичимизи кәјнәдирсән. Адамын әлиндән рул сүрүшүр. Дилхор еләдин бизи бу ахшам-ахшам...

Ахшам иди. Макистрал асфалт јол узандыгча узаныб кедирди вә јол ғырағында битән ағачлар сүрәтлә пәнчәрә өнүндән шүтүјүб архада галырды. Ачыг пәнчәрәдән ичәри јовшан әтри долурду, тәзәчә бичилмиш от гохусу долурду. Узаг тәпәләрин үфүглә бирләшдији јердә булудлар ган-гырмызы рәнкә бојанмышды. Јол ғырағыла узаныб кедән телеграф телләринә гонмуш сағсанлар гаралырды.

Күлја бирдән елә күлдү ки, аз гала машын силкәләнди.

— Ааа, ешшәјә бахын бир, јолун ғырағында дајаныб машыnlара елә бахыр ки, елә бил бу саат әл галдырыб сахладачаг. Доғрудан е, мө'чүзә баш верә. Әл галдырыб биздән соруша: јолунуз һарады, елә мән дә о сәмтә кедирәм, мәни дә көтүрүн?!

Эскәрин ағзы гулагларына кими ајрылды:

— Елә билирсән, көтүрмәрәм? Неч олмаса, Һәтәмин хәтринә миндирәрәм, кишинин ушаглыг һәмдәмиди. Елә өзү мәнә данышырды ки, илк севинчинин, кәдәринин сирдашы мәнз бу вәфалы мәхлуг олуб. Ааа, јахшы јадыма дүшдү... Һәтәм, дејәсән, елә сизин јерләрдән кечирик, нәсә буралар олмалыды. Јадындады, о вахт тәләбә оlanda кәлмишдик сәнинлә. Һардаса буралардан дағлара тәрәф бурулан торпаг јол ајрылмалыды.

— Һәтәм ағызучу да олса дә'вәт еләмәк истәмир би-зи,—Зәрифә назлана-назлана Һәтәмә сығынды.—Һәмишә елә истәјирәм ки, сизин кәнди көрүм, өзү дә сәнинлә бир јердә. Билирәм ки, мүмкүн олан шеј дејил, бәлкә дә елә она көрә арзулајырам. Нәсә, гәрибә хасијјәтим вар, валлаһ. Елә билирәм, сизин кәнд лап гәрибә бир јерди, дүнјадакы кәндләрин неч биринә бәнзәри јохду.

— Сән истәдијин романтика-зад ахтарма Һәтәмкилин кәндиндә. Беш-алты ил габаг Һәтәмлә бир јердә кетмишдик онлара. Елә-белә тозлу-паслы бир кәндди. Јајда чә-һәннәм кими исти олур, тоз днзә чыхыр, ғышда да—палчыг.—Эскәр машынын алышганыны ғыздырыб сигаретини одлады.—Амма Һәтәмин боллуча бачы-гардашы вар, атасы да фағыр кишиди.

Дүз үч ил иди ки, бу јовшан ији, бу тәзә чалынмыш от гохусу, бу ахшам алаторанында телеграф телләринә гонмуш сағсанларын гаралтысы, бу макистрал асфалт јолдан јухары дағлара сары бурулан кәнд јолу, бу јол ғырағында битиб, кәлән-кәдәнин далынча бахан тәнһа ағачлар Һәтәм үчүн узаг, әлчатмаз ушаглыг илләриндә галан хатирә кими елә бил онун инди јашадығы јердәм беш-алты саатлыг мәсафәдә јох, јерли-дибли бу дүнјада мөвчуд олмајан шејләри иди. Раһат үч ил оларды ахырынчы дэфә бу кәнддән чыхдығы—анасынын исмарычыјла арвад-ушағы апармышды, ики-үч күн галыб гајытдылар.

Сән демә, бу јовшан ијиндән тутмуш јол ғырағындакы тәнһа ағачлара кими—Һәр шеј бу дүнјада еләчә мөвчуддур вә нечә илләр бундан әввәлки кими галыб. Инсан доғулдуғу, ушаглығынын кечдији јерләрдән неч вахт әбәди узаглаша билмәз, һачанса хәјалән дә олса о, јерләрә гајытмалыды.

Һәтәм дә үч илдән сонра гајытды! Фикирли иди, нә-дәнсә, сәһәр елә машына минәндән фикир-хәјалаты тамам гарышмышды бир-биринә, неч јола-изә дә нөзәр

салмырды, ејнинә дә кәлмирди ки, республиканын һансы тәрәфинә баш алыб кедирләр. О вахт ки, машинын ачыг пәнчәрәсиндән јовшан ији ичәри долду вә телеграф телләринә гонмуш сағсағанларын гаралтысыны көрдү—доғма евин-ешијин һавасы ону вурду. Илаһи, көрәсән, бу дүнјанын јовшан ији дә, сағсағанлы телеграф телләри дә бир јурд-јуваја үнван олармыш?!
—

Һәтәм билди ки, бу јовшан ијиндән, бу сағсаған гаралтыларындан бир аз сонра макнстрал јолдан дағлара сәмт бир торпаг кәнд јолу бурулмалыды вә бир саатлыг пијада јолун о бири башында бир кәнд вар. О кәндн ашағы башында бирмәртәбәли алчаг бир ев вар. О евдә...

О евдә һеч нә јохду, нә варса—бурда вар. Бах, «Жигули»нин суканы архасында отуран оғлан—Әскәр вар. Јејиб-ичән, лоту оғланлардан бириди. Јанындакы Күлја онун чананыды, Һәтәмн бөјрүндәки Зәрифә дә өзү-һүнкүдү—амма һәр икиси Әскәрн кадрларыды—о тапыб буңлары. Евдә арвадын башыны бишириб, с'замнј-јет адыјла дағлы-мешәли рајонларын биринә—бах, бу јовшан ијинн јелә вериб, бу сағсағанлы телеграф телләрини архада гојуб, бу дағлара тәрәф бурулан торпаг јолдан јан кечиб—кефә кедирдиләр.

Әскәрн кефи ала булуддан да бир балача јухары иди. Әлини гулағынын дибинә атыб хырылдајырды:

— Лејли! Лејли!

Күлја зијилдәјирди:

— Нәди, Мәчнун?

Әскәр хырылдајырды:

— Бәс биз, ахы, нејнәјәк?

Күлја ағзыны ачыб «нејләмәк лазым олдуғуну» «Мәчнуна» баша салмаг истәјирди ки, Мәчнун—Әскәр фәһмлә јол ғырағына бахды вә Һәтәмә тәрәф дөндү:

— Һә, бах, бу да сәнин јол ғырағында гурујан ағачын. Сәһәрдән нә гәдәр јол кәлмишик, чәмиси бирчә гурумуш ағач растымыза чыхыб.

Бир аз ирәлидә јолун ғырағында гурумуш ағачын готур көвдәси гаралырды. Гәрибә бурасыјды ки, бу гурумуш ағачын дүз бөјрүндән јухары дағлара сары кәнд јолу узаныб кедирди.

Һәтәм габаға әјилиб гәфилдән Әскәрн голундан јапышды:

— Сахла,—деди,—сахла! Елә бу ағачын јанындача сахла!

Вә әјләчләрн кәскин хырчылтысы ахшам торанлығыны үлкүч кими чөртди.

Һәтәм тәләсик гапыны ачыб јерә атылды. Бир-ики аддым габаға јериди, ајағлары макнстралдан саға бурулуб, дағлара тәрәф узанан кәнд јолунун галын тозунда таппылдады. Икинчә аддымлыгда јол ғырағында битиб гурумуш ағачын зәиф көлжәси гаралырды.

Бу ағач дүз он ил иди ки, бах, бурдача, бу јолун ғырағында битмишди. Әввәлчә јамјашыл иди—Һәтәм орта мәктәби битириб илк дәфә Бақыја јола дүшәндә бу ағачын јамјашыл будағлары онун архасынча әл еләмишди. Тәләбәлијин дүз беш илини бу ағач јазлы-ғышлы бу јолун ғырағындан чәкилмәди—Бақыја совгат далынча совгат ахды. Бу ағач Һәтәми гаршылады, Һәтәми јола салды. Сонра тәләбәлик баша чатды, Һәтәм ишә кирди, ханым-хатын Сева илә бир дамын алтына кириб, ики ил далбадал Бајылдакы доғум евинин јолларыны ағартды. Бу ағач јол ғырағында јол көзләди, јарпағларына хал дүшдү вә ахырынчы дәфә раһат, үч ил оларды Һәтәмин бу кәнддән чыхмағы, онда бу ағач һәлә тамам гурумамышды. Пајыз вахты иди. Күләк әсирди, үрәксыхан пајыз јағыш чисәләјирди. Онларын далынча бојланан бу ағач сон дәфә будағларыны јелләтди, үстүндәки хырда бир һимә бәнд олан сары пајыз јарпағлары јерә сәпәләнди.

Динмәз-сөјләмәз көрүшдүләр. Арыг, сүмүкләри чыхан, адда-будда ган лахтасындан гара ләкәләрлә өртүлүш әлин сојуғу Һәтәмин илијиндән кечди.

— Хејир ола, ај оғул, бу шәр вахты?—Гоча бир мүддәт чибләрини сшәләјиб, кирли, әзик-үзүк дәсмалыны тапды, башындакы фәси чыхардыб тәрини силди вә сорушду. Ири һүлғуму галхыб титрәди.

— Һеч, елә-белә јол кечирдик, бизим јолун ағзында адам гаралтысы көрүб әјләдик.

Бир аз аралыда ири бир торба ағарырды, бөјрүндә дә һәсир зәнбил варды.

Гоча, Һәтәмин о сәмтә фәһмлә бахдығыны көрүб дилләнди:

— Срағакун хусуси от чалыны күнүјдү. Кечәјнән анову да, бөјүк бачыларуву да көтүрүб чөлә кетдик, Худуш да бизнән иди. Хејли от чалдыг. Күнортаја јахын

бөжүк бачывын бөжүрдөн санчысы тутду. Османын машынында биртөһөр ирајона чатдырдыг, жазыг гыз агрыдан икигат олмушду. Дохдурлар деди, мөһкөм күчө дүшүб.

Һәтәм торбаны ачыб ичиндәки хырым-хырдаја бахды. Ири-ири сарымтыл хијарлар иди, үстүнә бир-ики килојачан кавалы төкүлмүшдү. Ики гуту печенје, бир көмбә базар чөрәји. Онларын кәндиндә заводда биширилән чөрәјә «базар чөрәји» дејирдиләр.

Сәбәтә бахмады. Үрәји мөһкөм сыхылды, торбанын агзыны да багламады, елә бил багласа, үрәји дә бу сары хијарларын, дадсыз кавалыларын јанында еләчә агзыбаглы галачаг.

—Евдә јаванлыгды. Ирајондан бир аз ајын-ојун алдым ки, ушаглар јаванлыг еләсин. Анан да о күндөн өзүндә-сөзүндә дөјүл, мән дә бу јолларда галмышам. Фагыр Худуш да тәкбашына нејләјәчәк? О бири ушаглар да һамысы, өзүн билирсән, көрпә-көрпә, әлә бахырлар. Бир чәнкә отумуз да мәзрәдә галыб тәләф олду—күн јандырыб гахача дөндөриб, бу ил инәји гышдан саламат чыхарда билмәјәчәјик. Ушагларын јаванлығы кәсиләчәк.

—Һәмиддән мәктуб кәлирми? Нолубса, мәнә јазмыр...

—Һә, алмышыг, кечән һәфтә кәлмишди. Јазыр ки, бура әскәрлик үчүн јахшыды, амма јерими дәјишмәк истәјирләр, камандир үчүн бир пасылка јоллајасыныз кәрәк. Елә сәһәрис ики-үч тојуг тутуб, обашданнан апардым ирајона, бир аз базарлыг еләјиб, јолладым пасылканы. О күн пачталјон Гасым пенсиямы кәтирмишди, алты манатыны көтүрүб магазинчи Дадашын борчуну гајтардым. Галан он манаты да, Гасымын өзүнә адрес вердим ки, көндәрсин Һәмидә. Тифил о тәрәфләрин хәрәкләринә өркәшмәјиб, јазыр ки, елә печенјејнән-заднан башымы доландырырам.

Гочанын хырда, гыјылмыш көзләри суланды, кирли јайлығыны дүбарә чыхардыб көзләрини силди. Енли шалварынын балаглары бүсбүтүн тоза булашмышды, көһнә әскәр көјнәјини боғазыначан кип дүјмәләмишди, јахасы гатданыб гырыш-гырыш олмушду. Јәгин бу кишинин һачанса ири ала көзләри вармыш вә бүтүн бунларын һачанса белә олмағынын өзү белә инди әзабдан башга бир шеј дејилди.

—Кәнддә тәзә нә вар-нә јох? Чохданды бир имкан тапмырам баш чәкмәјә...

—Елә бир шеј јохду, сағлығын. Кечән ил Салатын арвад өлдү, јәгин ешитмәмисән. Үч күндән сонра хәбәр тутдуг. Мејит тамам ијләнмишди. Ким-кимсәнәси јохду дејән, елә өзүмүз јердән көтүрдүк. Сонсуз арвад иди, дүнјајла бир алыш-вериши галмамышды дај. Ортанчыл бачын үчүн дә о күн адам кәлмишди. Әввәл нәм-нүм еләдим, дедим, бөјүкү кетмәјинчә хырдаһын адыны тутмаг ајыбды. Сонра анан дилә тутду мәни. Деди, гызын бахты ачылыб, нәһс демә, вер кетсин.

Гоча ајагларыны тозлу јолда сүрүјә-сүрүјә јолун о үзүнә кечди, гучағында ири бир даш кәтириб јерә гојду, үстүндә отурду.

—Ахыр вахтлар ајагларым сөзүмә бахмыр. Јохса мән јолун агзында дајаныб машын көзләјәрәм? Көр, һачанды дајанмышам бурда, бу харабаја тәрәф бурулан машын гәһтә чыхыб. Бајаг кәндчимиз Османын машыны кәлиб ирајона тәрәф кечди. Деди, сәдр үчүн базарлыг еләјиб гајыдачам. Һәлә ки, Осман да кәлиб чыхмаг билмир.

Гоча бөжүрдәки ачыг торбадан сары хијарын бирини чыхартды:

—Ај оғул, иштаһын чәкирсә, сәнә дә верим. Мәним дилим-ағзым сусузлугдан гурујуб...—Хијары әлләријлә тән ортадан бөлүб јарысыны тәзәдән торбаја атды, галан јарысыны адда-будда, көз дағы киими саралан чүрүк дишләринин чәнкинә верди. Ағзынын сују чәһәнкләриндән сүзүлә-сүзүлә хијары өлүм-зүлүм јејиб гуртарды.

—Бәс сонбешијимиз нечәди? Бәбиши дејирәм... мәктәбә кедир?

—Һә, кедир, үчүнчүјә кечиб. О вахт биздән хәбәрсиз сәнә көтүрүб кағыз јолламышды, јадында олар, дәрәс китаблары истәмишди...

—Һә?... О вахт, дејәсән, Бақыда јох идим, харичә кетмишдим.

—Бәбиш инди машаллаһ, јекә киши олуб, әл-ајаг верир бизә. Бу күн ирајона кәдәндә мәнә басанушка демишди, кәдәнин ајағы тамам јалынды. Үзүгара гајыдырам јанына. Әлимдәки олан-галаны бачын үчүн дәрмана-филана вердим, бир аз да базарлыг еләдим. Бачын бир аз чамыш гатығы истәјиб, онсуз да сабаһа јенә ира-

јондајам, көрөк Бәбиш фағыр үчүн нә мүмкүн сләји-рәм...

— О бирн ушаглар нә тәһәрди?

— Һәсэн бу ил дөрдүнчүнү гуртарды, һәм дә колхозун үзүм бағына кедир. Сүрәјя бешинчини гуртарды, ана-сына әл-ајаг еләјир, Билал бу ил сәккизи битирди, иста-јирәм прајонда ону трахтырчылыға гојум, әли бир парча чөрәјә чатсын. Худуш она кечиб, билмирәм о да бир јана баш көтүрүб гачандан сонра нејнијәчәм? Ортанчыл ба-чывы нишанладыг, лап бөјүкүнү дә инди прајонда дох-турларын аманында гојуб кәлмишәм.

— Һәјәт-бачада нә вар-нә јох?

— Гуруду, оғул, һәјәтимиздәки о голлу-будаглы јам-јашыл тут ағачы гулгуру гуруду, анач тут бу гышдан чыхмады. Атам әкмишди ону...

Гочанын гырхылмамыш чод түклү сифәти ахшамын алаторанында көмүр кими гаралды, јайлыгыны чыхар-дыб суланмыш көзләрини силмәк истәди, амма тагәти чатмады.

Бир аз аралыда ахшамын алаторанында суд кими агаран «Жигули» ики-үч дәфә сигнал верди.

Макистрал јол узандыгча узаныб кедирди, асфалт јолун күзкүсү тәзәчә доған табаг бојда ајын сарымтыл ишығына бојанмышды.

Машындакыларын һеч бири данышмырды, дүнјанын сарымтыл ај ишығына бојаймыш јолларыла раһат, худ-мани бир машында бу мәһрәм кечә сәфәринин мүгаби-линдә сөһбәт еләмәк, нә барәдәсә мүбаһисә еләмәк, ада-ма чох чидди вә бөјүк көрүнән, әслиндә исә чох хырда мәтләбләрдән данышмаг о гәдәр чылыз вә әһәмијјәтсиз көрүнүрдү ки, ағзыны тәрпәтмәјә һеч кәснн һеји чат-мырды.

Бирдән Күлја зынгыров кими чинкилдәди:

— Ааа, ешшәјә бахын јолун ғырағында. Машына елә бахыр ки, куја бу саат әл галдырыб сахладачаг. Доғру-дан е, бирдән мө'чүзә баш верә...

Вә доғрудан да, мө'чүзә баш верди. Ешшәк јахын-лашмагда олан ағ машына зәнлә бахды—дејәсән, ма-шында јер олуб-олмадыгыны јәгинләшдирмәк истәјир-ди—слә ки, көрдү арха отурачагда тәкчә бир нәфәр га-

дын хејлағы отуруб, бу дәм кәмәли-әдәблә әлиними, ајағынымы—нәјисә галдырыб машыны әјләди.

Вә әјләчләрин кәскин хырчылтысы бу ајлы кечәнин сакитлијини үлкүч кими чәртди.

Һәјәтда мө'чүзәләр чох олур, амма гурумуш ағачлар бир даһа чинәкләмир!

1980

ОТ ЧАЛЫНЫ

Көмкөј сәма бирчә анда гапгара гаралды, бирчә ан-дан сонра бу гарамтыл көј үзү нәһәнк бир тәбил кими курулдады, бу курулту дәрин-дәрин дәрәләрин үзәрин-дән кечиб сәрт-сылдырым гајалара чырпылды, јери-көјү титрәтди.

Сонра отларын, ағачларын јарпаглары үстүндә адда-будда ағыр, ири дамчылар таппылдады. Ири бир дамчы Фәррухун дүс алнына дүшдү, о гәдәр ағыр иди ки, һәмин андача сүрүшүб гашынын ғырағыла көзүнә, сонра јана-ғындан ашағы төкүлдү. Бир дамчы да о бири јанағын-дан сүрүшдү—јанагларында ики дамчы көз јашынын изи галды. Амма балача Фәррух көз јашынын таныш шор-тәһәр дадыны дүјмады. она көрә дә үзүнү көјә чевириб күлүмсәди.

Һәрдән јаз-јај ајларында көрүрсән, бир јандан сел-ләмә јағыш төкүр, көјүн о бири ғырағында тәртәмиз мавилијин ичиндән күн үзүнә күлүмсәјир—онда дејирләр ки, јағыш күлә-күлә јағыр. Ја да ғышын ахырларында гузејдәки новрузкүлү башыны гарын ичиндән силкәјиб узаг, сојуг ғыш күнәшинин үзүнә гаршыдакы кечәнин илик дондуран шахтасындан хәбәрсиз-хәбәрсиз нечә кү-лүмсәјирсә, балача Фәррух да јанагларында ики дамчы гурумуш көз јашынын изијлә үзүнү көјә чевириб бах, бе-ләчә күлүмсәди.

Сонра гәфилдән лејсан башлады, јери-көјү су бүрүдү. Чырчырамалар сусду, гурумуш архлар о саатча лилли сујла тәпәләниб шырылдады.

Әввәлә әмисинин сәсини ешитди. Бојлу-бухунлу, аз-ман, гара гыллы бәдәнијлә сәһәрдән бәри колларын ара-сында арамсыз дәрјаз фырлајан Һәмид арвадына тә-пинди:

— Аааз, тез слә, ушаглары јығ башына, бирчә һовур да белә јағса сел апарачаг дүз-дүнјаны.

Өзү исә колун башына атдығы миләмил көйнәини тәләсик әнинә кечиртди, дәрҗазы бир ғыраға гојуб, ора-бура сәпәләнмиш шеј-шүјү бир јерә чәмләди.

Сонра арвады Һәлимәнин сәси чырчырамалары, сусмуш чөллүјү диксиндирди:

— Әдә, һардасыз, ананыз өлсүн?! Ај Мәмиш, ај Бәбиш, тез кәлин, јығышыб кедирик кәндә.

Мәмиш дә, Бәбиш дә һәрәси бир колун далындан чыхыб сүрүдән аралы дүшән гузулар кими мөләјә-мөләјә өзләрини Һәлимәнин исти туманынын балағына јетирдиләр.

Колхоз һәјәтиндәки узун шалбанын башына бәнд олунмуш радиодан дүнән кечә Јармәммәдин чыр сәси кәндә чар чәкмишди ки, сабаһ, јә'ни бу күн колхоз идарә һеј'әти чамаатын өзү үчүн, даһа доғрусу, өз инәји үчүн от чалмағына ичәзә верир. Чамаат да елә кечәјнан дәрҗазы чијнинә ашырыб, әлләринә нә кечдисә, шордан-чөрәкдән, судан-ајрандан көтүрүб сәпәләнмишди отлаглара, һамы от чалынына чыхмышды, ири ушаглар да дәрҗаз ғырлајырды, дәрҗаза күчү чатмајанлар от чаланлара әл-ајаг јетирдиләр—су кәтиридиләр, јахмач дүзәлдиб верирдиләр—јашлылар да ишдән әл сојутмајыб елә ајаг үстәчә шор јахылмыш чөрәк парчасыны өтүрүдүләр ичәри, чајданы башларына чәкиб, үстүндән дә күн алтында галмагдан илыг һәлимә дөнмүш судан бир-ики гуртум hortулдадырдылар.

Балача Фәррух да кечәнин бир аләминдә әмискилә гошулуб көзләрини овушдура-овушдура от чалынына кәлмишди. Әмиси арвады дүмсүкләјиб ширин јухудан ојатмышды ону:

— Дур,—демишди,—чамаат нечә вәри чалыб, јыхыб бөјрү үстә. Бамбылы бәј һәлә ғысһафыс јатыр.

От чалынынын шыдырғы вахтында лејсан башлады.

Әмискил көчүнү јығышыдырыб кәндә тәрәф дәрдинләр. Бир хејли араландылар... о гәдәр араландылар ки, Фәррух әмисинин сәсини күчлә ешитди:

— Аааз, Фәррух һара гејб олду? Бирдән ушағы сел-су ағзына алыб апарар...

Әмиси арвады Һәлимәнин сәси лап јахында партлады:

— Әшши, башына сөз гәһәт олду данышмаға? О вурлуш бичәнәк бизә әл-ајаг јетирмәјин дәрдиндән һансы чәһәннәмдәсә итиб. Горхма, јетимчи дизи бәрк олар, ганајанда дилијнән јалајыб гурудур. Неч нә олмаз она!

Сонра тырылдаја-тырылдаја Муртузун лафети өтүб, кечди. Лафетин ичи арвад-ушагла, дәрҗазлы кишиләрлә долүјду. Ушаглар чығырырдылар, кишиләр бағырырдылар, арвадлар гарғыш төкүрдүләр. Оглан ушагларыны ғызлардан ајырды еләмәк олмурду. Аналарын һамысы өз јайлыларыны, аллы-күллү шалларыны ачыб ушагларынын башына бағламышдылар, өзләри јағышын алтында башыачыг дајаныб ири-ири јайлыларын, шалларын алтындан балаларынын күчлә ишаран көзләринә бахыб күлүмсәјирдиләр.

Фәррух отурдуғу јердәчә гурујуб галмышды, башдан-ајаға сујун ичиндәјди. Јалын ајаглары көмкөј көјәрмишди, бармагларынын дәриси сујун боллуғундан бүзүк-бүзүк олмушду.

Көј үзү бир дә парчаланды, лејсан бир аз да шиддәт еләди. Су отлуғу басды, коллар сујун үзүндә адда-будда адалар кими гаралды.

Сығыначаг ахтармаг нијјәтијлә ора-бура көз кәздирди. Бир аз аралыда гәдди әјилмиш гаја көрдү, лејсан гајанын әјри јерини тутмурду, јағышын исладыб өз рәнкинә салдығы дүз-дүнјанын ичиндә бир парча ағаппаг кил дивар ағарырды. Башыны икнәлли тутуб гајаја сары көтүрүлдү. Јумшалыб һорраја дөнмүш торпаг ајағы алтында чөкүрдү, зорла јеријирди. Бирдән ајағы һәјәсә илишди, үзү үстә јаш отлуғун, сујун ичинә сәрәләнди.

Ајағы алтындакы... Әнзилинин велосипедијди.

— Ај Әнзили, чан Әнзили, вер, бу мејданчада бирчә круг һәрләним.

— Јох, вермәрәм! Неч јарым круг да вермәрәм!

— Ај Әнзили, чан Әнзили, валлаһ, јавашча сүрәчәм, педаллары бәрк ғырлајыб хараб еләмәјәчәјәм, гој бир круг сүрүм.

— Вермәрәм ки, вермәрәм! Дүнја дағылса да, вермәрәм!

Дүнја дағылыб-еләмәмишди дә, амма Әнзилинин велосипеди бу саат бу кимсәсиз дүзәнлијин ортасында Фәррухун ајаглары алтында атылыб галмышды. Јәгин лејсан башлајанда елә һәј-һәширлә кәндә дәрбәрмишдиләр ки, бу бојда әзиз-хәләф велосипед јаддан чыхмышды.

— Үрәјиви сыхма, ај оғул, сәнә бир велосипед алачам ки, Әнзилининки онун јанында бир көпүклүк олачаг. Сағлыг олсун, сабаһ гара гочу базара чыхардым, Көјчајдан велосипеднән гајыдачағам.—Атасынын сәси һарданса,

лап узаглардан кэлди, Фэррух ахырынчы кэлмэлэри зорла ешитди. Јер-көјү бүрүјән бу сел-сујун, алаторан һаванын тәнһалығындакы бу сәс о гәдәр доғмајды ки, Фэррухун үрәји учунду. Сәс нағыл кими әријиб гејбә чәкилди, јериндә ширин бир ағры галды.

Әмисинин сәси лап гулағынын дибиндә партлады:

— Велосипеди нејнирсән, а күчүк, бирчә слә чархларын әксијиди...

Әмиси арвадынын сәси сичан кими чијилдәди:

— Сәнин кими бич-бичәнәк чарх үстүндә кәзмәсә, дүнја дағылар. Бәбиш һеч сәсини чыхартмыр, аллаһын јетимчәсинин көнлүндән көр нә кечир...

Булулдар кәллә-кәлләјә кәлиб бир дә курулдады, сујун ичиндә ада кими гаралан колларын арасындан узагда илхы кими бөјүр-бөјүрә јатышан гајаларын дөшүндән, јаз лејсанынын гаралтдығы көјүн синәсиндән дүнјанын ән исти, үрәкпарчалајан наләси голду:

— Чан бала, анан өлсүн сәнин...

...— Вермәрәм ки, вермәрәм! Чанын да чыхса, вермәрәм!

Әнзилинин нишанлы гыз јайлығы кими үфүрүб-әтирләјиб сахладығы велосипед бу саат кен-бол сујун ичиндә, Фэррухун ајаглары алтында кимсәсиз-кимсәсиз парылдајырды.

Инди дүз-дүнјаны бу велосипедә миниб фырланмаг оларды вә бүтүн бунунчүн Әнзилијә бирчә гәпик дә музд вермәк лазым кәлмирди.

Фэррух велосипеди ајаг үстә галдырыб чәмиси бирчә дәгигә зәнлә она бахды, сонра ијрәнч бир шеј кими әлиндән бурахды—велосипед шаппылты илә сујун ичинә отурду.

Гајанын дөшү гуру олмағына гурујду, лејсан да тутмурду бу јери. Амма сојуг иди. Әјнинә тахдығы Бәбишин көһнә көјнәји чалғаз бәдәнинә кип јапышмышды—тәрпәнмәјә дә горхурду, бәдәнини һәр дәфә тәрпәдәндә сојуг илијинә кечирди.

Лејсан әләми јујуб-апарырды. Хырда кол-кослар сујун алтында галмышды, һава бир аз да гаралмышды. Фэррух су басмыш учсуз-бучагсыз дүзәнләрә бахды, алаторанда бир аз да гаралыб вәһимәләнән гајалара бахды. Бүтүн чөллүк сусурду, дөрд бир тәрәфдә хырдача бир бөчәк нәфәси дә һисс олунмурду.

Бу бојда дүнјада тәк-тәнһа галмышды.

Аз галды, үрәји ағзына кәлсин. Гајаја сығындығы бу јердән узаг кәнд дә көрүнмүрдү. Тез гајанын алтындан чыхды, лејсан о саатча күрәјини гамчылады. Учуну-учуна тәпәнин башына чыхды, һәндәвәринә көз кәздириб, тораңлыгда күчлә сечилән кәнди тапды. Евләри ајыр дәләмәк олмурду, јағыш һәр шејә өз паслы либасыны кејиндирмишди.

Бирдән бу паслы әләмин ичиндән көмкөј бир түстү буруму учалды. Көмкөј түстү буруму! Фәрәһдән Фэррухун көзләри алачаланды. О узаг кәнддәки евләрин һансынынса бачасындан учалан о түстүнүн ачы тамыны да һисс еләди, о түстүнүн илыг нәфәсиндән дә чанында бир истилик дујду.

Фэррух илдирым кими тәпәашағы көтүрүлдү. О түстү бу бојда дүнјада тәк-тәнһа галан Фэррух чағырырды. Фэррух тәпәләрдән јел кими, дәрәләрдән сел кими кечиб о түстүнүн сәмтинә кетмәлијди. Сујун ичијлә јеримәк чәтин иди, ајаглары сөзүнә бахмырды, кол-кос балдырларыны чызыг-чызыг еләмишди.

Фэррух тәпәләрдән јел кими, дәрәләрдән сел кими кечирди вә дәрәләрин биринди һәгиги сел ахдығындан о ахыб кечә билмәди, үзү үстә шаппылты илә лилли сујла долу чухурун ичинә јыхылды.

О көмкөј түстү бурумунун көјә милләндији кәнд о гәдәр узагда иди, о гәдәр ашағыда иди ки, Фэррух бу лилли чухурун дибиндән о түстүнү, о кәнди көрә билмәди...

Әввәлчә бирчә әлчим сәма көјәрди. Сонра көјүн көмкөј јараланмыш о јеринә күләк долду, булуллары сағасола говду вә һансы гара булулдунса архасында кизләнмиш күнәш үзә чыхыб күлүмсәди.

Чырчырамалар јенә сәс-сәсә вериб чырылдашдылар, отлар башыны дикәлдиб, үстүндәки ири јағыш дамчыларыны силкәләди.

Фэррух да башыны галдырыб күнәшә бахды вә күлүмсәди.

Гышын ахырларында гузејдәки новрузкүлү дә башыны гарын ичиндән силкәләјиб узаг, сојуг гыш күнәшинин үзүнә гаршыдакы кечәнин илик дондуран шахтасындан хәбәрсиз-хәбәрсиз бах, беләчә күлүмсәјир...

Күнәш дә о гәдәр узагда иди, о гәдәр јухарыда иди ки...

КІТАБЫН ІЧІНДӘКІЛӘР

Өн сөз (Б. Ваһабзаде)	5
ПОВЕСТ	
Сәлим мұәллим һаггында повест	11
ҺЕКАЈӘЛӘР	
Билмирәм	89
39-чу күн	96
Илк пайыз жарпағы	104
Бираддымлыг јол	113
Јаддан чыхан көрүш	122
Мән дә о сәмтә кедирәм	139
От чалыны	147

Баба Везироглы
(*Баба Везир оглы Масимов*)

ЗАБЫТАЯ ВСТРЕЧА

Повесть и рассказы

(на азербайджанском языке)

Баку — 1985

Редактору Садај Будаглы. Рәсәмә Е. Лазымов.
Бәдһи редактору А. Воловик. Техники редактору А. Әскәрова.
Корректорлары М. Мурадова, Ф. Рәсулова.

ИБ № 1312.

Јыгылмаға верилмиш 15. 10. 1985-чи ил. Чапа имзаланымыш 25. 12. 1985-чи ил.
ФГ 06389. Кағыз форматы 84×108¹/₁₆. Кағыз № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк
чап үсулу. Физики чап вәрәги 4,76. Шәрти ч. в. 7,98. Учет-нашр вәрәги
7,76. Тиражы 10.000. Сифарыш № 1619. Гиймәти 53 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дәвләт Нәшријат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти
Ишләри Комитәси.

„Јазычы“ нәшријаты. 370005. Бақы, Натәван мејданы 1.
„Гызыл Шәрг“ мәتبәәси, 370000. Бақы, Һәзи Асламов күчәси 80.

А2-187493

55 гоп.

